

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

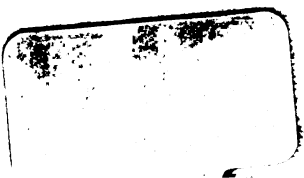
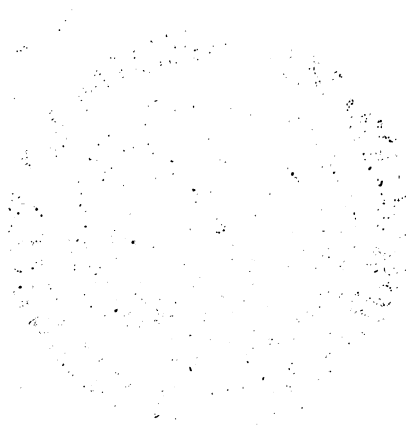
We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

200

3138

ԱՐՇԱԿ ՏԷՐ-ՄԻՔԵԼԵԱՆ

ՈՒՍՈՒՄՆ

ՍՈՒՐԲ ԳՐՈՑ

(ՆԵՐԱՆՈՒԹԻՒՆ)

Ա.

«Մինչ չև իօսեալ իցէ՛ սևօր» :
Սիր. ժ. 19:

Ն Ա Խ Ա Ջ Ե Ռ Ն Ա Ր Կ

ՀՈԳԵՒՈՐ ԳՊՐԱՆՈՑՆԵՐԻ

ԵՒ

Ա. ԳՐԲԻ ԸՆԹԵՐՑԱՍԷՐՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ

Թ Ի Ճ Լ Ի Գ

Տպարան Մ. Եսրաճէի ու Բսկ., Նիկ. 21.

1900

ԱՐՇԱԿ ՏԷՐ-Մ. Ի. ԲԵՆԵԱՆ

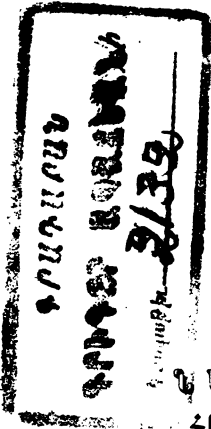
The National Archives

ՈՒՍՈՒՄՆ

ՍՈՒՐԲ ԳՐՈՑ

Սոսնա Գրքեր

(ՆԵՐԱՆՈՒԹԻՒՆ)

Լ.

«Մինչև խոսակցելու սկիզբ»

Սիր. ժր. 19:

Մ. Ի. Բ. ԵՆԵԱՆ

ՀՈԳԵՒՈՐ ԳՊՐԱՆՈՑՆԵՐԻ

ԵՒ

Ս. ԳՐԿԻ ԸՆԹԵՐՑԱՍԷՐՆԵՐԻ ՀԸՄԱՐ

Թ Ի Է Լ Ի Գ

Տպարան Մ. Եարածեի եւ Ըսկ., Նիկ. 21.

1900

60 AD
EVEN

766

v.1

BUNR

Дозволено цензурою, Тифлисъ, 9-го Мая 1900 гсдг.

GRIP
FILM
754
C.I.C. 99

Ըստ բարձու հրամանի Նորին Ս. Օծութեան Վե-
ճափառ Կաթնուղիկոսի ամենայն Հայոց Տ. Տ. Մ Կ Ր Տ Ձ Ի
Դիւանս թոյլատրէ զտպագրութիւն սորին:

Դիւանապետ՝ Կորիւն վարդապետ

Պ 22 Ապրիլի 1900 ամի
Տփիս:

Ի ՅԻՇԱՏԱԿ

ՀՈԳԵԼՈՅՍ ԳԵՈՐԳ ԴԻ

Ի Ի Ր Ե Հ Ե Ս Ե Ս

ՃԵՄԱՐԱՆԻ Ս. ԷԶՄԻԱՆԻ

ՔՍԱՆՆԻՀԻՆԳԱՄԵԱԿԻՆ (25 ՍԵՊՏ. 1899) ԱՌԹԻՒ

ԱՐՁԱՆ ՅԻՂԱՏԱԿԻ

Հոգեդոյս Հայր.

„Կարող է Ասուած ի փարսնցս յայցանէ յարուցանել որդիս Աբրահամն“: ասում էր ճշմարտութեան Կարասեօք: Ո՛րչափ եւս առաւել Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի եւ Ս. Սահակի, Մեսրոպի ու իւրեանց հետեւողների մշակած ու պարստացած բանական անդերից, որոնք խորշակահար լինելով դէպի փարսցումն էին գնում: Ս. Հայրապետների եւ անձնուէր մշակների երախտագէտ յայորդ. ստացածը շնորհաց հարիւրապատիկ արդիւնաւորող Հոգեդոյս Հայր. Քո մշտանունը աղօթքով կենդանի պահէ՛ կեանքիդ ճակատարհր եւ բարձրացեալ ջանք՝ յուսովդ յուսաւորուած որդիներիդ առաջ: Աղերսական մեղմունք միացրո՛ւ հոգեւունագ արքերի աղօթքի հետ, որ Ս. Լուսաւորչեան Արոտի Տեղակալը մեղմիկ թելերով հովանի լինի անեսաւոր Լուսարանիդ մշտածագ շողման: Եւ մշտահայեաց բարեխօս եղիւր արագումար պարի մէջ երկնաւոր Հօր առաջ, որ նուիրական ճառագայքներով վառուած Սրբարանի շուրջը լիանայ շարիք, փարստի մոայրը, փախչի իաւարը, սպառի նախանձն ու հեղք, վերանայ անձնականը եւ սեղիսայ հանրականին. որպէս զի ճշմարտութեան այդ Աւանդարանից բնականօրէն ելնեն մի Հօր-Անեսարանի եւ մի Մօր-Հայրաստանեայց Ս. Եկեղեցո՛ւ զարակներ:

Քո երախտագէտ որդի

ՀԵՂ.ԻՆՍԱԿԸ:

Ն Ա Խ Ա Բ Ա Ն

Ս. Գրքն առաջին ձեռնարկն է քրիստոնէական ուսման համար և ոչ մի գիրք չպէտք է նորա տեղը բռնէ:

Հրատարակելով այս գրուածքը՝ մենք նպատակ ունինք տալ Ս. Գրքի ուսումնասիրութեան և ընթերցանութեան համար մի նախապատրաստական ուղեցոյց: Խոյս տալով այն ամեն ամփոփումներէց, որոնք կարող են ներկայացնել Ս. Գրքի բովանդակութիւնը, կամեցանք կարևոր ծանօթութեամբ միայն դիւրացնել իւրաքանչիւր ընթերցասէրի հոգևոր զբօսանքը նորա մէջ: Յրբ ընթերցասէրը կունենայ պարագայական ու մատենադրական ծանօթութիւնք և Աստուծոյ յայտնութեան ու կրթական պատմութեան հիմնական սկզբունքների նախապատրաստութիւնն, այն ժամանակ նա դիւրաւ կարող կլինի իւր կարգացածներին խելամուտ ու խելահաս լինել և ճշմարտութեան գաղափարները որոճալ ու իւրացնել:

Այս նախապատրաստութիւնն ևս թեթևացնելու համար աշխատեցանք ոչ թէ աստուածաբանական հետազօտութեանց մանրազնիին կէտերը յառաջադրելու, — մանաւանդ որ այդպիսի մանրամասնութիւնները աւելորդ կլինին ընդհանրութեան համար և անմատչելի ևս գրուածքիս ծաւալին, — այլ լաւագոյն համարեցինք գիտութեան հաւաստի արդիւնքը տալու և պարագայական մասերում՝ զորօրինակ աշխարհագրութեան ¹⁾ մէջ՝ համառօտագոյն նկարագրութեան հետևելու:

Նաև իբրև դպրանոցական ձեռնարկ՝ սոյն գրուածքը լրացուցիչ է Ս. Գրքի ընթերցանութեան և ոչ փոխարինող: Ըստ որում և ուսուցիչը դասարանական ընթերցանիլիքը լուսաբանե-

¹⁾ «Աշխարհացոյց Պաղեստինի» կայ ռսերէն ըստ Կիպերտի, Ֆիչերի, Գութէի և այլոց — հրատարակութիւն Ֆ. Ս. Կոմարսկու. Պետերբուրգ 1894:

լով, միջոց կտայ աչակերտներին՝ տնային ընթերցանութեամբ ծրագրելու և այդպէս իբրև դաս հաշիւ տալու: Թէ սոյնպիսի ուսումնասիրութիւնը, թէ Աստուծոյ Ուխտի ու յայտնութեան ամփոփ ու բանաստեղծական կտորների անգիր անելը, թէ օժանդակ գրքերի ընթերցանութիւնը և թէ կարևոր մտքերի ու պատմութեանց վերաբերեալ շարադրութիւնք կրթիչ միջոցներ են Ս. Գիրքը հիմնաւորապէս ուսումնասիրող ուսուցչի ձեռքում, որոնք ոչ միայն յատուկ, այլ և ընդհանուր ուսման անփոխարինելի վարժութիւններ կլինին աչակերտների համար: Վասն զի Ս. Գիրքն է, որ տալիս է բազմակողմանի նիւթ և Ս. Գրքի Ուսումն է՝ որ անհրաժեշտապէս շօշափում է մարդկային բոլոր գիտութեանց հիմքերն և արդիւնքները:

Հարկ է միայն մեր ժամանակի գիտութեան հմտութեամբ բռնել Աստուծոյ կրթիչ յայտնութեան շաւիղը:

Արցակ Տէր-Միքելեան.

ՈՒՍՈՒՄՆ ՍՈՒՐԲ ԳՐՈՑ

Սուրբ Գիրք կամ Աստուածաշունչ Գիրք կոչուում են այն ի մի ժողովուած գրքերն, որ գրել են մարգարէները, առաքւալները և այլ սուրբ մարգրիկ Ս. Հոգով, և բովանդակում են իւրեանց մէջ Աստուծոյ յայտնութիւնը՝ թէ ինչպէս Նա տնօրինեց ու հաստատեց իւր եկեղեցին երկրի վրայ: Ուստի և իւրաքանչիւր քրիստոնեայի առաջին պարտաւորութիւնն է ուսումնասիրել Սուրբ Գիրքը, կարդալ և գիտենալ այն ճանապարհը՝ որ տանում է դէպի Աստուած: Ուսումնասիրել Սուրբ Գիրքը նշանակում է՝ հասկանալ նորա բովանդակութիւնը և իւրացնել այդ բովանդակութեան իսկական իմաստը՝ մեր փրկութիւնը ձեռք բերելու համար (Տես. Բ. Տիմ. Գ, 15—17. Բ. Պետ. Ա, 19—20): Սակայն սկզբնական ժամանակներից սկսած հաւատացեալները բաւականանում էին Ս. Գիրքը միմիայն կարդալով և եկեղեցում լսելով, մինչդեռ այժմ՝ քանի որ Ս. Գիրքը գրուած է հազարաւոր տարիներ առաջ՝ անհրաժեշտ է ունենալ պատմական, աշխարհագրական և լեզուագիտական հմտութիւններ, որպէս զի կարենանք հին անցեալին վերաբերեալ հանգամանքները լաւ հասկանալ և ըստ այնմ ըմբռնել: Մինչև անգամ առաջին դարերում դժուարութիւններ կային առաքեալների գրուածները ուղղապէս ըմբռնելու համար (Բ. Պետր. Գ, 15—16), ուստի և առաքելոց աշակերտները բացատրում էին այդ թղթերը, որոնք ի հարկէ բացատրութեան կա-

րօտ չեն եղել միմիայն ստացող քրիստոնեաների համար: Պարզ բան է՝ որ մենք հարիւրաւոր տարիներ նոցանից հեռու պարելով՝ առաւել ևս պէտք ունինք Ս. Գրքի օրինաւոր ուսումնասիրութեան:

Ուրեմն մենք պարտաւոր ենք ուսումնասիրել Ս. Գիրքը մեր այժմեան գիտութեան միջոցներովը թէ ծանօթանալով Ս. Գրքի մէջ եղած իւրաքանչիւր գրուածքի բոլոր հանգամանքներին և թէ խելամուտ լինելով նորա բովանդակութեան: Այս ուսումնասիրութեան գործը այնքան մեծ է, որ ճիւղաւորում է մի քանի մասնազիտութեանց, այսպէս՝ Ս. Գրքի պատմութիւնը կամ ներածութիւնը զբաղում է իւրաքանչիւր գրքի հանգամանքներով թէ երբ և ինչ պարագաների մէջ է գրուել. մեկնութիւնը պարապում է բացատրելով Ս. Գրքի բովանդակութիւնը, մեկնաբանութիւնը տալիս է մեկնութեան եղանակ ու կանոններ, Ս. Գրքի հնաբանութիւնը ցոյց է տալիս Հրէաների նիստ ու կացը և քրիստոնէական հին կեանքի որպիսութիւնը, Սրբազան պատմութիւնը պատմում է Աստուծոյ եկեղեցու կեանքը, վերջապէս Պաղեստինի կամ սուրբ երկրի աշխարհագրութիւնը, Ս. Գրքի դէպքերի ժամանակագրութիւնը և Ս. Գրքի բնագրի ու հին թարգմանութեանց լեզուաբանութիւնը ¹⁾:

Այս բոլոր մասնազիտութիւններից օգտուելով՝ Ուսումն Սուրբ Գրոցը տալիս է այն անհրաժեշտ նախապատրաստութիւնը, որով միայն կարող է ամեն հայ քրիստոնեայ կարգաւ Ս. Գիրքը և իւրացնել Աստուծոյ յայտնութիւնը: Ուրեմն Ուսումն Սուրբ Գրոց է կոչուում այն առարկան, որ ծանօթացնում է մեզ իւրաքանչիւր սուրբ

¹⁾ Տես, իմ «Աստուածաբանական գիտութիւնները», Ս. Էջմիածին 1893. որտեղ նշանակուած են և գլխաւոր աղբիւրները:

գրուածքի պատմական հանգամանքներին և միջոց է տալիս ընթերցանութեամբ իւրացնելու նորա բովանդակութիւնը: Նա նախ տալիս է պատմական տեղեկութիւն գրուածքի ու նորա հեղինակի մասին, յետոյ որոշում է գրուածքի նպատակն ու նիւթը և այդ նիւթի մշակման ընթացքը, հապա այդ գրուածքի զանազան մասերի թէ իրար հետ և թէ գլխաւոր նպատակի հետ ունեցած յարաբերութիւնը և ի վերջոյ տալիս է մի բանալի՝ ամբողջ գրուածքը կարդալու և ըմբռնելու համար:

Այսպիսով մեր պարապմունքն է՝ նախ ծանօթանալ Սուրբ Գրքի ամեն մի գրուածքի հանգամանքներին և հապա յաճախակի ընթերցանութեամբ ուսումնասիրել, հետեւելով նոյն իսկ Ս. Գրքի սկզբնական պատուէրին. «Եւ մի մերժիցես զգիր օրինացս այսոցիկ ի բերանոյ քումմէ, և խոկացես ի գա ի տուէ և ի գիշերի, զի իմացիս առնել զամենայն գրեալսդ ի դմա, և ապա աջողեսցիս և ուղղեսցես զճանապարհս քո».: (Յես. Նաւ. Ա, 8): Սակայն գործի յաջողութեան համար նախ քան այս ամենը պէտք է մենք ձեռք բերենք ընդհանուր նախապատրաստութիւն:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Ա.

ՍՈՒՐԲ ԳԻՐՔԸ ԵՒ ՆՈՐԱ ԱՍՏՈՒԱԾԱԸՆԴՉՈՒԹԻՒՆԸ

Սուրբ Գիրքը Աստուծոյ խօսքն է, Աստուծոյ բանն է: Սակայն Աստուած ինքն իւր ձեռքով չէ գրել Սուրբ Գիրքը. ուրեմն ինչպէս է այդ աւանդուել մեզ, որ մենք իրաւամբ կոչոււմ ենք Աստուծոյ խօսք:

Ս. Գիրքը գրուած է մարդկանց ձեռքով, միայն թէ Ս. Գրքի այդ հեղինակները բարեմիտ և սուրբ մարդիկ էին, որոնց Աստուած ընտրեց մարդկանց միջից, արժանացրեց նոցա իւր յայտնութեան կամ հաղորդակցութեան: Ուստի և զոքա գրիչն առնելով գրելու՝ կամենում էին միմիայն ճշմարտութիւնն ասել ու գրել և այլապէս էլ չէին կարող անել, որովհետև նոքա հաղորդակից էին Աստուծուն, գրում էին Աստուծոյ յայտնութեան խոնարհուելով և ուրեմն անկարելի բան էր, որ Աստուծոյ յայտնութեան միջնորդ մնային, եթէ ճշմարտութեան չձգտէին: Եւ իրաւ, թուելով Ս. Գրքի հեղինակների անունները Մովսէսից սկսած, կտեսնենք, որ զոքա մի ամբողջ շարք են, բոլորն էլ ոգևորուած են ճշմարտութեամբ և բոլորն էլ մի և եթ նպատակ են դնում իւրեանց գործունէութեան՝ այն է՝ աշխատել ճշմարտութեան համար և ամենայն ինչ զոհաբերել աստուածային բարձր նպատակին: Բայց նոքա էլ մարգրիկ են եղել և ուրեմն աստուածային կատարելութիւն չեն ունեցել, այլ սխալական էին. ուրեմն միթէ Ս. Գրքի յայտնութեան մէջ սխալներ կան: Ո՛չ. աստուածային յայտնութիւնը սխալ

չի կարող պարունակել: Ահա այս կէտի վերաբերմամբ պէտք է հետևեալն ի նկատի ունենանք:

Ս. Գրքի հեղինակները ունեցել են մի պատմական վիճակ, այսինքն մի որոշ պաշտօն, դիրք, բնակատեղի, հանգամանք և այլն, որոնց մէջ ապրել են, իսկ դոցա հետ ունեցել են իբրև Աստուծոյ ընտրեալներ մի հոգևոր առանձին գէնք, որով Աստուած զինել էր նոցա: Իբրև պատմական դիրք ունեցող մարդիկ նոքա Աստուծոյ յայտնութեան վկաներն են եղել, Աստուծոյ յայտնութեան քարոզողը, որոնք լսել կամ տեսել են Աստուծոյ յայտնածներն ու ժողովրդին աւանդել: Նոքա տականատես են եղել Աստուծոյ երկրաւոր կերպարանքով երևալուն, ինչպէս օրինակ Մովսէս մարգարէն Սինասարի վրայ, որին և Աստուած հրամայեց գնալ և յայտնել Իւր պատուէրը. «և արգ երթ, և ես բացից զբերան քո և խելամուտ արարից զքեզ՝ զոր պարտ իցէ խօսել» (Ել. Գ, 12): Ոմանք էլ ուղղակի տեսել ու գործակցել են Աստուծոյ Որդուն և սովորել իւրեանց քարոզելիքն, ինչպէս տաքեալները: Այսպէս Յովհաննէս Աւետարանիչը ասում է. «Եւ Բանն մարմին եղև և բնակեաց ի մեզ, և տեսաք զփառս նորա...»: (Ա, 14. տես. և Գործք. Ա, 21). կամ թէ «Որ էրն ի սկզբանէ, զորմէ լուաքն, որում ականատեսն իսկ եղեաք, ընդ որ հայեցաքն, և ձեռք մեր շօշափեցին ի վերայ Բանին կենաց: Եւ կեանքն յայտնեցան, և տեսաք և վկայեմք և պատմեմք ձեզ զյաւիտենական կենացն, որ էր առ Հօր և երևեցաւ մեզ: Չոր տեսաքն և լուաք պատմեմք և ձեզ»: (Ա. Յովհ. Ա, 1.): Իսկ ուրիշ շատերն էլ ընդունել են Աստուածանից առանձին հոգևոր յայտնութիւններ, ինչպէս Եսայի (Գլ. 2), Երեմիա (Ա) մարգարէները և այլք: Ուրեմն նոքա այն՝ ինչ որ տեսել են և լրսել են, միմիայն այն են մեզ պատմում և վկայում:

Նոքա հոգեպէս զինուած էին, ըստ որում իբրև աստուածային յայտնութեան վկաներ գտնուում էին Ս. Հոգու անմիջական և զօրացուցիչ ներգործութեան տակ և Նորա զգայարանքը կամ միջոցն էին, որով նա առաջնորդում էր ժողովրդին ճշմարտութեամբ: Ս. Հոգին նոցա ընդունակ էր գարձնում, որ նոքա իւրեանց անցածները ուղիղ և յայտնութեան նպատակին համաձայն կերպով հաղորդեն այլոց: Այսպիսով նոքա գրեցին Ս. Գիրքը ոչ թէ սեփական արուեստագործութեամբ, այլ Ս. Հոգու աջակցութեամբ: Միայն թէ Ս. Հոգին զօրացնելով նոցա հոգեկան կարողութիւնները, բնաւ չէ ոչընչացրել նոցա անհատականութիւնը, այլ իւրաքանչիւրի գրուածքում արտափայլում է հեղինակի բնաւարութիւնն ու հակումները: Որքան նոքա գրում էին աստուածային բաների մասին, միշտ Ս. Հոգին առաջնորդում էր նոցա ճշմարտութեան ճանապարհով, նոցա մէջ ներքուստ խօսելով ու գրել տալով: Այս ներքուստ խօսելը սովորաբար ժողովուրդը կոչում է «Սուրբ Հոգու տուն տալ» այսինքն՝ ներսը քնակուելի իսկ մեր ս. Հայրերը ասում են՝ «գրեաց Հոգւովն Սրբով»: Այս միտքը գիտնական գրութեանց մէջ արտայայտում են «ներշնչումն» բառով, որ սէտք է վերոյիշեալը հասկանանք ըստ Հայաստ. ս. Եկեղեցու վարդապետութեան. ուստի և Ս. Գիրքը կոչւում է «աստուածաշունչ», այսինքն՝ Աստուծոյ ներշնչած: Ուրեմն Ս. Հոգին իբրև ամենակարող վարդապետ ուսուցել է իւր անձնուէր աշակերտներին ճշմարտութիւնը գրելու, ինչպէս օր Քրիստոս ասել էր և իւր առաքեալներին. «Իսկ մխիթարիչն Հոգին Սուրբ զոր առաքեսցէ Հայր յանուն իմ, նա ուսուցցէ ձեզ զամենայն, և յիշեցուցցէ զամենայն ոք ինչ ասացի ձեզ»: (Յովհ. ԺԳ, 26): Այսպէս և Պետրոս առաքեալն ասում է. «Ի Հոգւոյն Սրբոյ կրեալք՝ խօսեցան մարդիկ Աստու-

ճոյ» (Բ. Պետր. Ա, 21. Գործք. ԻԸ, 25): Տես. և Բ. Տիմ. Գ, 16. «Ամենայն գիրք Աստուածաշունչք և օգտակարք ի վարդապետութիւն են»: (Տես. նաև. Ելք. Գ, 12., Բ. Օր. Գ, 5., Բ. Թագ. ԻԳ, 2., Երեմ. Ա, 9., Մատթ. Ե, 18. Ժ, 19., Ա. Կորնթ. Բ, 13., Ա. Թես. Բ, 13):

Ս. Գրքի աստուածային ներշնչութեան ապացոյցներ տալիս է նոյն Սուրբ Գիրքը, որ և հետզհետէ պէտք է ուսումնասիրենք. սակայն այժմ ևս կարող ենք համառօտ լինել: Նախ որ Աստուած իրագործեց իւր տնօրինութիւնը մի ուղիղ ընթացքով, որի համար թէ ճշմարիտ քարոզիչներ ուղարկեց և թէ նոցա հրաշքներ գործելու իշխանութիւն տուաւ: Երկրորդ՝ Աստուած իւր աննշխները մարգարէանալ տուաւ իւր ուղարկած անձանց, որոնց մարգարէութիւնն ևս ճշդիւ կտտարուեց շարունակ և կատարեալ կատարումը եղաւ Քրիստոս, Աստուծոյ ճշմարիտ Որդին: Երրորդ՝ Ս. Գրքի բարոյական վարդապետութիւնը ամենակատարեալն է և չի կարող մարդկային մտքի ծնունդ լինել, որովհետև նոյն իսկ ժամանակակից քաղաքակրթուած ազգերը չափազանց ստոր բարոյական աստիճանի վրայ էին և ընկճուեցան քրիստոնէական բարոյականութեան առաջ: Չորրորդ՝ Ս. Գիրքը տալիս է կատարեալ և կանոնաւոր աստուածաճանանչութիւն, որ երբէք չի կարող մարդկային մտքի ոյժով ձեռք բերուիլ: Հինգերորդ՝ Ս. Գրքի մատենագիրները ակներև անկեղծութիւնը և ճշմարտասիրութիւնը ոչ մի կասկածի տեղիք չեն տալիս, ըստ որում նոքա միմիայն Աստուծոյ նուիրուած բարեպաշտութեամբ են գրել: Վեցերորդ՝ Քրիստոս կատարեալ մարդ լինելով՝ կատարեալ աստուածութեամբը փայլեց իւր բոլոր գործերի ու խօսքերի մէջ և նորա առաքեալները հաւատարիմ մնացին նորա բոլոր պատուէրներին թէ քարոզութեամբ և թէ

իւրեանց գործով ու կեանքով: Եօթներորդ՝ Քրիստոնէութիւնը տուաւ մարդկանց այն ամենը, ինչ որ մարդուն կատարելապէս երջանկացնողն է և ինչ որ մարդ երազել անգամ չէր կարող, ուստի և երջանկացուցիչ կերպով ազդեց ազգերի վրայ ըստ ամենայնի նոցա ճշմարիտ էութեան համապատասխան լինելով: Ութերորդ՝ Ս. Գիրքը ճշդիւ պատմում է մեզ աշխարհի և մարդու ծագումը, որքան այդ պէտք է մեր փրկութեան համար: Իններորդ՝ եթէ հարկ է լինում խօսքի մէջ աշխարհի զանազան հանգամանքների վրայ ակնարկներ անել՝ Ս. Գիրքը ըստ ամենայնի ուղիղ է խօսում, մինչդեռ հին աշխարհը իւր բոլոր փիլիսոփայութեամբ հանդերձ շատ ու շատ սխալ կարծիքներ ունէր. զորօր. Յոյն և Հռովմայեցի փիլիսոփաները երկինքը կամար էին համարում, արևելեան ազգերը կրակից էին համարում աստղերը և բնութիւնը չորս տարրից՝ հողից, օդից, կրակից ու ջրից, Հնդիկները երկիրս տափարակ ու եօթնահարկ էին նկատում հաստատուած փղերի գլխին, որոնց շարժումով իբր թէ երկրաշարժ է լինում: Իսկ Ս. Գիրքն ասում է՝ որ երկիրը ոչնչի վրայ կախուած է (Յովբ. ԻԶ, 7—10. Ես. Խ, 22. Առ. Ը, 27) և իւր բոլոր տեղեկութիւններով ճշմարտութիւն է տալիս, որին համաձայն է և արդի գիտութեան ճշմարիտ հետազօտութիւնը: Հին աստղագէտներից ամենանշանաւորը՝ Հիպարքոսը 1022 աստղ էր հաշուում, Պտղոմէոսը 1026, իսկ Ս. Գիրքը անթիւ է համարում: Այսպիսով Ս. Գրքի 40-ի չափ հեղինակները Աստուծոյ յայտնութեան շնորհիւ ուղիղ և անսխալ են դրել, միութիւնից չեն շեղուել և ժողովրդի զարգացման համեմատ գրել են առանց գիտնական կարգի:

Ամփոփելով մեր ստածները, կգանք որոշ եզրակացութեան, որ Ս. Գիրքն ունի հետեւեալ յատկութիւն-

ներբ. նախ որ նա ամենահաւատալի ճշմարտութիւն է, քանի որ Ս. Հոգին չի կարող ստել. երկրորդ՝ սուրբ է, որովհետեւ աստուածային տնօրինութեանց է վերաբերում, ուստի և Ս. Գիրք է կոչուում, որով և մարդկային սովորական գրքերից տարբերուում է. և երրորդ՝ մի է կամ թէ իւր բոլոր մասերով ներդաշնակ ու համերաշխ է, այսինքն չնայելով որ զանազան հեղինակներ են գրում, այդ հեղինակներն էլ մեծ մասամբ իրարից շատ հեռու ժամանակներում են ապրել, այլ և զանազանակերպ են արտայայտում աստուածային ճշմարտութիւնները, սակայն և այնպէս նոցա մէջ խօսում է մի և նոյն Ս. Հոգին միաբան ու ներդաշնակ: Ինչ հիմնական վարդապետութիւն բանանք՝ — ինի այդ Աստուծոյ, թէ մարդկային մեղքի, թէ Քրիստոսի մարդեղութեան և թէ առհասարակ մարդկային փրկութեան մասին՝ — միշտ մի և նոյնը կկարդանք առանց հակասութեան և հակառակութեան: Այլապէս չէր կարող լինել, որովհետեւ այդ Սուրբ Գիրք է, աստուածաշունչ մատեան է, որի կոչումն է՝ տալ մեզ աստուածային ճշմարիտ յայտնութիւն ¹⁾:

Բ.

ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՍՅՏՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՆՈՐԱ ՆՊԱՏԱԿԸ

Սուրբ Գիրքը աստուածային այն յայտնութեան արձանագրութիւնն է, որ բղխում է Աստուծոյ Հոգուց:

---

¹⁾ Ս. Գրքի աստուածաշնչութեան դաւանաբանական հիմունքները և ապացոյցները, նոյնպէս և Հայաստանեայց ս. Եկեղեցու վարդապետութեան այդ նկատմամբ ունեցած տարբերութիւնը կարող է դտնել ընթերցողը իմ «Քրիստոնէականիս» մէջ գլուխ՝ ԼԶ:

Աստուած անտեսանելի է իւր ստեղծած մարդկանց առաջ. նա բնակւում է ճի լոյս անմատոյց, զոր ոչ ոք ետես ի մարդկանէ և ոչ տեսանել կարող է (Ա. Տիմ. 2, 16). սակայն նա իւր գործերով ու խօսքերով երևում է մարդկանց և այդ երևումը կամ յայտնութիւնը լինում է կամ արտաքին ու կամ ներքին: Արտաքին է լինում՝ երբ Աստուած մի իմանալի կերպարանք կամ մարմնաւոր աչքով տեսանելի մի գործ է ցոյց տալիս, ինչպէս երևաց Մովսէսին և Աբրահամին, կամ ինչպէս ամպով խօսեց, այլ և առաջնորդեց Իսրայէլին: Իսկ ներքին է լինում յայտնութիւնը այն ժամանակ, երբ Աստուած բաց է անում մարդու ներքին աչքը կամ տեսողութիւնը, դիւրաւուր է դարձնում նորա ներքին լսողութիւնը, այնպէս որ նա իւր հոգու աչքով տեսնում է Աստուծուն և հոգու կամ սրտի լսողութեամբ լսում է Աստուծոյ ձայնը՝ իբրև սահմանափակ հոգի անսահման Հոգուց:

Այդ արտաքին ու ներքին յայտնութիւնը լինում է նաև ընդհանուր և առանձին: Ընդհանուր կամ բնական յայտնութիւն կոչւում է այն յայտնութիւնը, որ տրուել է ամեն ժողովրդի և ամեն ժամանակ, որ ուսուցանում է ընդհանրապէս բարոյական օրէնք կամ ընդհանուր ճանաչողութիւն թէ ինչ է չար և ինչ է բարի. նա ցոյց է տալիս բնական կեանք անցկացնող մարդկանց՝ թէ իւրեանց կեանքը բնական անցական է և ամբողջ աշխարհի զարդերից, կարգերից ու կանոնաւորութիւնից, նոյնպէս և մարդու բանականութիւնից երևում է, որ կալ մի արարչական զօրութիւն, մի ամենազօր բանականութիւն, որ ստեղծել է ու կառավարում է աշխարհս: Այս բնական յայտնութիւնն է յիշում և Պօղոս առաքեալը ասելով. «Վասն զի գիտութիւնն Աստուծոյ յայտնի է ի նոսա, քանզի Աստուած

Քսկ յայտնեաց նոցա: Զի աներևոյթք նորա ի սկզբանէ աշխարհի արարածովքս իմացեալ տեսանին. այսինքն է մշտնջենաւորութիւն և զօրութիւն և աստուածութիւն նորա. զի ոչ գտանիցեն ամենեին տալ պատասխանի: Զի ծանեան զԱստուած, և ոչ իբրև զԱստուած փառաւորեցին կամ գոհացան. այլ նանրացան ի խորհուրդս իւրեանց, և խաւարեցան անմտութեամբ սիրտք նոցա: Զանձինս առ իմաստունս ունէին, յիմարեցան: Եւ փոխեցին զփառս անեղծին Աստուծոյ ի նմանութիւն պատկերի եղծանելի մարդոյ և թռչնոց և չորքոտանեաց և սողնոց»: (Հռովմ. Ա, 19 - 23): Իսկ բարոյական օրէնքի զգացողութիւնը զրուած է մարդու խղճի մէջ, ինչպէս ասում է Պօղոս առաքեալը. «Զի ոչ եթէ որ լսելիք օրինացն են՝ արդարացեալ են առաջի Աստուծոյ, այլ առնելիք օրինացն արդարացին: Այլ յորժամ հեթանոսք որ զօրէնս ոչ ունին, բնութեամբ զօրինացն գործիցեն, նոքա որ զօրէնս ոչ ունին՝ անձանց իւրեանց իսկ են օրէնք: Որք ցուցանեն զգործս օրինացն գրեալ ի սիրտս իւրեանց վկայութեամբ մտաց իւրեանց, և յանդիմանել զմիմեանս ի խորհրդոց իւրեանց, կամ թէ պատասխանի իսկ տալ. Յաւուրն յորում դատիցի Աստուած զգաղտնիս մարդկան ըստ Աւետարանիս իմում ի ձեռն Յիսուսի Քրիստոսի». (Հռովմ. Բ, 13 - 16):

Առանց իւր անտեսանելի անձը ցոյց տալու Աստուած իւր գործերով ու մարդկանց խղճի ձայնը վառելով տեղեկութիւն է տալիս նոցա Իւր գոյութեան, սրբութեան և բարութեան մասին, որով և զարկ է տալիս նոցա՝ հետամուտ լինել ու ճանաչել իւրեանց Արարչին: «Զի թերևս զննիցեն զնա և գաղանիցեն. նաև ոչ հեռի իսկ է յիւրաքանչիւր ումեքէ ի մէնջ: Զի նովաւ կեամք և շարժիմք և եմք».: (Գործք. ԺԷ, 22 - 28): Քայց ի հարկէ կատարելապէս կարողացանք ճանաչել

Աստուծուն միմիայն առանձին յայտնութեամբ՝ որ է Նորա մարգացեալ Որդու յայտնութիւնը: Ընդհանուր յայտնութեամբ որոնեցինք Աստուծուն, իսկ առանձին յայտնութեամբ լիպպէս ճանաչեցինք, որքան կարևոր է մեր փրկութեան համար: Այդ առանձին յայտնութիւնը կատարուեց նախ ուղղակի յաւիտենական կեանքի իրական երևալով այս աշխարհում՝ որ է Քրիստոսի կենցաղավարութիւնը, և երկրորդ Նորա քարոզութեամբ: Այս առանձին յայտնութեան մէջ Որդին Աստուած անձամբ մտնում է պատմական կեանքի մէջ, խօսում է, գործում և ուսուցանում:

Ընդհանուր յայտնութեան մէջ խարխափող մարդկութեան առաջնորդում է Աստուած դէպի իւր ճշմարիտ Որդու փրկարար յայտնութիւնը այն նշանաւոր նախապատրաստութեամբ, որին վիճակուեց Աստուծոյ ընտրեալ ժողովուրդը՝ այն է՝ Իսրայէլացիք: Նոցա մէջ ուղարկեց Աստուած նահապետներ, մարգարէներ ու սուրբ մարդիկ, այլ և տուաւ նոցա քահանայութիւն, քահանայապետութիւն և աստուածպետութիւն, հաստատելով նոցա մէջ կարգ ու օրէնք, եկեղեցի ու սրբութիւն: Ինչպէս որ այդ նախապատրաստութիւնը կատարուեց հազարաւոր տարիների ընթացքում մի ամբողջ ժողովրդի վրայ, այնպէս էլ նոյն նախապատրաստութիւնը իրականանում է մի քանի տարիներում իւրաքանչիւր հաւատացողի վրայ, որով նա մղւում է դէպի Քրիստոսի ճշմարիտ փրկութիւնը: Այնուհետև նորա մէջ բացուած է հոգու տեսողութիւնն ու լսողութիւնը, նա լսում է Աստուծոյ ձայնը, տեսնում է Աստուծոյ մեծ փառքը և ապա լուսաւորւում է նորա միտքն ու հարստանում է նորա ճանաչողութիւնը: Ահա այս նախապատրաստութիւնը և առանձին յայտնութիւնը ստանում ենք մենք Ս. Գրքից:

Ուրեմն ինչ է Աստուծոյ յայտնութեան կամ Ս. Քրքի աստուածային նպատակը:

Քանի որ Աստուած կամեցել է, որ գրուի իւր յայտնութիւնը և տրուի ժողովրդին իբրև զէպի ճշմարիտ փրկութիւն տանող գործերի ու քարոզների արձանագրութիւն, պարզ է՝ որ Ս. Քրքը միմիայն մէկ աստուածային նպատակ ունի: Աստուած իւր յայտնութիւնը տուել է միայն մէկ նպատակով՝ այն է՝ իւր յաւիտեանական կեանքը մեզ տեղեկացնելու, որ մենք էլ արժանապէս ապրենք և այդ կեանքին մասնակից լինինք թէ յայտեղ և թէ հանդերձեալում: Այս յայտնութիւնը այն ամենամեծ բարիքն է, որ Աստուած արել է մարդկանց. այդ յայտնութեամբ պէտք է մէկ հաղորդակցութիւն հաստատուի Աստուծոյ և մարդկանց մէջ, այսինքն՝ այդ յայտնութեամբ մարդիկ սովորում են մտնել այն բարձր հաղորդակցութեան մէջ, որին մասնակից են միմիայն հրեշտակներն ու սրբերը: Ահա այդ հաղորդակցութիւնը, որի մէջ տիրում է ճշմարտութիւն, խաղաղութիւն, արդարութիւն ու սրբութիւն և որով մարդիկ մասնակից են լինում աստուածային երանութեան, կոչւում է Աստուծոյ արքայութիւն: Մարդը մեզք գործելով զըրկուեց այդ արքայութիւնից, որովհետև մեղքից հեռանում է Աստուած. բայց Աստուած իւր ամենաբարութեամբ և ողորմածութեամբ յայտնեց իւր կամքն ու տնօրէնութիւնը և տուաւ մարդկանց ամենայն՝ ինչ որ կարևոր է, որ մարդիկ վերստին արժանանան այդ երանելի կեանքի մասնակցութեան: Այդ յայտնութեամբ Աստուած մարդկանց մէջ և մարդու հետ հիմնեց յաւիտեանական կեանքի հաղորդակցութիւնը, որ իրականացաւ Քրիստոսի մարդեղութեամբ և Նորա եկեղեցով:

Արդ՝ Ս. Քրքից, աստուածային յայտնութեան այդ գրաւոր աղբիւրից ուսանելով ամեն ինչ որ կարևոր է

և կրթուելով՝ կարող ենք Աստուծոյ արքայութիւնը մեր մէջ հաստատել և նորա ճշմարիտ անգամը լինելուստի Ս. Գիրքը տալիս է մեզ երկու բան. մէկ՝ ցոյց է տալիս թէ ինչ յարաւ Աստուած այդ բարձր նպատակի համար. և մէկ էլ թէ մարդիկ ինչ պէտք է անեն՝ որ իւրացնեն ու պահպանեն Աստուծոյ առաջնորդած կեանքը: Այսինքն Ս. Գրքով կարող ենք տեղեկանալ Աստուծոյ որդւմած գործին և կրթուելի՝ նորան հազորգակից լինելու համար: Կարճ ասենք. Ս. Գիրքը մեզ նախ ցոյց է տալիս թէ ինչպէս է Աստուած իւր արքայութիւնը հաստատում, զարգացնում և լրացնում, և երկրորդ՝ թէ ինչպէս կարող են մարդիկ մուտք գործել աստուածային արքայութեան մէջ: Ուրեմն Ս. Գիրքն ուղեցոյց է նախ մեր հաւատքի և երկրորդ՝ մեր կենցաղի: Կամ Ս. Գրքի նպատակն է՝ ուսուցանել մեզ աստուածային յայտնութիւնը այնպէս, որ մենք մեր թոյլ ոյժերով հանդերձ կրթուենք առաքելական եկեղեցում և առաջնորդուենք Աստուծոյ ցուցած ուղղութեամբ զէպի փրկութիւն:

Այսպիսով Ս. Գիրքը մեզ համար ամենաանհրաժեշտ ուղեցոյց է, որով կարող ենք յաւիտենական կեանքի ճանապարհը գտնել. և որովհետև բոլոր մարդիկ պէտք է Աստուծոյ որդիք դառնան և ճանաչեն նորան, իսկ այդ առանց Ս. Գրքի չի լինիլ, պարզ է որ Ս. Գիրքը որոշուած է բոլոր մարդկանց համար: Ուստի ամեն ոք պէտք է երեխայութիւնից կարգալ Ս. Գիրքը, որովհետև կարգալ Ս. Գիրքը, Աստուծոյ հետ խօսել է, առանց որի ոչ մի մարդ չի կարող երջանիկ լինել: Այս է՝ որ Պօղոս առաքեալը ասում է Տիմոթէոսին. «Ի մանկութենէ զգիրս սուրբս գիտես, որ կարող են իմաստուն առնել զքեզ ի փրկութիւն ի ձեռքն հաւատոցն որ ի Քրիստոս Յիսուս»: Ս. Գիրքն է

ուղեցոյց գէպի յաւիտենական կեանք, նա է տղատում մեզ սխալ ու չար ճանապարհից և ուղղում գէպի արդարութիւն ու երջանկութիւն և առաքելական եկեղեցում դաստիարակում Ս. Հոգով: Հայաստանեայց Եկեղեցին Ս. Գիրքն է ճանաչում իւր ամեն որդու փրկութեան հիմնական աղբիւրը:

Գ.

ՍՈՒՐԲ ԳՐԳԻ ԳՐԱԿԱՆ ԱՐԺԱՆԻՔԸ

Չկայ մի գիրք, որ պարունակելով իւր մէջ կատարեալ աստուածայնութիւն մի և նոյն ժամանակ ամեն տարիքի ու կեանքի մարդկանց և ազգի սրտին մօտիկ լինի, ինչպէս Ս. Գիրքը: Թէ մա՛ուկը, թէ պատանին, թէ երիտասարդը, թէ կատարելահասակը, այլ և թէ կանայք ու թէ տղամարդիկ, թէ ուսեալն ու տգէտը միշտ անհամեմատելի սնունդ են ստանում Ս. Գրքից իւրեանց հոգու զօրացման համար: Ամենքի համար ևս Ս. Գիրքն ունի իւր բաժինը, իւր շնորհը, իւր տալիքը. նա ամենքի համար է և իւրաքանչիւրի համար: Նա մատակարարում է իւր առատ գանձից թէ աղքատին, թէ հարուստին և երկուքի համար ևս բաւական գանձ ունի: Ոչ աղքատը կարող է նորա գանձը իւր համար սպառելի համարել և ոչ հարուստը սպառուած կարծել, վասն զի անսպառ է ըստ իւրաքանչիւրի ընդունակութեան ու կարողութեան:

Ս. Գիրքը իւր գրական գեղեցկութեամբ անհամեմատելի է: «Մի փոքր, ծածկուած և ուրիշ ազգերից աստուած ազգի մէջ, ասում է Ֆրանսիացի Լակրոզեր գիտնականը, գտնւում էր մի գիրք, որ մարգարային մըտքի ամենամեծ յուշարձանը պէտք է դառնար, եթէ նոյն

իսկ Աստուծոյ արտադրութիւնը չլինէր և որին մինչև անգամ թշնամիք ստիպուեցան այդ պատիւը տալ: Համերոսը չունի ոչինչ նման նահապետների կեանքի այն պատմութեան, որ կայ Մենզոց գրքում: Պինդարը շատ ցածր է մարգարէների խորին վեհութեան առաջ: Թիւքիդիտէսը և Տակիտոսը անհամեմատելի են Մովսէսի՝ իբրև պատմչի հետ: Ելից ու Ղևտացոց գրքի օրէնքների առաջ շատ յետ են մնում Լիկուրգոսի և Նումայի օրէնսգրութիւնները: Սոկրատից ու Պլատոնից շատ բարձրացաւ նախ քան Աւետարանը երևեցած Սողոմոնը, որ թողեց «Երգերգոցը»՝ արարածական բերանին ներշնչուած՝ աստուածային սիրոյ զարմանալի երգը. և «Թողովազը»՝ զրկուած մարգկութեան յաւիտենական մելամաղձօտ օրհներգը: Վերջապէս Աւետարանը կատարումըն տալով այդ միակ Գրքի կոչման, գրաւ վրան գեղեցկութեան կնիքը, որ մինչև այդ ժամանակ անյայտ էր մարդկանց և աննմանելի մնալով չունի երկրումս՝ որպէս և ամբողջ քրիստոնէութիւնը՝ ոչ մի արաալայտութիւն համեմատութեան համար):

Ուստի և Ս. Գիրքը մարգկային հոգևոր կեանքի լիակատար դրախտն է. այն մի ընտիր բուրաստանն է, որի բազմատեսարան հրաշագեղ հովոցներում ու ճազկոցներում ամեն ոք կարող է իւր ներքին կեանքի համեմատ գրօսանքը գտնել: Վշտացածին կարեկից է Ս. Գիրքը, սգաւորին միխթարիչ, սրտաբեկին կազդուրող, խընդացողին ուրախակից, մտատանջուողին խորհրդատու և ամենքին անփոխարինելի մտերիմ ընկեր:

Ս. Գրքի այս մեծ արժանիքի պատճառն այն է, որ մարգկութեան Գիրքն է և ամեն մէկի իսկական Գիրքն է: Մարգկութեան Գիրքն է, վտան զի մարգկութեան Արարչի Գիրքն է:

Գ.

Ս. ԳՐԲԻ ՀՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՊԱՀՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

I. Ս. Գրքի հեղինակութեան սկիզբը կամ հիմքը դրել է Մովսէս մարգարէն: Նորա անունով մնացած հինգ գրքերից առաջին երեքը (Ծննդոց, Ելից ու Ղևտացոցը) գրուել են համարեա թէ աւելի քան 1400 տարի Քրիստոսից առաջ կամ մօտ 3300 տ. մեզնից առաջ: Յետոյ հետզհետէ գրուեցան Թուոց, Երկրորդումն Օրինաց և Յետուայ գրքերը: Սամուէլ մարգարէով նոր կեանք սրկըսուեց Իսրայէլացոց մէջ, որ տեւեց գրեթէ 470 տարի, որի ընթացքում գրուել են Գատաւորաց, Հռութի, Ա ու Բ. Թագաւորաց ու մարգարէքը՝ Եսայի, Ովսէ, Յովել, Ամովս, Աբդիու, Յովնան, Միքիէ, Նաոււմ, Ամբակում, Սոփոնիա և Երեմիա: Այդ շրջանից յետոյ գերութեան ժամանակ գրուեցան Եզեկիէլի ու Գանիէլինը. իսկ դարձից յետոյ՝ Եսթեր, Եզր, Նեեմի, Մնացորդաց, այլ և Անգէոս, Զաքարիա ու Մաղաքիա, նաև Յուդիթ, Տովթիթ, Մակաբայեցոց և Իմաստութեան գրքերը:

Այս համառօտ տեսութիւնը ցոյց է տալիս թէ ո՞րքան հին է Ս. Գիրքը գլխաւորապէս իւր այն մասերով, որոնք սկսուում են գրեթէ Աստուծոյ համաշխարհական տնօրէնութեան նախապատրաստական սկզբնաւորութեամբ: Մարգկութեան մէջ միմիայն Եգիպտոսի պատկերագիր ու Նինուէի սեպագիր արձանագրութիւններն աւելի հին են, մինչդեռ բոլոր հեթանոս աշխարհի գրաւոր լիշատակարաններն առաւել նորագոյն ժամանակի են: Զորորինակ՝ Հնդկաստանի Վեդաները՝ այսինքն Հնդկիկների սրբազան գրքերը՝ Քրիստոսից 1500 տ. առաջ են գրուած, որ Սամուէլ մարգարէին է նոյնաժամանակ գալիս. նոյնպէս և Զինաց Կինգը Քրիստոսից 500 տ. ա. է գրուած, իսկ Պարսից Զենդ-Աւեստան 600 տ. ա:

Հին կտակարանի պատմական գրքերն անգամ ամենահինն են. ոչ Յունաց Հերոդոտը (440 տ. Ք. ա.) և ոչ Թիւկիդիտէսը (400 տ. Ք. ա.) չեն կարող այդոնց հասնել: Այդ բոլոր գրուածները իւրեանց արտայայտութեամբ ու յայտնութեան բովանդակութեամբ այնպէս են կազմակերպուած, որ իւր ժողովուրդը տանում է մանկութեան տարիքից մինչև կատարեալ հասակը քայլ առ քայլ և շարունակաբար:

II. Աստուած ինչպէս հոգ տարաւ, որ ժողովուրդը իւր դաստիարակութեան համար անհրաժեշտ յայտնութիւնն ունենայ, այնպէս էլ խնամեց ու պահպանեց այդ յայտնութիւնը նոր սերնդի համար: Մովսէս մարգարէն կազմելով օրէնքները, գրաւ Ուխտի տապանակի մօտ (Բ. Օր. ԼԱ, 9, 24, 26. Յես. ԻԴ, 26): Նա իւր օրէնքները կարգաց ժողովրդի առաջ (Ել. ԻԴ, 4, 7). իսկ մահուան միջոցին յանձնելով քահանաներին ու Աւետացոց պահպանութեան (Բ. Օր. ԼԱ, 24—26), պատուիրեց անհրաժեշտ մասը կարգաւ ժողովրդի առաջ ամեն 7 տարին մի անգամ տալաւարահարաց տօնին, որպէս զի ժողովուրդը երկիւղածութեամբ ներշնչուի զէպի Աստուած: Նորա օրինակին հետեւեց և Յեսուն՝ նորոգելով ու գրելով Աստուծոյ Ուխտը (Յես. ԻԴ, 26). իսկ ապա Սամուէլը գրեց թագաւորաց գործերը և իրաւունքներն և զրաւ Օրինաց գրքի մօտ. (Ա. թագ. Ժ, 25):

Հարկաւ Սողոմոնը շինելով տաճարը և փոխադրելով տապանակը այնտեղ, տեղափոխեց նաև այդ գրքերն և զրաւ տաճարում. (Գ. Թագ. 2, 19. Գ. Թագ. ԻԲ, 8. Յս. ԼԴ, 16). և երբ մարգարէների գրուածները հետըզհետէ աւելացան, այդոնք ևս կցուեցան հներին թէ նոյն իսկ հեղինակների և թէ հետեւեալ ժամանակի հոգեկիր անձանց ձեռքով՝ մինչև անգամ չար կամ անօրէն արքաների հալածանաց տակ ու հակառակ: Սակայն այս

տաճարը այրեց Նաբուքոդոնոսորը գրեթէ իւր շինութիւնից 420 տարի յետոյ, իսկ գրքերը պահուեցան Աստուծոյ յայտնութեան հեղինակների և գուցէ քահանաների մօտ, ինչպէս երևում է Գան. Թ, 2, 11: Բայց երբ Հրէաները գերութիւնից դարձան, տաճարը նորոգեցին, յիսուն տարի յետոյ Եզրը հաւաքեց Աստուծոյ յայտնութեան գրքերն ու խնամքի տակ դրաւ (Նեեմ. Ը, 1—9. Բ. Մակ. Բ, 13): Եզրը աւելացրեց այդոնց վրայ նաև իւր գրքերն և այդպիսով պահպանուեց Հին Կտակարանի ժողովածուն: Այնուհետև մինչև անգամ քրիստոնէութեան ժամանակ Հրէաների ժողովարաններում աշխատում էին պահպանել Հին Կտակարանը, ինչպէս գիտենք առաքեալների ասածից (Մարկ. Ա, 21. Ղուկ. Գ, 16, 17. Գործք. Թ, 2. ԺԳ, 14. 15 և այլն):

Նոր Կտակարանի գրուածներն էլ պահուում էին այն եկեղեցիներում, որոնց այդոնք առանձին առանձին ուղղուած էին կամ որոնք միջոց էին ունեցել առաքեալների գրածից արտագրելու: Եղան և եկեղեցիներ, որոնք արտագրութեամբ հաւաքում պահում էին գրուածքներից շատերն ու կարգում ժողովրդի առաջ. (Բ. Պետ. Գ, 15, 16): Այդպիսով առաջին դարի ս. Հայրերը՝ ինչպէս Իգնատիոս եպիսկոպոսը, Կղեմէս ու Պողիկարպոսը գործ են սօժում այդ գրուածները իւրեանց՝ մեզ յայտնի՝ թղթերի մէջ: Իսկ հետևեալ դարերում, ինչպէս վկայում է Գ գարուց Տերտուլիանոս Կարեգոնացին, Նոր Կտակարանի գրուածները թէ քրիստոնեաների ու թէ հեթանոսաց առաջ բաց էին:

Ահա ուրեմն Աստուած խնամք է տարել ամբողջ Ա. Գրքի պահպանութեան համար: Աստուծոյ խնամքի նշանակութիւնը մեզ համար բարձրանում է մանաւանդ այնով, որ այդ ամենը նա կատարել տուաւ իւր ընտրեալների կամ իւր յայտնութիւնը կրող անձանց ձեռ-

քով, որոնք և հարկ եղած միջոցին դարձեալ Աստուծոյ յայտնութեամբ էին յաւելուածներ անում կամ գրուածների շարքի մէջ նոր կազմութիւն մտցնում: Գոքա ուրեմն իբրև Աստուծոյ սրբութեան պահպաններ և Աստուծոյ յայտնութիւնը պահողներ՝ հաւաստիք են տալիս հաւատարմութեան. (Եզ. ԼԳ, 17. Գ, 7. Ես. Ը, 16.):

Ե.

ՍՈՒՐԲ ԳՐԲԻ ՀԱՐԱԶԱՏՈՒԹԻՒՆ ՈՒ ՎԱԽԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Ս. Գրքի հնութեան ու պահպանութեան վրայ խօսելուց յետոյ դեռ ևս մի երկու խնդիր մնում են, որոնց որոշմամբ մենք կարող կլինինք Ս. Գրքի մատենագրական բարձր արժէքը ճանաչել: Նախ մեր խօսքը հարազատութեան վրայ է:

I Կանոնական գրքերի հարազատութիւնն այս է՝ որ այդոնք գրուած են իւրեանց անունը կրող այն հեղինակաց ձեռքով, որոնք յայտնի են իբրև երկիւղած, Աստուծոյ յայտնութեան նուիրուած ընտրեալներ և ապրել են իւրեանց գրուածքի բովանդակութեան համեմատ ժամանակում: Ս. Գրքի գրուածներից շատերի ճակատին նշանակուած են հեղինակների անունը ճշգրտութեամբ. միւսներից մի մասի հեղինակները յիշուած են բովանդակութեան մէջ, բայց կան և այնպիսիք, որոնց բաղկացուցիչ մասերի հեղինակները յայտնուած են իւրեանց գրուածքի մէջ, իսկ ամբողջութեան խմբագրողները միաժամանակ յիշուած չեն, թէև ընդհանրապէս գիտենք որ աստուածավախ անձինք են եղել:

Հարազատութեան ապացոյցները կարող են լինել՝ արտաքին ու ներքին:

Ներքին ապացոյցներն են՝ գրուածների վկայութիւնն ու բովանդակութիւնը: Գրուածքի վկայութիւնն ենք համարում՝ երբ ուղղակի գրուածքի վրայ, այլ և յաճախ գրուածքի մէջ ասուած ենք գտնում թէ ո՞վ է հեղինակը. (գորօր. Ել. ժէ, 14. ԻԻ, 4. 7. Բ. Օր. ԼԱ, 9. Ես. Ա, 1. Բ, 1. և այլն):

Իսկ ըովանդակութեան կողմից՝ նախ բազմատում ենք մեր այժմեան աստուածաշունչը 1900 զրչագրների հետ, որոնց գրութեան ժամանակը հասնում է մինչև Ի. դար, և տեսնում ենք՝ որ այդոնք ամենքն էլ նոյն են. և եթէ կան տարբերութիւններ, այդոնք ևս շատ սակաւ վերաբերմունք ունին իմաստին և դիւրաւ վերականգնում են համեմատութեամբ, որպիսի աշխատութեամբ զբաղուել են անգլիացի Կեննիկոտ, իտալացի Բոսսի և գերմանացի Կ. Տիշենդորֆ:

Երկրորդ՝ Ս. Գրքից բազմաթիւ կտորներ, վկայութիւններ ու մեկնուած մասեր կան քրիստոնէական եկեղեցու առաջին Հայրերի և նոցա հետևորդների զրուածոց մէջ և այդ ամենը համաձայն ու նոյն են մեր այժմեան օրինակի հետ: Այդ հայրերի թիւը հասնում է մօտ 200-ի, որոնցից շատերը առաքելոց աշակերտներ են կամ մօտիկ ժամանակակիցներ: Յիշենք և այս, որ մինչգեռ Հին Կտակարանի պէս մեծ գրքում հաշւում են հազիւ 1400 ոչ էական ընթերցուածքներ, նոյնաճաւալ մի աշխարհական գրուածքում տարբեր գրութիւնները հասնում են յաճախ 30—50 հազարի: Եւ

Երրորդ՝ վարը յիշուած հին թարգմանութեանց համեմատութիւնը բնագրի հետ նոյնպէս պարզապէս հաստատում է Ս. Գրքի հարազատութիւնը, քանի որ այդ թարգմանութիւնք ամենահին գարերից են:

Գալով արտաքին ապացոյցներին պէտք է ասենք՝

որ նոյն իսկ Ս. Գրքի հեղինակներն՝ իւրաքանչիւրը իւր գրուածքում շատ ու շատ անգամ վկայութիւններ է բերում միւսներից, որոնցով և հաստատում է թէ իւր յիշած հեղինակի գիրքը իւր ժամանակ քնչ բովանդակութիւն է ունեցել. այնպէս որ Քրիստոսի առաքեալները հաստատուն փաստեր են տալիս մինչև անգամ Հին Կտակարանի սկզբնական գրքերից, ինչպէս կտեսնենք ստորև:

Երկրորդ՝ յոյն և այլ հեթանոս գրողները յիշում են Ս. Գրքի հեղինակներից շատերի մասին: Այսպէս Եգիպտոսի Մանեթոն պատմիչը Քրիստոսից 278 տարի առաջ յիշում էր Մովսէս մարգարէին իբրև օրէնսդրի: Միւս պատմիչն է Հերեմոնը, Քրիստոսի ժամանակա կիցն, որ նոյնպէս յիշում է Մովսէսին: Յոյն Եւպոյիմը Քրիստոսից 200 տ. ա. գրում է թէ Մովսէսը իմաստուն էր և տուաւ Հրէաներին գրեր: Գիողոր Սիկիլացին (45 տ. Ք. ա.) գրում է Եգիպտոսի քրմերից ստացած մի տեղեկութիւն՝ թէ Մովսէսը գրաւ Եհովայից ստացած օրէնքները: Այդպէս և Սանքոնիաթոն Փիւնիկեցին (1200 տ. Ք. ա. ըստ Եւսեբեայ), Հոմեր, Հեսիոդոս (900 տ. Ք. ա.), Հերոդոտոս (450 տ. Ք. ա.), Բերոսոս Քաղզէացի (330 տ. Ք. ա.), Պլատոն և այլք:

Աւելացնենք և այս, որ աշխարհական գրուածներից շատ շատերը հազիւ 1—20 գրչագրներով են հարազատ հաստատուած, թէև չունին և այնքան ապացոյցներ, որոնք տեսանք և նախընթացում: Մինչգեւ Ս. Գրքի գրչագրները ոչ միայն բազմաթիւ են, այլ և այդոնց մեզ աւանդողները պատկանում են յաճախ իբրար հակառակ եկեղեցիների և կուսակցութեանց, ինչպէս Սամարացիք, Հրէաների մէջ յայտնի կուսակցութիւնները և քրիստոնէական աշխարհում զանազան իբրար հակառակ եկեղեցիք:

II. Ս. Գրքի հարազատութիւնից ինքն ըստ ինքեան բղխում է և նորա վաւերականութեան հաւատին, ըստ որում ոչ միայն հաւատքով, այլ և քննական տեսակետից համոզուած ենք, որ նորա բովանդակութիւնը հաստատուն ճշմարտութիւն է: Այդ պարզ է, քանի որ նորա հեղինակները կամ ականատես վկաներ են եղել իւրեանց պատմած եղելութեանց և կամ ամեն յարմարութիւն ունեցել են ճշգիւ ստուգելու և ապա գրելու, որի համար և կատարեալ պատրաստակամութեամբ և ընդունակութեամբ օժտուած էին: Այս նկատմամբ մենք արդէն խօսեցանք վերը և կուեկացանք, որ եթէ այդպէս չլինէին, չէին կամենալ այնքան մանրապատում ներկայացնել մեր առաջ բոլոր իրողութիւնք, չխուսափելով ոչ մի մանր հանգամանքից անգամ: Ուստի և նոքա գրում են պարզ, հասկանալի և հոգեկան կատարեալ հանգստութեամբ, միշտ հաւատացած և համոզուած լինելով, որ իւրեանց ասածի վրայ ոչ ոք իրաւունք չպէտք է ունենայ կասկածելու: Եւ ոչ միայն այդքան, այլ և իւրեանց ասածի ճշմարտութեան համար պատրաստ էին մեռնելու և մահուանից չէին փախչում իբրև իսկական վկաներ: Հետզհետէ կրտեսնենք, որ գրեթէ բոլոր սուրբ հեղինակներն իւրեանց խօսածին ու գրածին հաստատ և հաւատարիմ մնալով՝ յանձն առան ամեն հալածանք և ի վերջոյ մարտիրոսաբար մեռան:

Երկրորդ՝ եթէ նոցա մէջ որ և իցէ անճշտութիւն լինէր, պէտք է որ նոցա ժամանակակիցները մաքառած լինէին և յարձակուէին այդ շեղումների վրայ. մինչդեռ մենք Ս. Գրոց հեղինակների ժամանակից և փոքր ինչ յետոյ բնաւ տարակոյս կամ հերքումն չունինք գրական աշխարհից: Այլ ընդհակառակն՝ քրիստոնէութիւնը յաղթաբար տարածեց Ս. Գիրքը ամեն տեղ և մարդկանց

սրտին ամենամօտիկ ընթերցանելին դարձրեց: Քրիստոնէութիւնը պատճառ եղաւ շատ հակառակութեանց և պետական սկզբնական շահերի անկման, սակայն ոչ ոք չկարողացաւ հաւատացողների խուռն բազմութեան ցոյց տալ, որ Ս. Գրքի քարոզածը սուտ կամ սխալ է: Ընդհակառակն՝ նոքա ճշդութեամբ յիշում են Ս. Գրքի ասածները և իբրև ճմարտութիւններ՝ ոչ թէ հերքում են, այլ ձգտում են ծաղրելով միայն անընդունելի դարձնել իւրեանց համախոհներին:

Երրորդ՝ թէ առաքելոց ընկերները, աշակերտներն ու ժամանակակիցները և թէ զանազան հերձուածողներ հաւասարապէս վկայում են Նոր Կտակարանի գրուածների ճմարտութեան: Հերոնիմոսը 392 թուին մօտ 50 այդպիսի ճմարիտ վկաների անուններ է տալիս, որոնց գրուածները ինքը ունեցել է ու կարդացել: Այլ և Նոր Կտակարանի ճմարտութեան վկայում են այնպիսի նշանաւոր պատմիչներ՝ ինչպէս Յովսեպոս (37 - 93), Տակիտոս (100), Սուետոնիոս (117), Յոբանաղ (95), Պլինիոս (103) և այլք իւրեանց տեղեկութիւններով:

Չորրորդ՝ Ս. Գրքի մէջ յիշուած քաղաքական վիճակը կամ զանազան պետական կազմակերպութիւնք և պատմական յիշատակութիւնք ոչ միայն համաձայն են արտաքին մատենաւերներին, այլ և յաճախ նոցա լրացնում են, որոնց ճշդութիւնը ստուգւում է նաև զանազան հնութիւններով և մինչև օրերս գտնուող բազմութիւ արձանագրութիւններով ու սեպագրութիւններով և մեհենագրոշմներով կամ պատկերագիրներով:

Վերջապէս լեզուն ու ոճն էլ մեծ ապացոյց են, լստ որում Հին Կտակարանի հեղինակների իւրաքանչիւր շրջանը բերթէ բոլորովին տարբեր լեզու, ոճ, այլ և շատ բառեր ունին, որոնք հետևեալ ժամանակներում կամ չեն գործածւում և կամ հազուադէպ են: Իսկ Նոր

Կտակարանի լեզուն մի այնպիսի յունարէն է, որ միայն եբրայեցի յունագէտների մէջ էր ընդհանրացած և բուն Յոյների գրական լեզուն չէր:

2.

ՍՈՒՐԲ ԳՐԲԻ ԲԱՅԱՍԱԿԱՆ ԲՆՆԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Քրիստոնէութեան տարածման ժամանակներում հեթանոսութեան հակառակութիւնը բաւական էր, որ խաւար հնութիւնը պաշտպանող փիլիսոփայք յարձակուէին քրիստոնեայ քարոզիչների վրայ և աշխատէին Ս. Գրքի հարկը ձգել ժողովրդի աչքում: Այդպիսի հեթանոս հակառակորդներ էին Կելսոս, Պորփիրոս և այլք, որոնք ոչ մի հնար չէին մոռանում քրիստոնէական եկեղեցու հայրերի ջատագովութիւնը խորտակելու համար: Սակայն դոքա չկարողացան յաղթանակ տանել, վասն զի եկեղեցու գիտնական Հայրերն ևս ամեն կերպ միջոցներ էին գտնում և հակառակորդներին հերքում:

Հեթանոսամիտ ուղղութեան հոսանքը նորից զարթնելով զօրացաւ ժՁ դարում, երբ Հռովմէական եկեղեցականների բունութեան դէմ դուրս ելան գերման բողոքողները: Սոքա սկզբում չկարողացան ընդգիծմանալ Հռովմէականներին, որոնք իւրեանց եկեղեցական աւանդութիւններով հաստատում էին իւրեանց իշխանութիւնն ու վարդապետութիւնը, լինէին այդ աւանդութիւնները աւաքելական, հին թէ նոր: Բողոքողները այդ տեսնելով, սկսան մերժել դոցա բերած բոլոր փաստերը առանց խտրութեան և միմիայն Ս. Գիրքը ճանաչել ամենայն ճշմարտութեան և իրաւունքի, վարդապետութեան և իշխանութեան հաստատման ալբիւր: Այս ձգտումը այնքան զօրացաւ, որ ուղղակի գրապաշտութեան հա-

սան այդ բողոքողները, միակ ու միակ հեղինակութիւն ճանաչելով Ս. Գիրքն և աստուածացնելով: Եկեղեցի, քահանայապետական իշխանութիւն, հոգևորականութիւն ու եկեղեցական ամենայն կարգ գոցա աչքում ընկաւ և միմիայն Ս. Գիրքը ամենքի տեղ բռնեց: Ինչ որ Ս. Գրքում բառացի կար, այն էր գոցա համար հեղինակութիւն. ինչ որ չկար՝ չէր ընդունւում:

Մի որոշ յաղթութիւն տանելուց և ինքնուրոյն դիրք ստանալուց յետոյ արգէն այդ բողոքողները տարաձայնութեանց մէջ ընկան: Այլ ևս չկար արտաքին թշնամու զօրութիւնը իւրեանց մէջ և այժմ էլ՝ այն է՝ ժԸ դարում հարց յառաջացաւ գոցա մէջ թէ արդեօք Ս. Գիրքն էլ իրաւ աստուածային հեղինակութիւն է թէ կեղծիք է: Բոյորն էլ ասում էին թէ Աստուծոյ յայտնութիւն է. ուստի և այժմ սկսան հարցնել թէ որտեղից գիտենք այդ, քանի որ այդ մասին վկայողն է քրիստոնէական եկեղեցին, իսկ ինքեանք բողոքողները մերժել են նորա պատմական փաստերը: Լութերն ու Կալվինը աշխատում էին ամենքին ընդունել տալ, որ Ս. Գիրքն ինքն ըստ ինքեան ցոյց է տալիս, որ ինքն աստուածաշունչ է: Բայց սոցա դէմ սկսան տարակոյսներ յայտնուել, երբ ժէ դարում նախ Հիւգօ Գրոցիոսը հետամուտ եղաւ բացատրել թէ ինչ է նշանակում աստուածաշունչ և ապա հրէայ Սպինոզան (1632—1677) ուղղակի կասկածելի անուանեց Ս. Գրքի աստուածային յայտնութիւն լինելը:

Թէև սկզբում Սպինոզան իբրև մերժուած հրէայ և անհաւատ չկարողացաւ ներգործել մտքերի վրայ, սակայն հետզհետէ դուրս ելան Գերմանիայում, Ֆրանսիայում և Անգղիայում գիտնականներ, որոնք իւրեանց բանասլաշտական ուղղութեամբ ձգտում էին Ս. Գրքի հեղինակութիւնը հերքել և անհաւատութեան զարկ տալ:

Գոմս Հերբերտ, Լոք, ձոն Բոլանգ, Սոմմերս, Բուկին-
զամ և Բոլինբրոկ իրար յետևից հեղհեղեցին Անգլիան
գրուածներով Ս. Գրքի գէմ: ԺԸ դարի սկզբումն էլ
Վոլթերը սկսաւ օգտուել դոցա գրուածներից և զանա-
զան սրախօսութիւններով ու կատակներով կերակրել իւր
ընթերցողներին: Բայց շուտով սոցա գրութիւնները մո-
ռացուեցան իբրև անհիմն ցնորքներ:

Գերմանիայում այդ ժամանակ գիտնականք դրակա-
նապէս սկսան զբաղուել Ս. Գրքով: Ամենից նշանաւոր
եղաւ Ռայմարուսը, որի հետազօտութիւնք հրատարա-
կեց Լեսսինգը 1774-ից սկսեալ մի շարք գրուածներով
և աշխատեց սառեցնել ժողովրդի հաւատքը դէպի Ս.
Գրքի ճշմարտութիւնը և մերժել Լիւթերի վարդապե-
տութիւնը Ս. Գրքի աստուածայնութեան մասին: Սա-
կայն բարձրացաւ աղմուկ նոյն իսկ Ս. Գրքի հակառա-
կորդների մէջ և Ձեմլեր անունով գիտնականը արժանի
էր համարում Լեսսինգին գժանոց ուղարկելու: Այդպի-
սի հեթանոսական տեսութեանց հակառակ շատերը քա-
րոզում էին, որ ամեն ոք պէտք է իւր խղճից հարցնէ
թէ Ս. Գրքում որն է ճշմարիտ և որը սխալ, և որ
Աստուած իւրաքանչիւրի խղճի ձայնով կհասկացնէ թէ
ինչպէս պէտք է լինել ու բարոյականութիւն պահել:

Այսպիսի զգացմունքների ներքոյ նոր ուղղութիւն
բռնեցին ուրիշ գիտնականք. Այխհորներ (1752—1827)
մերժելով առ հասարակ գերբնականը, սկսաւ կամայա-
կան բացատրութիւններով հասկացնել Ս. Գրքի հրաշա-
լիքները և այդպիսով այդ գիրքը մի բարձր կրօնական
գիրք դարձնել առանց Աստուծոյ յայտնութեան: Հրա-
շալիքների բնական բացատրութեանց մէջ յառաջ գնաց
աւելի ևս Պաւլիուս (+1850), հետեւելով Կանտի փի-
լիսոփայութեան, որ Լեսսինգի ազդեցութեան տակ ձգ-
տում էր մի «բնական կրօն» կազմել: Նոյն Լեսսինգի

ուղղութեան տակ դուրս ելան և ուրիշ փիլիսոփաներ, ինչպէս համաստուածեան Հեգելը, անաստուած Ֆոյերբախը (+ 1874) և Շոպենհաուէրը: Մինչդեռ Պաւլիուսի ձգտումն էր միացնել հրաշալիքն ու բնական կարգի տեսութիւնը իւրիշ ոյժով բացատրելով:

Բաւական է, որ այդ անշինք Ս. Գրքի հրաշալիքներին ուրիշ միտք էին տալիս և ահա դուրս եկան ուրիշներն, որոնք սկսելով Մովսէսի գրքերից հետզհետէ առասպելական անուանեցին գրեթէ բոլորն էլ: Այդպիսի մի կասկած յայտնել էր ժԲ դարում Աբեն Եզրասը Հնգամատեանի մի քանի մասերի վրայ միայն, բայց 1520-ին Կարլշտատը հարց բարձրացրեց թէ արդեօք Հնգամատեանի հեղինակը Մովսէսն ինքն է: Ապա հետզհետէ կասկածներ յայտնեցին Բելգիացի Անդրէաս Մագիոսը ժՁ դարում, անգլիացի Թովմաս Հոբբէսը ժԷ դարում և նոյն ժամանակ Ֆրանսիացի Ի. Պեյրեր և մանաւանդ Սպինոզան, ինչպէս յիշեցինք, որ ասում էր թէ Մովսէսի ժամանակի գրուածները փոփոխել են յետին գրողները:

ԺԸ դարի սկզբում ժան Աստրուկը ուշադրութիւն դարձրեց Հնգամատեանի զանազան տեղերի վրայ, որտեղ Աստուծոյ անունը զանազանակերպ է յիշուած. այդ տեսնելով նա յայտնեց այն կարծիքը, որ այդ հինգ գրքերը կազմուած են մանր գրքերից, որոնցից իւրաքանչիւրը ուրիշ հեղինակի է, ուստի և յառաջացել են Մովսէսի ժողովածուի մէջ Աստուծոյ տարբեր անունները— Էլոհիմ (Աստուած), Եհովահ (որ Հրէայք երկիւղածութեամբ կարգում էին՝ ադոնայ (տէր): Ըստ որում և կան տեղեր, որտեղ Եհովահ է ասուած և այլ տեղեր՝ Եհովահ—Էլոհիմ (կամ Եահվէ—Էլոհիմ): Սակայն Աստրուկը բոլոր այդ գրքերի ժողովող հեղինակ է համարում Մովսէսին: Բայց շատ չանցաւ և Բաուէր ուսուցչապետը

(†1806) սկսաւ պնդել, որ Մովսէսինն են միմիայն մի քանի կտորներ, ըստ որում և իւր բռնած գիրքով ազգեց այդ ուղղութեան հետևողների վրայ, մանաւանդ որ նոյն ժամանակ պատմաբաններն էլ այն կարծիքի էին թէ ազգերի հին պատմութիւնը հիմնուած է առասպելաբանութեան վրայ. (այդպէս Գոտլոբ (†1812), Կրէյցեր (†1858), Գ. Միլլեր, Վոլֆ (1824), Նիբուհր (†1831) և այլք)։ Ընդհանուր կարգ դարձաւ՝ հին գըրուածները ժողովածու համարել առասպելների պատմական միջուկով։ Իսկ առասպելաբանութիւն էին կոչում «մի եղելութեան կամ մտքի պատմութիւնը միայն թէ այնպիսի ձևով, որ որոշուում արտայայտուում էր հին ժամանակի նշանակական լեզուի ոգով ու լիքը երևակայութեամբ»։ Դոքա սկսան սպա այս չափով նայել Ս. Գըրքի հրաշքների վրայ, ասելով զորօր. որ Աբրահամի խօսիլը Աստուծոյ հետ երազ է եղել. հրեշտակները հասարակ մարդիկ են՝ լղել և երևակայութեամբ այդպէս ընդունուել, Սոդոմ-Գոմորը բնականապէս է քանդուել կործանուել և այլն։

Այս ուղղութեամբ Փատեր լեզուաբանը (†1826) սկսաւ մանրամասն ցոյց տալ, որ Հնգամատեանը յետին ժամանակի ժողովածու է և իւր վերջնական կազմութիւնը ստացել է բաբելական գերութիւնից ոչ առաջ։ Այսպիսի բացատրութեան մէջ աւելի ևս յառաջ գնաց Պալլիուսի աշակերտ Գըլետտէ (†1849), ժխտելով արտաքին աղբիւրների գոյութիւնը և միայն ներքին քննաբանութեան հետևելով։ Սակայն նորա այդ նորութիւնը որքան էլ ազդեց ամենքի վրայ և իշխեց բանապաշտ քննաբաններին մինչև վերջերս, այնով հանդերձ անհիմն է, քանի որ նորա ժամանակից մինչև այժմ բազմաթիւ արտաքին աղբիւրներ գտնուեցան՝ թէ թղթեր և թէ հնութիւններ և արձանագրութիւններ, որոնք

Հաստատում են Ս. Գրքի ճշմարտութիւնը: Լոկ անձնական կարծիքներով չի կարելի քննաբանական տեսութիւններ կազմել և ընթերցողի վզին փաթաթել, անհրաժեշտ են արտաքին վկայութիւններ, որոնք դոցա մէջ չկային: Գրվեաւ տէն ուղղակի Հնգամատեանը չէ Համարում Մովսէսինը, այլ անուանում է Հրէաների վիպասանութիւն, նմանեցնելով Հոմերոսի վէպին: Հնգամատեանը նորսկարծիքով զանազան ժամանակներում գրուած յօդուածների ժողովածու է:

Գրվեաւ տէն իւր այդ տեսութիւնը գրում է մեծ յարգանքով գէպի Ս. Գիրքը, որ և Համարում է նուերական ու գեղեցիկ բանաստեղծութիւն. ուստի և նորսուղղութիւնը տիրապետող դարձաւ հետագայ բանաստեղծքննաբանների մէջ: Նոյն ընթացքը բռնեց նա Ս. Գրքի մնացեալ գրուածների վերաբերմամբ, միշտ աշխատելով բոլորն էլ ժողովածուներ ներկայացնել: Այսպիսով նա մոռացաւ՝ որ Ս. Գիրքը վէպ չէ, առասպելաբանութիւն չէ, այլ Աստուծոյ յայտնութեան և ընտրեալ ժողովրդի հետ դրած ուխտի պատմութիւնն է: Սակայն իւր վերջին օրերում նա աշխատեց դառնալ գէպի ճշմարիտ հաւատքը, ասելով՝ որ իւր բանաստեղծական և անհաւատութեան ուսումնասիրութիւնները և տեսութիւնները չկարողացան խաղաղութիւն տալ իւրեան. և որ ինքը ողորմելի դարձաւ և միմիայն հաւատքի մէջ գտաւ իւր հանգստութիւնը: «Ես համոզուած էի, գրում է նա, թէ կարելի է լինել բարեգործ առանց պատկանելու մի որևիցէ հաւատքի, բայց շուտով այդ պատրանքը վերացաւ և ես զգացի ինձ ողորմելի: Զրկուելով մի աննիւթական աշխարհի հաւատքից, ես ինձ զգացի միայնակ, ինքս ինձ թողնուած և իմ բոլոր մարդկութեամբս աննպատակ ձգուած աշխարհի մէջ: Իմ հոգիս լցում էր հակասութիւններով և անվստահ մտապատկերներով:

կեանքի ոչ մի շնչառութիւն չէր գալիս իմ սրտի սառնութիւնը տաքացնելու համար և մահն իբրև մի չար ոգի՝ տիրապետում էր իմ ամբողջ գոյութիւնը: Ոչ մի դատողութիւն չկարողացաւ ինձ խաղաղութիւն պատճառել: Իմ զգացմունքներս հակառակ էին դուրս գալիս իմ բանականութեան համոզմունքների դէմ»:

Այս մտերմական խոստովանութիւնը պարզ ցոյց է տալիս այդ գիտնականի հոգեկան վիճակը: Նորա հոգու մէջ երկպառակութիւն էր ընկել և նա չկարողացաւ այդ երկպառակութեան լուծումն տալ, վասն զի խղճի ձայնին հակառակ ընթացքի էր սովորել նորա մտաւոր աշխարհը: Բայց և այնպէս այս վիճակը կարող է մի օրինակ լինել նոյն դրութեան մէջ ընկնող ամեն մի գիտնականի: Գծբախտաբար սա ևս իւր ուսուցիչ Ֆրիզի և նոյն ուղղութեան խիստ հետևող Շլայէրմախերի պէս առաւել մեծ նշանակութիւն տուաւ զգացմունքներին և կրօնը զգացմունքի գործ համարեց, այնպէս որ դարձեալ չկարողացաւ մի եզրակացութեան ու մնայուն հայեացքի հասնել:

Այդպիսի ուղղութեան արձանագրողն ու դպրոց կազմողը եղաւ իսկապէս Շլայէրմախերը (1768 – 1834), որ ասում է՝ «Իմ կրօնն ամբողջովին սրտի կրօն է. իմ մէջ տեղ չունի ուրիշ կրօն»: Այնպէս որ քանի մարդ կայ, այնքան էլ կրօն կայ և հաւատքը անձնական զգացմունք է, որ ոչ մի տեղ չի կարելի գտնել և ամենայն կրօնական զգացմունք ճշմարիտ է: Շլայէրմախէրն ուրեմն ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ իւր ժամանակի նիւթապաշտական և անաստուած ուղղութեանց ամփոփողը ներքին աշխարհի մէջ: Նա իւր ժամանակի բոլոր միակողմանի տեսութիւնները աշխատում է կրօնականութեան և գլխաւորապէս խորհրդաւորութեան մէջ սեղմել, Ուստի և Ս. Գրքի գրուածների վրայ շարունակ

կասկածներ յայտնելով և իւր նախորդների ասածները մեծ մասամբ կրկնելով, չկարողացաւ մի որոշ գաղափար կազմել, այլ անգիտութիւնն և անզօրութիւնը համարեց ճշմարիտ քննաբանութեան վերջին խօսքը: Նա մի հաստատուն ելք չգտաւ, այլ մնաց կասկածոտ ու մըշտաշարժ մի անկայուն զգայարանք:

Նախընթաց բոլոր բացասական քննաբանների մարմնացումն է Շտրաուսը, որ կրօնը երևակայութեան ծրնունդ համարեց և առասպելը ամբողջ ժամանակի ու ժողովրդի ձգտմանց, տեսութեանց ու գաղափարների ժողովածու, որի հեղինակն է ոչ թէ մի անձն, այլ ժողովրդի հաւաքական ոյժը: Այս երկու հիմանց վրայ ըսկսաւ նա հասկանալ ու ներկայացնել մինչև անգամ Յիսուսի կեանքը, որի պատմութիւնը անուանում է գրեթէ Հրէայ ժողովրդի հանճարեղ երևակայութեան արդեանց նկարագրութիւն: Այդպէս նա ձգտում է Յիսուսի կեանքը ժողովրդի երևակայութեան օրէնքներով ու ցնորական ենթադրութիւններով բացատրել և իբր թէ պատմական մի հասկացողութիւն տալ ընթերցողին: Սակայն նա չկարողացաւ պատմական հասկացողութիւն տալ, այլ միայն կամայականօրէն ամեն եղելութիւն դարձրեց մտացածին առասպելներ: Քրիստոսի երևալը ժողովրդի մէջ նա համարում է երևակայեալ և ուրեմն գրեթէ ամեն ինչ առ երևոյթ եղած: Իսկ այս տեսութիւնը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ հին երևութականների վարդապետութեան հետևութիւնը: Հասկա ինչպէս Քրիստոս հիմնեց իւր եկեղեցին և յրտեղից եկաւ ինքը. ահա այս հարցին չկարողացաւ պատասխանել Շտրաուսը, ըստ որում և իւր բոլոր առածները ոչ մի պատմական հիմք ու հաստատութիւն չունին, այլ միայն անձնական ենթադրութիւններ են:

Շտրաուսի գրութիւնն այնքան ցնորական էր, որ

Վարճ ժամանակից յետոյ լոյս տեսաւ՝ «Շտրաուսի կեանքը, գրուած 2839 թուին» այսինքն 1000 տարի նորա մահից յետոյ, որում հեղինակը ներկայացնում է նորա կեանքն իբրև իւր ժամանակի ժողովրդի ձգտմանց ու գաղափարների երևակայական արդիւնքը և ցնորական նկարագրութիւնը: Այս երգիծանութեան հեղինակը հաստատում էր իւր այդ գրուածքով, որ Շտրաուսը գոյութիւն չէ ունեցել:

Շտրաուսի ազդեցութիւնը բաւական ժամանակ զօրեղ էր. դուրս ելան մարդիկ՝ որպէս Փօլէրբախ (+ 1872), Շտիրներ և այլք և սկսան պնդել, որ բացի մարդու ետից ոչինչ չկայ աշխարհում և կրօնը ցնորք է: Բուգէն պնդում էր թէ քրիստոնէութիւնը բուդդայականութիւն է, չկայ մեղք, չկայ Աստուած և չկայ անմահութիւն: Փ. Բաումեր ուսուցանում էր թէ դրախտը Աւստրալիայումն է, Թուոց գիրքը պատմում է Աւստրալիայից մարդկանց Ասիա գալը սառած ծովի վրայով, Յիսուս կարգադրեց մարդու մարմին և արիւնը ուտել և Յուդան այդ մատնեց, մահմեդականութիւնը այդ կրօնի յառաջադիմութիւնն է, վասն զի ապագայի կրօնը հաճոյքն է և հեշտասիրութիւնը, և այլ սոյնպիսի ցնորքներ:

Այսպիսի ուղղութիւն բռնեցին և բնական գիտութեանց մէջ Փոխտը, Բիւխները, Մոլեշտտը և այլն: Բացասական ուղղութիւնը ընդհանրացաւ: Տիւրինգենի համալսարանից ելան Բաուերի աշակերտները և սկսան բացասական ուղղութեամբ վերակազմել աստուածաբանական բոլոր գիտութիւնները, մինչև անգամ Հրէաների պատմութիւնը նորաձևութեամբ թխել, ինչպէս արաւ Էվալդը, ձգտելով վերլուծել ամենը, ջոկել առասպելը և մնացածը բացատրել բնական օրէնքներով: Թէ սա և թէ իւր հետևորդներն արդէն մի ճանապարհ էին

ընթանում՝ առասպել կամ երգիծանութիւն համարելով
այն ամենն, ինչ որ իւրեանց խելքով չէր բացատրուծ:
Սոցա ազգեցութիւնը շատ կամ սակաւ տարածուեց և
ամեն տեղ, նոյն իսկ Գերմանիայից դուրս, որտեղ և յայտ-
նի գրողներ սկսան նոյն կարգով և սկզբունքով վերա-
բերուել դէպի Ս. Գիրքը, ինչպէս Ռընանն էլ Փրանսիա-
յում ձեռք առաւ 1848 թուից սկսեալ Ս. Գրքի թշնա-
մական քննաբանութիւնը և մանաւանդ 1863-ին հրա-
տարակելով իւր «Յիսուսի կեանք» գրուածքը: Ռընանը
ուղղակի անհաւատութեամբ է նայում բոլոր կրօնական
գրքերի վրայ, մերժելով ամեն գերբնական կամ աս-
տուածալին բան: Նա պահանջում էր բացի իւր քննա-
բանութիւնից ոչնչի չհաւատալ, սակայն նորա «Յիսու-
սի կեանքը» ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ լոկ մի գեղարուես-
տական վէպ, որ չունի ոչ մի պատմական հիմք, ինչ-
պէս ինքն էլ խոստովանում է թէ իսկապէս Քրիստոսի
կեանքի այդպիսի նկարագրութեան համար չունի ոչ մի
պատմական աղբիւր: Նա իւր բոլոր գրութիւնը հիւսել
է ուղղակի գերմանական բացասական քննաբանների
հայեացքներից, որոնք յիշեցինք վերը: Նոյն ուղղու-
թեամբ նա հրատարակեց և իւր «Պատմութիւն Իսրա-
յէլացոց» գիրքը 1887 թուին, որով ամենայն ինչ սուս-
պելական է դարձնում և Հրէաների աստուածայաշտու-
թիւնն էլ Եգիպտոսից վերցրած է համարում: Բայց Ռը-
նանը յաջողութիւն ունեցաւ թերուսների մէջ միմիայն
այնքան ժամանակ, որքան ընդունուած էր իբրև հե-
ղինակութիւն. իսկ երբ հետզհետէ նորանոր գիւտերը
հերքեցին նորա բազմաթիւ հայեացքները, այնուհետև
ընկաւ և նորա գրուածոց հարկը: Ըստ որում նորա քն-
նադատները գրեթէ բոլորն էլ համաձայն են մի կէ-
տում, որ Ռընանի մանաւանդ վերջին գրութիւնները

գիտնական արժէքով գոնէ մի 10 տարով յետ են մնացել գերմանական գիտնականներից:

Ահա այսպէս բացասական քննաբանութիւնը լրացրեց իւր կոշուձը՝ մարմնանալով նախ Ետրաուսի և ապա Ռընանի մէջ և ծալուելով ու մի կողմը նետուելով: Այժմ նորանոր հնաբանական գիւտերն այնքան բազմացել են, որ Ս. Գրքի քննաբանութիւնը վերստին դրական ուղղութիւն է ստանում: Ուստի կարևոր է մի հայեացք ձգել այդ գիւտերի վրայ:

Է.

ՄԻ ՀԱՅԵԱՑՔ ՀՆԱԲԱՆԱԿԱՆ ԳԻՒՏԵՐԻ ՎՐԱՅ

Ս. Գրքի հաստատութեան վկայող հեղինակներից զատ ունինք բազմաթիւ հնաբանական գիւտեր, որոնք դեռ ևս շարունակոււմ են երևան գալ Եգիպտոսում, Ասորեստանում և Պաղեստինում: Այդ երկրներն են հին ու վիճակակից Հրէաներին, վասն զի վերջիններս ապրել են Եգիպտոսում և Ասորեստանում և միշտ յարաբերութեան մէջ են եղել այդ երկրների ազգաց հետ: Այլ և Ասորեստանցիք, որոնցից է տարածուել քաղաքակրթութիւնը դէպի Եգիպտոս, մի ցեղ էին և մի ծագումն ունէին Հրէաների հետ և գերութեան ժամանակ Հրէաների հետ մի սերտ յարաբերութեան մէջ են եղել: Թէ Ասորեստանցոց և թէ Հրէաների կեանքն ու սովորութիւնները նոյն են, միայն կրօնով տարբեր: Իսկ պետական ինքնուրոյնութեանց ժամանակ Ասորեստանցիք շարունակ մեծ դեր են խաղացել Հրէաների պատմութեան մէջ, ուստի և շարունակ յիշոււմ են Ս. Գրքի այդ ժամանակի գրուածքների մէջ և առանց դոցա պատմութեան ծանօթութեան այդ գրքերը մեծ մասամբ անհասկանալի կմնան: Այլ և Հրէաները երկար ժամանակ ապրած լինելով Ասորեստանում, չեն կարող պատմական ուսում-

նասիրութեան նիւթ լինել առանց Ասորեստանցոց պատմութեան գիտութեան: Հետեւաբար և Ասորեստանի սեպագրութիւնք, որոնք խորհրդաւոր և անվերծանելի գրութիւններ էին համարոււմ, կարդացուելով մեծ ծառայութիւն մատուցին Իսրայէլի պատմութեան ուսումնասիրութեան:

Եգիպտոսն էլ նշանաւոր է Հրէաների պատմութեան համար, վասն զի Աստուած այդ երկիրը դարձրեց Հրէաների կրթարանը և այնտեղ մեծամեծ հրաշքներ գործեց: Իսկ յետոյ Հրէաները մօտիկ յարաբերութեան մէջ էին Եգիպտացոց հետ թէ պատերազմներով, թէ թագաւորաց խնամութիւններով և թէ այնտեղ ապաստան գտնելով: Եգիպտոսում ապրեցան Աբրահամ, Իսահակ, Յակովբ և ապա երկուր անապատական կեանքով Իսրայէլացիք եկան Պաղեստին: Իսրայէլացոց նահապետական և օրէնսդրական կեանքը Եգիպտոսի հետ սերտ կապուած է և Մովսէսն այնտեղ ու Սինայում իւր մարգարէական գործը վերջացրեց: Հետեւաբար և Եգիպտոսին ու Պաղեստինին մօտ ճանապարհի վրայ գիւտերը կարեւոր լոյս կսփռեն թէ Իսրայէլացոց կեանքի և թէ Ս. Գրքի շատ տեղերի բացատրութեան համար: Եւ վերջապէս Պաղեստինի հնաբանական գիւտերն անշուշտ նշանաւոր օժանդակներ են Հրէաների կեանքի ուսումնասիրութեան:

Գիւտերի առաջին տեղը Եգիպտոսն է, որ կանխապէս բաց արաւ ուսումնականների առաջ իւր դարաւոր գաղտնիքները: Մինչև այդ ժամանակ այդ երկիրը յայտնի էր իբրև «սքանչելեաց աշխարհ» իւր բուրգերով և սփինքներով և տարօրինակ արձանագրութիւններով, որոնք ուսումնականաց իմացութեան չէին ենթարկոււմ: Անցեալ դարի վերջում շատ աշխատեցան կարդալու այդ արձանագրութիւնները, վասն զի Եգիպտոսը հին գիտ-

նականների հայրենիքը լինելով՝ միշտ գրաւում էր ամենքի ուշադրութիւնը, որ այդ արձանագրութեանց մէջ նշանաւոր տեղեկութիւններ կլինին: Այդոնք մեհենագրութիւններ կամ պատկերագրութիւններ էին, որ գրել էին քրմերը, և ինչպէս կարծւում էր, յետո՛, կարդալը մոռացել: Այդ գրութեանց մէջ տարբէրւում էին տառերի նման ձևեր և կենդանիների, թռչունների, սողունների և այլ պատկերներ: Ուսումնականք չէին կարողանում գտնել թէ այդ գրութիւններ էին թէ ուրիշ բան և կամ ինչ լեզուով էին: Հին Յոյները կարծում էին թէ այդոնք բնութեան գաղտնիքները, մարդկային գիւտերը պահելու համար էին գրուած, մանաւանդ որ քրմերը միայն յատուկ ընտրեալների էին սովորեցնում այդոնց ընթերցումը, որ դադարեց Փարաւոնների անկմամբ: Կայսրները վարձատրութիւն էին խոստանում նորան, որը կկարդար այդ գրութիւնները, բայց իզուր: Միջնադարեան ուսումնականները կարծում էին թէ Քրիստոս այդտեղից է վերցրել իւր վարդապետութիւնը և կարծողներ էլ եղան, որ իբր թէ այդոնք չինականի նրման են և Ս. Գրքի շատ տեղերը այդտեղից են թարգմանուած, ինչպէս ասում էր Փրանսիացի Պալենը: Իսկ Եգիպտոսի գիտնականներից յայտնի էր Գորապոլլօ, որ Ե դարում բացատրութիւններ էր տալիս մի քանի ձևերի մասին միայն և այդ էլ նշանակութիւն չունէր, վասն զի յետին ժամանակում էր ապրում: Նորա գրուածն էլ յունարէն թարգմանութեամբ է աւանդուած:

Թերևս այդ Գորապոլլօի ջանքերը զարկ տուին ժեզարի սկզբում հետամուտ լինելու այդ արձանագրութեանց ընթերցման: Եզուիթ Կիրիները 1636-ին հրատարակեց 6 հատոր աշխատութիւն իբրև այդոնց բացատրութեան համար, բայց յաճախ աւելի ևս անհասկոնալի խօսելով քան իւր բացատրելին էր: Սակայն նա

մեծ զարկ տուաւ այդ գործին, հաւաքելով բազմաթիւ կարևոր նիւթեր թէ յայն ու լատին հեղինակներէց և թէ ղփտինների լեզուով գրուած բազմաթիւ գրչագրների վրայ ուշադրութիւն հրաւիրեց: Նորանից յետոյ այդ հարցով զբաղուեցան 1797-ին դանեմարքացի Գ. Ջեօզը և անգլիացի եպիսկ. Վարբուրտոնը, որ յայտնեց թէ Եգիպտոսի արձանագրութիւնք այբուբէն ունին և բովանդակում են պոտոմական, կրօնական և այլ տեղեկութիւններ: Բայց կարդալու համար հարկաւոր էր գտնել թէ թնչ լեզուով էին գրուած, վերցնել այդոնց օրինակը գիտնականաց համար և թարգմանել ղփտիտէնը եւրոպական լեզուի, որպէս զի գիտնականք կարենային ուսումնասիրել: Եւ ահա Ֆրանսիացի Կատրմերը մի գութեամբ ապացուցեց, որ ղփտիտէնն է այդ արձանագրութեանց լեզուն: Ղփտինների այբուբէնը յունարէն էր բացի եօթը տառերից, որոնք եգիպտական ծագումն ունին. նոցա կրօնական գրքերն էլ կային թարգմանուած արաբերէն ու յունարէն. ըստ որում և մեծ դիւրութիւն կար այդ ճանապարհով ուսումնասիրելու այն արձանագրութիւնները: Ապա Նապօլէօն Ա-ը մտնելով Եգիպտոս, տարաւ իւր հետ շատ գիտնականներ այնտեղի յիշատակները քննելու համար, որոնք և հաւաքելով բազմաթիւ տեղեկութիւններ, հրատարակեցին «Եգիպտոսի նկարագրութիւն» անունով մի փառահեղ գիրք: Այս գրքի նիւթերից սկսան օգտուիլ գիտնականք, որոնք յաճախ ճանապարհորդների խաբէական ու կեղծ օրինակներից էին աշխատում գտնել արձանագրութեանց բանալին: Բայց բանալու գիւտն ևս եղաւ շնորհիւ Նապօլէօնի: Նորա մի սպայ Բուսարը իւր աշխատանաց ժամանակ գտաւ չորս ոտնաչափ խորութեան մէջ բասալտեայ մի քառանկիւնի տախտակի կտոր, որի վրայ երեք լեզուով գրութիւն կար. նախ մեհենագիր, յետոյ դեմո-

Թեան (ղփտիերէն) և ապա յոյն լեզուով: Յունարէնից իմացան՝ որ գրութիւնը վերաբերում է Պտղոմէոս Եսլիփանոսին, որ ապրում էր 205 տ. Ք. ա: Փրանսիացի Դը Սասի իսկոյն սկսաւ համեմատել յունարէնը դեմոթեանի հետ ու կարդալ, որոնելով զանազան նշանների թիւը, յաճախ կրկնուող նշանները նկատել և արձանագրութեան մտքի համեմատ ըմբռնել իւրաքանչիւր բառի իմաստը: Այդպէս նա կարդաց 1802-ին երեք անուն՝ Պտղոմէոս, Աղէքսանդր և Վերենիկա: Նորանից յետոյ անգլիացի գիտնական Իւնգը նորից քննեց և գտաւ, որ մի խումբ նշաններ համապատասխանում են յոյն գրութեան «և» բառին, մի խումբ ևս կրկնւում էր 30 անգամ, որի փոխարէն յունարէնում այդքան անգամ կրկնւում էր (Բագիլէուս) *արքայ* բառը: Յետոյ գտաւ և երկու գրութեանց մէջ հաւասար թուով պատահող Պտղոմէոս և Եգիպտոս անունները: Այդ գտնելուց յետոյ նա նման բառերը իրար տակ գրաւ, մնացեալն էլ իրար տակ դասակարեց, սկսաւ շարունակել քննութիւնը և գտաւ այդպիսով 150 բառ:

Իւնգի թերացածը լրացրեց Շամպոլիօն կրտսերը (1818), որ նախապէս ուսումնասիրեց Եգիպտոսի վերաբերեալ բոլոր գրութիւնք և ղփտիերէնը: Նա վերցրեց 1816-ին գտնուած մի յուշարձան, որի պատուանդանի վրայ յունարէն գրուած էր Պտղոմէոս և Կլէօպատրա: Մեհենագրի մէջ էլ գտաւ այդոնց համեմատ ձևերն ու նկատեց, որ այնոնց մէջ կան այդ անուանց տառերի համեմատ նշաններ: Ապա նա իմացաւ, որ այն նշանները հնչիւններ են, որոնք տառեր են և պէտք է հասկանալ իւրեանց անունն ունեցող բառի առաջին հնչիւնով: Զորօր. Կլէօպատրա բառի առաջին տառը (Կ) գրուած է ծռնկ, վասն զի ղփտիերէն «կելի» է և գըրւում է նոյն տառով: Երկրորդ նշանն է *սոռիւծ*, վասն

զի զփտիերէն «լաբօ» սկսուած է Լ տառով, ինչպէս այդ «լաբօ» նշանը կար և Պտուղմէոս բառի մէջ: Այդպէս նա գտաւ և մնացած տառերի նշաններն, ինչպէս տնրեւը Ե է նշանակուած, հանդայցը Օ, քառանկիւնին Պ, արծիւը Ա, ձկնը Տ, ընթանը Ր և այլն: Եամայօլիօնը ցոյց տուաւ, որ բոլոր արձանագրութիւնք այդպէս էին գրուած միմիայն այն տարբերութեամբ, որ իւրաքանչիւրի մէջ կարող է տառը նշանակուած լինել ուրիշ անուան սկզբի հնչիւնով: Գիտնականներն սքանչացան այս գիւտի վրայ, սկսան հետզհետէ կարգաւ այդ գրութիւնները, գերեզմաններում գտնուած պապիւրօսի (պրտօսի) յիշատակարանները և մինչև անգամ ինքեանք էլ նոյնպիսի տառերով արձանագրութիւններ էին քանդակուած Խաչատուր սերնդի համար. այդպիսի մի գրութիւն արաւ եգիպտագէտ Լեպսիուսը 1842-ին, որ կարգաց յետոյ մի չինացի եգիպտագէտ և համարեց 2200—2300 տ. Ք. ա. գրուած:

Եգիպտական բազմաթիւ արձանագրութիւնք հաստատեցին Ս. Գրքի՝ յաճախ կասկածելի դարձրած՝ պատմութիւնք և ծանր հարուած տուին բացասական քրննաբանութեամբ. բայց այդ դեռ բոլորը չէ: Այդ գիւտերից յետոյ գիտնականք մեծապէս հետաքրքիր եղան Ատրեստանի սեպագրութեանց, որոնք աւելի ևս խորհրդաւոր էին: Այդոնք սեպագրութիւն են կոչուած, վասն զի նշանները սեպերի նման են և վաղուց գրաւուած էին ճանապարհորդների ուշադրութիւնը: Այդ արձանագրութիւնք գրուած էին Պերսեպոլսում Գարիոս Հիշտասպի ժամանակից, ինչպէս և զանազան տեղեր զանազան արքաների հրամանով: Գրութիւնք երեք տեսակի էին իւրեանց ուղղութեամբ և երեք տեսակն էլ լինում է մի արձանագրութեան մէջ, հետևաբար զանազան թարգմանութիւններով, այսինքն զանազան հպատակների հա-

մար մի քանի լեզուով: Ուստի և ենթադրեցին, որ արձանագրութեան առաջին գրութիւնը թագաւորի լեզուով է՝ այսինքն՝ հին պարսկերէն: Բառերը բաժնոււմ են նշաններով և տառանման նշանները քառասնից չեն անցնում: Բայց տեսնելով որ բառերից ոմանց մէջ շատ նըշաններ կան, իմացան՝ որ մի քանի նշաններ պէտք է մի տառ կազմեն: Զախ կողմից սկսուածները մի գծում էին, իսկ աջիցը թերտտ. ուստի հասկացան՝ որ պէտք է ձախից կարդալ: Կարդալու բանալին գտաւ գերման գիտնական Գրոտեֆելդը: Նա գտաւ, որ արձանագրութեանց սկսուածքը լինում էր սովորաբար 3—4 բաւ, որոնցից մէկը փոփոխուում էր, իսկ միւսները մնում էին, և նկատեց՝ որ այդ փոփոխուողը թագաւորի անուն էր, իսկ մնացածը արքայական տիտղոսներ: Նա սկսաւ համեմատել արձանագրութեանց այդ բառերի երկարութիւնը Պարսից թագաւորաց անունների հետ և գտաւ Յունաց գրուածներում՝ որ Դարիոսը շատ արձաններ է կանգնեցրել, ուստի և այդ անունը դրաւ արձանագրութեանց մէջ պարսկական ձևով—Դարայեավուս: Այդպէս նա գրտաւ վեց սեպագիր տառ և ապա այլ արձանագրութեանց մէջ գտաւ Արտաքսերքս, որի Բ տառը կար և Դարիոս անուան մէջ: Յետոյ գտաւ և զենդերէն թագաւոր Բառն այդ անունների հետ միասին և հետզհետէ կազմեց կարդալու այբուբէնը:

Նորանից յետոյ սկսան ուսումնասիրել զենդերէնը և կարդալ այդ սեպագրութիւնները՝ Բիւրնուֆ, Լեասսեն և անգլիացի Հ. Ռոլինսոն, որոնք գրեթէ առանձին առանձին կարդացին զանազան գրութիւններ զենդերէնով ու սանսկրիտերէնով և այբուբէն կազմեցին: Ասորեստանում և Բաբելոնում գիւտեր արին Բոտտա և Լայեարդը և նկատեցին, որ այդոնց լեզուն սեմիտական է: Ասորեստանցիք ահագին գրականութիւն էին թո-

զել աղիւսների վրայ, որոնք գիտնականներին ընթերցանութեան մեծ նիւթ տուին: Այդոնց մէջ նոքա գտան բառացուցակներ, նշանների բառարաններ և այլն, որոնց նախկին հեղինակներն էին Ակկադացիք: Սոցա գրուածներից կային թարգմանուած Ասորեստանցոց լեզուով, ինչպէս և զոյգ լեզուով գրուած են Նինուէինը: Ճորժ Սմիտը և այլք քանիցս ճանապարհորդեցին Նինուէ և կազմեցին Ասորեստանցոց բառարանը: Գտնուած գրականութիւնը միմիայն մի փոքրիկ մասն է պեղումներից, բայց և այնպէս շատ աւելի է իւր քանակութեամբ քան Ս. Գրքը, ըստ որում և անչափ նիւթ է տալիս Ս. Գրքի լեզուի ուսումնասիրութեան համար: Այդ գրականութիւնը զարգացած է իւր քերականական ձևերով և այժմ գեղեցկասլէս կարդացուում է, ինչպէս օւրիշ հին լեզուներով գրուածները: Այդպիսի մի մեծ գրականութիւնն անշուշտ մեծ լոյս սփռեց Ս. Գրքի ուսումնասիրութեան և հաստատութեան վրայ:

Այս երկու գիւտերի վրայ աւելացան և Պաղեստինի գիւտերն, որոնք ջրեցին բացասական քննաբանների այն կարծիքը, որ իբր թէ Խորայէլացոց գրականութիւնը բարբելական գերութեան ժամանակից է միայն: Դոցա հարուած տուաւ նախ Սիլովամի արձանագրութիւնն, որ գտան Երուսաղէմում Կոյսաղբիւրից դէպի Սիլովամի լիճը տարուած ջրանցքի պատի վրայ հողի տակ: Արձանագրութիւնը պատմում է թէ ինչպէս մշակները 732 սափէն տարածութիւնը երկու կողմից ջրանցք են փորել և յանկարծ մէջ տեղում իրար հանդիպել: Այդպիսի մի ջրանցք է յիշուած Դ. Թագ. Ի, 20. Բ. Մնաց. ԼԲ, 30 և ուրեմն այդ ժամանակ այդքան երկրաչափական հմտութիւն են ունեցել Եբրայեցիք: Գրութեան բոլորակ ձևը ցոյց է տալիս, որ գրողները սովոր են եղել գրելու մագաղաթի վրայ: Թագաւորի անուն չկայ

մէջը և ուրեմն գրողը մի բանուոր է եղել: Եւ որովհետեւ այդ մի կարդալու ու տեսնելու տեղ չէ, հետեւաբար մի զուարճութիւն է եղել գրողի համար այդ արձանագրելը. պարզ է, որ այդ ժամանակ գրագիտութիւնը շատ տարածուած է եղել ժողովրդի մէջ: Ուրեմն գրագիտութիւնն այնքան ժողովրդական էր, որքան Եգիպտոսում և Ասորեստանում, որտեղ գրադարաններ կային, գրքեր էին տրուում ժողովրդին կարդալու, այլ և «գալիր» անունը մեծ պատիւ ունէր և գիտութիւնն ու արուեստը ծաղկած էր: Եւ որ Հին Կտակարանի գրքուածները գրուել են իւրեանց բովանդակութեան համեմատ ժամանակներում, տարակուսել չի լինիլ և այդ ճշմարտութիւնը հաստատուում է այդ և նման արտաքին փաստերով¹⁾:

Ը.

ՍՈՒՐԲ ԳՐԲԻ ՄԵԿՆԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Արդէն տեսանք, որ Ս. Գիրքը գրուած է հազարաւոր տարիների ընթացքում: Իւրաքանչիւր գրուածք մեկնութեան կարօտ չէր և հասկանալի է եղել իւր գրութեան ժամանակի այն մարդկանց, որոնց համար

---

¹⁾ Թէ ինչպէս են փոխուում գիտնականների անհաստատ կարծիքները նորանոր գիւտերով, երևում է վերջերս գտնուած մի արձանագրութիւնից: Մինչև այժմ սովոր էին Եգիպտոսից ելքը դնելու Ռամզէսի Փարաւոնի ժամանակ, մինչդեռ նորերս գտնուած եգիպտական մի արձանագրութիւն ցոյց է տալիս, որ Իւրայէլացիք Ռամզէսի ժամանակ արդէն վաղուց հաստատաբնակ էին Աւեստաց երկրում: Ըստ որում ստուգուում է հին եգիպտական պատմական տեղեկութիւնը, որ ելքը եղել է Թոթմէս Գ-ի ժամանակ, ժ.Չ. հարստութեան վերջին:

գլխաւորապէս գրուել էր: Եւ որովհետեւ հետեւեալ ժամանակներում ժողովուրդը չէր կարող գիտենալ իւրեանց հարիւրաւոր ու հազարաւոր տարիներ առաջ ապրող ժողովրդի բոլոր հանգամանքները, դիրքը, կեանքը, կարիքներն ու պատրաստութիւնները, ուստի անհրաժեշտութիւն յառաջացաւ Ս. Գիրքը նոցա համար պարզ և հասկանալի դարձնելու: Այդ անհրաժեշտութիւնից զարգացաւ այն գիտութիւնն, որ կոչուում է մեկնաբանութիւն: Ուրեմն մեկնաբանութիւն է կոչուում այն գիտութիւնն, որ մեզ սովորեցնում է Ս. Գրքի իսկական իմաստն ըստ Հայաստանեայց ս. Եկեղեցու առաքելական ճշմարիտ վարդապետութեան հասկանալու և մեկնելու: Բայց ի՞նչ է Ս. Գրքի իսկական իմաստը:

Մի գրուածքի իմաստն է կոչուում այն միտքը, որ կամենում է յայտնել նոյն իսկ հեղինակը: Ուրեմն և Ս. Գրքի իմաստ է կոչուում այն միտքն, որ Ս. Հոգին կամեցել է հեղինակների խօսքի միջոցով յայտնել մարդկանց: Եւ քանի որ Ս. Հոգին յայտնել է իւր կամեցածը իւր ընտրեալ հաւատարիմ մարդկանց միջոցով, ուստի նոյն Ս. Հոգին հովանաւորել է այդ մարդկանց, որոնց ասածներն ևս արտայայտում են Ս. Հոգու ճշմարիտ յայտնութիւնը: Ս. Գրքի այն միտքը, որ Ս. Հոգին կամեցել է մեզ յայտնել, կոչուում է իսկական իմաստ: Հետեւաբար իսկական իմաստը կարող է միմիայն մէկը լինել, ապա թէ ոչ՝ ամեն ոք ուրիշ կերպ կհասկանայ, ըստ իւր քմաց կբացատրէ և մարդիկ կմոլորուին: Այս հակառակ է Ս. Հոգու կամքին և ուրեմն չի կարող լինել:

Սակայն խօսքերը միայն նշաններ են, որոնցով մենք արտայայտում ենք որոշ մտքեր. խօսքերն էլ կազմուում են բառերից, իսկ մի բառը շատ անգամ մի քանի իմաստ է ունենում, այնպէս որ նայելով թէ ի՞նչ իմաս-

տով ենք այդ բառը գործածում, ըստ այնմ էլ խօսքի իմաստն է փոխւում: Ուստի եթէ խօսքը հասկանում ենք իւր բառերի իսկական իմաստով—այդ կոչւում է բառացի իմաստ, իսկ եթէ խօսքը պատկերաւոր կերպով է ասուած և մի միտք ուրիշ առարկայի նմանութեամբ կամ այլաբանութեամբ է արտայայտուած, այդպիսի իմաստը կոչւում է *խորհրդաւոր*: Պարզ պատմութիւնը մենք հասկանում ենք իւր իսկական իմաստով, մինչդեռ մարգարէութիւնը—խորհրդաւոր իմաստով:

Թէև Աստուծոյ յայտնութիւնը տրուել է մարդկանց սեփական լեզուով, այնով հանդերձ մարդկանց լեզուի բառերն ևս միշտ մի և նոյն իմաստով չեն գործածուել: Մի բառ իւր ծագած ժամանակ կարող էր մի այնպիսի միտք արտայայտել, որի համար այն ստեղծուել է. մի ժամանակ անցնելուց յետոյ այդ բառը սկսում է գործադրուել ուրիշ մտքով: Կամ թէ մի բառ գործ է ածուել անշունչ առարկայի համար, իսկ հեղինակը գործ է ածում շնչաւորի համար. մի տեղ լիրարկւում է մի առարկայի համար, իսկ մի ուրիշ տեղ մի հոգւոր իմաստ արտայայտելու նպատակով: Ահա ուրեմն մի բառ կարող է գործածուել բառացի իմաստով, սակայն իւր իսկական և կամ *փոխաբերական* մտքով:

Ասացինք, որ բացի բառացի իմաստից կայ և խորհրդաւոր իմաստ: Խորհրդաւոր իմաստ այն ժամանակ է պատահում, երբ հեղինակը մի պատկերաւոր կերպով կամ նմանութեամբ դիւրմբռնելի է դարձնում մեզ մի բարձր գաղափար կամ ճշմարտութիւն: Այդպիսի խորհրդաւոր նմանութիւններ մի քանի տեսակ են, այն է՝ առակ, նշանակ, տեսիլ և նախատիպ:

Առակը Ս. Գրքի խորհրդաւոր խօսքերի այն տեսակն է, որ աշխարհի իրական կեանքից վերցրած մի զէպքի նմանութեամբ ներկայացնում է մեզ մի հոգւոր և կամ

մի բարձր ճշմարտութիւն: Ուստի և լինում են առակներ, որոնք բուսական ու կենդանական աշխարհից են վերցրած, միայն թէ զարգարուած են մարդկային կեանքի երևոյթներով. գորօք. Եղեկիէլի առակը երկու արծիւների մասին (Եղեկ. փէ, 1) կամ Յովնաթանի առակը ծառերի մասին (Դատ. Թ, 8) և այլն: Լինում են և առակներ, որոնք մարդկային կեանքից վերցրած հնարաւոր իրողութիւններ են, ինչպէս օր. Քրիստոսի առակները:

Նշանակ կոչւում է Ս. Գրքում գործածուած այն տեսակ միջոցը, որով մի կրօնական միտք կամ վերացական գաղափար բացատրւում, արտայայտւում է մի նիւթական ձևով կամ մարդկային մի գործողութեամբ: Այդպէս են Մովսէսի Հնգամատեանում կարգադրուած աստուածաշատական գործողութեանց և իրերի մեծ մասը. այդպէս և Նսային ապագայ թշուառութիւնները մարդկանց յայտնելու համար տկլոր ու բոբիկ էր ման գալիս (Նս. Ի), իսկ Երեմիան բաբելական գերութիւնը մարգարէացաւ իւր վզի վրայ անուր ու կապանք կրելով (Իէ):

Տնտիչը յայտնութեան այն խորհրդաւոր տեսակն է, որի բովանդակութիւնը իսկապէս կամ եղելութիւն չէ և կամ բնականապէս անկարելի է, միայն թէ Աստուծոյ տնօրինութեամբ երևում է մարդուն արթնութեան կամ քնի մէջ և նա Ս. Հոգու ազդեցութեան տակ հասկանում է ապագայի խորհուրդը: Քնի մէջ տեսածը երազ է կոչւում. իսկ արթնութեան մէջ — անուրջ, սակայն տեսիլ են կոչւում այնոնք, որոնք բովանդակում են Աստուծոյ յայտնութեան վերաբերեալ խորհուրդ. (գորօք. Նս, 2. Եղեկ. Ա, 1. և այլն):

Վերջապէս նախատիպ են կոչւում Ս. Գրքի այն խորհրդաւոր պատմական առարկաները կամ գործողու-

թիւններն, որոնք ծառայում են աստուածային տնօրինութեան մի կարևոր միտք կամ գաղափար արտայայտելու համար, այնպէս որ ալդոնք իւրեանց ժամանակում բառացի իմաստով նշանակութիւն ունին իւրեանց ժամանակակիցների համար, մինչդեռ խորհրդաւորապէս վերաբերում են ապագային: Այսպիսի նախատիպներ շատ կան Հին Ուխտում, որոնց կատարումը Նոր Ուխտումն է եղել և որոնց մասին վկայում են ոչ միայն Ս. Հայրերն ու քրիստոնէական եկեղեցին, այլ և նոյն իսկ Ս. Գիրքը. զորօր. Մատթ. թԲ, 40. Յովհ. Գ, 14—15. թԹ, 36. Բ. Օր. թԸ, 15. Սաղմ. ձԹ, 4. Եբր. թ, 1:

Այս բոլոր խորհրդաւոր իմաստների վերաբերմամբ պէտք է ի նկատի ունենալ, որ յայտնութեան խորհուրդը բովանդակում է միմիայն գլխաւոր մասերի մէջ և այնքան, որքան պէտք է ծառայէ Աստուծոյ ծանուցման նպատակին. ուստի մեկնելիս չի կարելի մեկնել նաև այն մանր մասերն, որոնք պատմուածի միմիայն զարդարանք ու պարագայքն են: «Գիտեմք զի աստուածային գիրք ան ընդ անյոյ չխօսին, այլ զամենայն պատմեն ճշմարտիւ. բայց է բան, որպէս ասի՝ նոյնպէս և իմանի. այլ պիտոյ է ծածկեալ մտաց բանին յայտնութիւն, որ հաւատովք ընդունին ի փրկութիւն անձանց» (Եղիշէ):

ՍՈՒՐԲ ԳՐԷԻ ՄԵԿՆՈՒԹԵԱՆ ԵՂԱՆԱԿԸ

Սուրբ Գրքի մեկնութեան եղանակ է կոչուում այն շաւիղն, որի կանոնների համաձայն վարուելով կարողանում ենք ըմբռնել նորա որևիցէ կերպով մեզ համար մուծ մնացած տեղերի իսկական իմաստը: Որպէս զի մեր հասկացած իմաստը ճշմարիտ լինի՝ մենք պէտք է մեկ-

նենք կամ նոյն իսկ Ս. Գրքով և կամ ուրիշ աղբիւրների օգնութեամբ. ուստի և մեկնութեան այդ երկու տեսակ եղանակներն էլ ունին իւրեանց սկզբունքները:

I Սուրբ Գրքի մեկնութեան Ս. Գրքով

Սուրբ Գրքով մեկնելու եղանակը պտահանջում է հետեւել նախ՝ խօսքի կարգին, երկրորդ՝ բերել զուգատիպութիւնները. երրորդ՝ ճշգրտել բառերի գործածական իմաստները և չորրորդ՝ մեկնել համաձայն նպատակին:

«. Հետեւելով խօսքի կարգին՝ մեկնիչը պէտք է բացատրէ մեկնութեան կարօտ տեղը հեղինակի նախընթաց կամ յետընթաց խօսքերի կապակցութեամբ և ոչ թէ բոլորովին առանձին և անկապ: Այսպէս վարուելով՝ մեկնիչը հնար կունենայ հաւատարիմ մնալու հեղինակի խօսքի ընթացքին կամ ուղղութեան և կամայական ու խորթ բացատրութիւններ չի տալ ամբողջ գրուածքի անջատած մասին: Այլ բան է ի հարկէ՝ եթէ մեկնում ենք իրար հետ կապ չունեցող ասացուածքներ, ինչպէս պատահում է գորօր. Առակաց գրքի մէջ: Եւ որպէս զի խօսքի կարգին ճշտութեամբ հետեւենք, հարկ է լաւ վերլուծել ամբողջ գրուածքը, այն է՝ որոշել գրուածքի նպատակը, գլխաւոր նիւթը, այդ նիւթի մըշակման ու զարգացման ընթացքը, նկատել մասերը, այդ մասերի իրար հետ ունեցած յարաբերութիւնը և իւրաքանչիւրի կապը ընդհանուր նպատակի հետ և կամ տրամաբանական զիրքը՝ թէ արդեօք հիմունք է, ապացոյց է թէ եզրակացութիւն: Այս ամենը որոշելուց ու հասկանալուց յետոյ միայն կարելի կլինի մեկնել Ս. Գրքի մի որևիցէ մութ տեղը կամ գրուածքը:

բ. Բերել զուգադիպութիւնները նշանակում է՝ համեմատել մեկնելի տեղին հետ Ս. Գրքի այն բոլոր խօսքերը, որոնք որևիցէ կերպով այնոր հետ նմանութիւն

կամ հակադրութիւն ունին: Խօսքի կարգը մենք ի նկատի ենք ունենում միմիայն մեկնելի գրուածքի մէջ, երբ նախորդ ու յաջորդ խօսքերի մէջ տրամաբանական կապ կայ, մինչդեռ զուգադիպութիւններ գտնելու ու բերելու համար մենք ղիմում ենք ոչ միայն մեկնելի գրուածքի հեղինակի միւս գրութեանց, այլ և ամբողջ Ս. Գրքին: Այդպիսով մենք կարողանում ենք մուտք տեղերը պարզել այնպիսի նման և յաճախ գրեթէ նոյնանման տեղերով, որտեղ հեղինակի միտքը առաւել պարզ ու որոշ է արտայայտուած մեզ համար: Եւ նոյնութիւններ ու նմանութիւններ պատահում են Ս. Գրքում շատ յաճախ այն պատճառով, որ Ս. Գրքի հեղինակները գլորում են Աստուծոյ արքայութեան վերաբերեալ յայտնութիւնները և Ս. Հոգու զգայարանը լինելով՝ մի և նոյն ոգով են գրում ու որոշ կարգով: Այդպէս չէր լինիլ, եթէ նոքա գրէին բոլորովին սոսկական ինքնուրոյնութեամբ և մարդկային նպատակների ծառայելով: Ահա այս նշանաւոր իրողութիւնը մեզ միջոց է տալիս Ս. Գրքի զանազան տեղերը իրար հետ բաղդատելով հասկանալ՝ «զհոգևորս ընդ հոգևորս համեմատել» (Ա. Կոր. Բ, 13):

Այս համեմատութիւնը լինում է *բառերի մէջ*, ինչպէս օր. Ա. Թագ. ԺԳ, 14 և Գործք ԺԳ, 22, Գաւթի թը «այր ըստ սրտի իմում» է կոչուած Աստուծոյ համար և այդ պարզում է Ա. Թագ. Բ, 35, որ ցոյց է տալիս թէ «ըստ սրտի իմում» նշանակում է Աստուծոյ կամքը կատարող: Այդպէս և Գաղ. 2, 17. Բ. Կոր. Գ, 10 և 11, Բ. Կոր. ԺԱ, 23—27: Հարկաւ այդպիսի համեմատութիւնը պէտք է անել նոյն հեղինակի գրուածքում նոյն մտքով գործածուած բառերի մէջ կամ թէ ոչ՝ առաւել ժամանակակից հեղինակների գրուածներէց և ոչ թէ զանազան ժամանակ ու զանազան մտքով գործածուած բառերը բաղդատել:

Բաղդատութիւնը լինում է նաև *Վայքերի մէջ*, որ-
պէս Բաղամի պատմութեան նկատմամբ թիւ. ԻԲ, ԻԵ
ու Բ. Պետ. Բ, 15. Յուդայ. 11. Յայտ. Բ, 14. կամ
թէ հաւատացեալներին հաղորդելու համար Մատթ. ԻԶ,
27 և Ա. Կոր. ԺԱ, 23—30: Այսպէս և Գործք. Բ, 21
ասուած է՝ «Եւ եղիցի ամենայն որ կորգասցէ զանուն
Տեառն կեցցէ». այստեղից այնպէս է երևում թէ Տիրոջ
անունը կանչողը կփրկուի. սակայն Մատթ. Է, 21 Տէ-
րըն ասում է. «Ոչ ամենայն որ ասէ ցիս, Տէր, Տէր,
մտցէ յարքայութիւն երկնից, այլ որ առնէ զկամս Հօր
իմոյ որ յերկինս է». այսինքն որ Տիրոջ անունը կանչել
նշանակում է՝ հաւատալ նորա Աստուածութեան և կա-
տարել նորա բոլոր ուսուցածը (տես. և Հռովմ. Ժ,
11—14. Ա. Կոր. Ա, 2):

Սակայն Բաղդատութեան մէջ պէտք է զգուշանալ
սխալներից. նախ պէտք է բառերի բաղդատութիւնը.
բնագրի վրայ կատարել, վասն զի յաճախ թարգմանու-
թեան մէջ զուգատիպ բառեր են լինում, որոնք բնա-
գրի մէջ տարբեր են: Երկրորդ՝ միտքը բաղդատելիս պէտք
է գիտենալ որ կարող է բառերի նմանութիւն լինել,
իսկ մտքերի տարբերութիւն նոյն տեղում: Երրորդ՝ յա-
ճախ նման պատմութիւններ են պատահում, սակայն
նոյնը չեն լինում: Չորրորդ՝ մութը տեղի հետ պէտք է
համեմատել պարզ տեղը և ոչ թէ դարձեալ մութ տե-
ղը և ուրեմն չպէտք է բաւականանալ մի զուգատիպ
տեղով. այլ բոլորը պէտք է բաղդատել. ապա թէ ոչ՝
իմաստը կարող է կամ շատ նեղ դուրս գալ կամ շատ
լայն զորօր. Ես. ԾԳ, 4 բաղդատել պէտք է ոչ միայն
Մատթ. Ը, 16, 17, այլ և Ա. Պետ. Բ, 24: Հինգերորդ՝
ամեն մի մութ տեղ պէտք է բացատրել առաւելապէս
նոյն հեղինակի գրուածքի զուգատիպութիւններով, զի
ամենայն գրող ունի իւր առանձնայատկութիւնները:

Իսկ երբ այդ անկարելի է, այն ժամանակ միայն դիմել անհրաժեշտ հեղինակներին օգնութեան, ինչպէս Հռովմ. Թ, 33 բացատրում ենք՝ Ա. Պետ. Բ, 7—9:

4. Չնայել բառերի գործածական իմաստը Ս. Գրքում նշանակում է վերցնել մի բառը կամ խօսքը այն մտքով, ինչ մտքով սովորաբար գործ է ածուում լեզուի և այս ու այն հեղինակի գրուածքի մէջ կամ ամբողջ Ս. Գրքում: Այս անհրաժեշտ է, վասն զի յաճախ պատահում է, որ Ս. Գրքի հեղինակները մի և նոյն միտքը արտայայտելու համար գործ են ածում զանազան բառեր, կամ մի և նոյն բառով յայտնում են զանազան մտքեր և կամ շատ բառեր գործ են ածում ոչ սովորական իմաստով. զորօր. բան—լօգօս Յովհաննու Աւետանում, ծնունել ջրից ու Հոգուց (Յովհ. Գ, 3) և այլն: Ուստի մեկնիչը պէտք է տարբերէ բառերի կիրառութիւնը ամբողջ Ս. Գրքում աշխարհային սովորական գործածութիւնից, այլ և մի հեղինակի գրուածքինը ուրիշ հեղինակի կիրառութիւնից: Այդոր համար նախ՝ պէտք է լաւ ճանաչել Ս. Գրքի հեղինակների լեզուն ու ոճը և ըստ այնմ ըմբռնել նոցա խօսքը. զորօր. Ես. 42, 19. «կղզի» բառով պէտք է ըստ մարգարէական ոճին հասկանալ հեթանոս երկրները: Երկրորդ՝ խօսքի կարգից պէտք է իմանալ թէ մի բառ արդեօք Ս. Գրքի թէ սովորական մտքով է գործածուած. զորօր. շնորհք բառը Գործք. ԻԵ, 3 այլ միտք ունի և Եփես. Բ, 8 այլ: Եւ երրորդ՝ պէտք է բերել մեկնելի բառի կամ խօսքի բոլոր զուգատիպութիւնները գլխաւորապէս նոյն գրուածքից և ընտրել այն բացատրութիւնը, որ համապատասխանում է մեկնաբանական կանոններին:

Դ. Մեկնել համաձայն գրուածքի նպատակին նշանակում է զգուշանալ հակասութիւնից և մեկնել իւրաքանչիւր տեղն այնպէս, որ համաձայնութիւն թէ ամբողջ

Ս. Գրքի տնօրինական նպատակին և թէ նոյն իսկ մեկ-
նելի գրուածքի և այնոր բոլոր մասերի նպատակին:
Քայց ինչ է Ս. Գրքի նպատակը: Ս. Գրքի նպատակ է
կոչուում Աստուծոյ այն տնօրինութիւնը, որ նա կամե-
ցել է տալ մարդկանց ճշմարիտ աստուածաճանաչու-
թիւն, սովորեցնել նոցա թէ ինչպէս պէտք է ապրեն
ու կատարեն Իւր սուրբ կամքն, որպէս զի վայելեն Քրիս-
տոսի փրկութիւնը, հաղորդակցութիւնն և ուրեմն ա-
ռատ բարիքները: Ահա այս նպատակով Աստուած տուել
է մարդկանց իւր կամքի յայտնութիւնն, որ է Ս. Գիր-
քըն, ինչպէս արդէն բացատրուեց նախընթացում: Հար-
կաւ Ս. Գրքի բոլոր մասերն ու մանրամասները ուղ-
ղուած են դէպի այդ նպատակը: Ս. Գրքի՝ միջի բոլոր
պատմութիւններն ու դէպքերը պէտք է հասկանալ ամ-
բողջ Ս. Գրքի աստուածային այդ նպատակի տեսակէ-
տից: Մեկնիչը պէտք է միշտ ի նկատի ունենայ հաս-
տատապէս, որ Ս. Գրքի մէջ ամեն մի պարագայ, ամեն
մի հանգամանօրէն պատմուածք միմիայն մի նպատակ
ունի և ծառայում է միմիայն աստուածային մէկ տնօ-
րինական նպատակին: Ս. Գրքում պատահում են թէ
պատմական, թէ բնագիտական, թէ աստղագիտական և
թէ այլ գիտական տեղեկութիւններ, սակայն և այնպէս
Ս. Գրքի հեղինակների նպատակը չէ այդ տեղեկութիւն-
ներ տալը, այլ Աստուծոյ յայտնութիւնը հասկանալի,
պարզ ու շօշափելի դարձնելն է: Այդպէս էլ թէև Ս.
Գրքի իւրաքանչիւր գրուածքը ունի իւր առանձին, ժա-
մանակի ու պատմութեան հետ կապ ունեցող նպատա-
կը՝ որ նոյնպէս մեկնութեան միջոցին պէտք է ի նկա-
տի ունենալ, այնով հանդերձ այդ նպատակն ևս ծա-
ռայում է Ս. Գրքի ընդհանուր նպատակին: Այսպիսով
թէ ընդհանուր և թէ ստորագաս նպատակը միջոց է
տալիս մեզ ամփոփ կերպով ըմբռնել ամբողջ գրուածքը

և որքան էլ նա բազմակողմանի լինի՝ լուսաւորում է մեր մտքերը և մենք հեղինակին համամիտ կերպով հասկանում ենք նորա գրածը, և վերջապէս՝ երբ պատահում ենք մի և նոյն բովանդակութիւն ունեցող կտորների զանազան գրուածներում, կարողանում ենք բացատրել ու հասկանալ ըստ նոցա զանազան նպատակներին: Ուրեմն պէտք է նախ ի նկատի ունենալ Ս. Գրքի ընդհանուր նպատակը և ապա զանազան կտորները, և մանաւանդ այն կտորները, որոնք մի ինքնուրոյն կրօնական բովանդակութիւն չունին, մեկնել ըստ այդ նպատակին: Երկրորդ՝ ի նկատի ունենալ իւրաքանչիւր գրուածքի նպատակը, որպէս զի պարզ լինի հեղինակի գրութեան ընդհանուր ուղղութիւնը և նորա գրուածքի զանազան մասերի ու կտորների մասնաւոր նպատակը, միութիւնն և ամփոփումը:

II Սուրբ Գրքի Տէնուրնիւնը արդարեւ աշխարհի օժանդակութեամբ:

Յաճախ պատահում է, որ Ս. Գրքի տուած բոլոր միջոցներից մենք չենք կարողանում բաւականապէս օգտուել և ըստ այնմ ըմբռնել մեզ համար մութ մնացած տեղերը. այդպիսի դէպքերում մենք ստիպւում ենք դիմել նաև արտաքին աղբիւրների: Ս. Գրքի մեկնութեան օժանդակ արտաքին աղբիւրներն են. 1. բնագիրը. 2. Հին թարգմանութիւնք. 3. Հին Հրէաների մեկնութիւնները. 4. քրիստոնէական հին եկեղեցու Ս. Հայրերի ու 5. Հայաստ. Ս. Եկեղեցու Ս. Հայրերի մեկնութիւնները և վերջապէս 6. զանազան գիտութեանց տեղեկութիւնները:

«. Երբ մենք չենք հասկանում Ս. Գրքի մի խըրթին տեղը, մենք պէտք է դիմենք բնագրին՝ այսինքն:

։Եբրայական Հին Կտակարանին ու յունարէն Նոր Կտակարանին. եթէ այդոնք ևս մեզ անհասկանալի են, այն ժամանակ դիմում ենք հին թարգմանութեանց, մեկնութեանց և վերջապէս նոր թարգմանութեանց: Այսպէս վարուելով մենք ի վերջոյ գտնում ենք մի ոճ, որ առաւել լաւ հասկանալի է լինում մեր հասողութեան, քան թէ մեր կարգացածը: Ի հարկէ այսպիսի դիմումների մէջ մենք պէտք է առաւելութիւն տանք ոչ թէ թարգմանութեանց, այլ բնագրին կամ եօթանասնից օրինակին: Իսկ բնագրին դիմում ենք գլխաւորապէս այն ժամանակ, երբ թարգմանութեան մէջ տարբեր միտք է դուրս եկել բնագրի առանձնալատկութեան բառացի թարգմանուելուն պատճառով. զորօր. Մատթ. ԺԶ, 18 Պետրոս անունը թարգմանուած է, ուստի և դուրս է եկել «Ի ու ես վէմ», մինչդեռ բնագրում «Ի ու ես Պետրոս» է:

բ. Արտաքին աղբիւրների երկրորդ կարգին պատկանում են Հրէաների և քրիստոնէական եկեղեցու Ս. Հայրերի մեկնութիւնները: Հրէաների մէջ եղել են երկիւղած գիտութիւններ, որոնք իւրեանց ամբողջ կեանքը նուիրել են Հին Կտակարանի ուսումնասիրութեան և թողել են բաւական աշխատութիւններ, որոնք առատ նիւթեր են պարունակում: Այդ գիտունները երկու դպրոցի էին պատկանում — Աղեքսանդրեան և Պաղեստինեան: Առաջնի գրողները յունարէն էին գրում, ուստի և մատչելի լինելով ուրիշ ազգերին աւելի յայտնի եղան, մանաւանդ որ առաւել դաւանաբանական հարցերով էին զբաղում և փիլիսոփայական ուղղութիւն ունէին: Այս դպրոցի ուղղութիւնն այն էր, որ ձգտում էր հաշտեցնել փիլիսոփայութիւնը հրէութեան հետ, բացատրելով Ս. Գիրքն ալլաբանօրէն, ինչպէս կռապաշտները բացատրում էին իւրեանց առասպելնե-

քր: Այդ գիտուններից առաջինն էր Արիստոբոլոսը, քայց մեծ հռչակ ստացաւ Փիլոնը, որի գրուածները կան և հայերէն: Սա Պղատոնի գաղափարապաշտութեան էր հետևում, ամեն ինչ գաղափարական դարձնում և առհասարակ պատմականը ժխտում, որպէս զորօր. դրախտի գոյութիւնը, բարելական լեզուախառնութիւնը, Սառայի վէճը Հագարի հետ, Մովսէսի օրէնքներից շատերը և այլն: Իսկ Պաղեստինի զպրոցն այդքան միակողմանի չէր և պատմականին առաւել նըշանակութիւն էր տալիս, և որի գիտունները ձգտում էին առաւելապէս զբաղուել Մովսէսի օրէնքներով և ամենայն հարցի համար այդտեղից պատասխան հանելուստի և ճանաչում էին մեկնութեան երկու եղանակ— քառացի և ստիպողական: Բառացի իմաստի մէջ տարբերում էին և բուն իմաստ ու փոխաբերական: Սորքա թողել են Միդրաշ՝ այսինքն հետազոտութիւններ (Հընգամատեանի), ուրից մի մասը բուն մեկնութիւն էր (հալակա—շաւիդ) և վերձանութիւն (հագադա—գրական պատմութիւն) ¹⁾:

Գիտունների գրուածոց մէջ նշանաւոր են նախ թարկումները, որոնք եբրայական բնագրի քաղզէական մեկնութիւններ են և թուով տասն են. դոցանից Յովնաթանինը պէտք է գրուած լինի քրիստոնէութեան սկզբներում, իսկ Օնքելոսինը Քրիստոսից 60 տարի առաջ: Երկրորդ՝ Սոհարը, որ գրուել է Բ. դարում Սիմոն ռաբբու ձեռքով: Այս գրուածքից է առնուած Հրէաների Կապալա կոչուած գաղտնի գիտութիւնը: Սոհարի

¹⁾ Միջին դարերում ևս երևան եկան գլխաւորապէս Եւրոպայում Հրէաների մէջ նշանաւոր մեկնողներ, որպէս Ռաշի (1040—1105) Մովսէս Մայմոնիդ (1135—1204), Աբրահամ Բեն Մայեր (1092—1167), Դաւիթ Կիմփի (1160—1235), Մովսէս Նախմանիդ (1195—1270), Իսահակ Աբարբանել (1437—1508)

բովանդակութիւնը վերաբերում է Մեսիայի գալստեան ու թագաւորութեան համար եղած մարգարէութեանց, որից տեսնում ենք՝ որ նոքա ևս Հին Կտակի մարգարէութիւնք առաքելոց պէս են հասկացել: Բայց ամենից նշանաւորը Թալմուդն է, որ նշանակում է վարդապետութիւն և տիեզերական գրականութեան մէջ իւր տեսակում մի հատիկ առասպելախառն գրուածք է:

Թալմուդը երկու մաս ունի՝ Միշնա և Գեմարա, Միշնան (կրկնումն) բովանդակում է այն աւանդական կանոնները, որոնք բերանացի աւանդած պէտք է լինի Մովսէսը իբր յաւելուած իւր գրաւոր օրէնքների վրայ և գրի են առնուել Քրիստոսից յետոյ Գ. դարում: Իսկ այդոր մեկնութիւնը Գեմարան է (ուսմունք), որ պարունակում է նաև Հրէաների մինչև Ե. դարը ապրող գիտունների զանազան տեսութիւնք ու պատմութիւնները: Գեմարան ևս նախ բերանացի աւանդութիւն է եղել և գրաւոր ամփոփուել է միայն Գ— Ե դարում: Բայց այդ ևս երկու հեղինակութիւն է. մէկը գրուած է Պաղեստինի գիտունների աշխատութեամբ և Միշնայի հետ կոչւում է Երուսաղէմեան Թալմուդ մէկ հատոր, իսկ միւսը Բաբելոնի ռաբբիներինն է և դարձեալ Միշնայի հետ կոչւում է Բաբելոնեան Թալմուդ և 12 հատոր է, տասն անգամ մեծ առաջինից: Թալմուդով մենք տեղեկութիւններ ենք ստանում այն գիտունների տեսութիւններից, որոնք ապրել են Բաբել. գերութիւնից մինչև Քրիստոսի Գ— Ե դարը: Սոցանից մենք իմանում ենք զորօր. դպրաց ու փարիսեցոց այն սխալ վարդապետութեանց որպիսութիւնն, որոնց դէմ մաքառում էր Քրիստոս:

4. Քրիստոնէական հին եկեղեցու ս. Հայրերն իբրև առաքելոց և նոցա յաջորդաց աշակերտներ մեծ օգնական են մեկնութեանց համար, ինչպէս Եփրեմ Ասո-

րի (306—379), Յովհ. Ոսկեբերան (+407), Բարսեղ Կեսարացի (329—379), Մեծն Աթանաս (296—372), Գրիգոր Նազեանց (328—389), Գրիգոր Նիւսացի (331—394), Գրիգոր Սքանչելապործ (+270), Եպիփան Կիպրացի (310), Կիւրեղ Աղեքսանդրացի (+444), Կիւրեղ Երուսաղէմի (Գ դար) և այլք, որոնց հայերէն թարգմանութիւնք մասամբ տպագրուած են՝ թէև հազուապիւտ: Այս եկեղեցական հայրերը ըստ իւրեանց ուղղութեանց դպրոցների էին բաժանուում: Առաջին դարի հայրերը միմիայն թղթեր ունին թողած, զորօր. Բառնաբաս, Իգնատիոս, Բ. դարում Յուստին նախատակ և այլք: Սոքա առաւելապէս զբաղուում էին Ս. Գրքով և ջատագովում ճշմարտութիւնը հակառակ պնտստիկ կոչուած հեթանոսամիտ գրողների, որպէս Մարկիոնի, Վաղենտինեանոսի, Հերակլէոնի և այլոց: Այնուհետև փայլեցան որոշ դպրոցներ. նախ Աղեքսանդրեանը յայտնի էր այլաբանական ուղղութեամբ, ըստ որում բառացի միտքն ընդունելով հանդերձ, պարկ էր տալիս խորհրդաւոր իմաստին: Այս դպրոցի առաջին յայտնի ուսուցիչն է Պանթենոսը և հռչակաւոր են մանաւանդ Կղեմէս Աղեքսանդրացին (+217) և Որիգինէսը (185—253), որ հետևում էր բառացի, բարոյական և խորհրդաւոր իմաստի և որի գրուածներից սակաւ են մեզ հասել: Սակայն սորա այլաբանական մեկնութեան հակառակ էին եկեղեցական հայրերը, ինչպէս Ս. Բարսեղ, Յովհան Ոսկեբերան և այլք: Այդ դպրոցի զէմ կուում էր Անտիոքեան դպրոցը, հետամուտ լինելով բառացի իմաստին, որի հետևողք էին Լուկիան (285—312), Դիոդոր Տարսոնացի (+390), Եւսեբիոս Եմեսացի (+360), Թէոդոր Մոպսուեստացի (+430), նորա եղբայր Պոլիխրոնոս, և Ոսկեբերան, Թէոդորեոս Կիւրացի (386—458) և Կիւրեղ Աղեքսանդրացի: Սոցանից

շատերը ընկան նեստորականութեան մէջ, որպէս Թէոզորները, իսկ մեծ հուշակ օտաջան ու յարգուեցան քրիստոնէական եկեղեցում Ոսկեբերանն ու Կիւրեղ Աղեքսանդրացին, որոնք ճշգուծեամբ մեկնեցին Ս. Գլորը և բազմաթիւ գրուածներ թողեցին, որոնք թարգմտնուած կան հայերէն:

Մեկնութեան հաւատարիմ ճշգուծիւն էին պահում և Մծբնի ու Եղեսիոյ գալրոցները, որոնց հուշակաւոր հետևողներն են Եփրեմ Խուրին, որ բազմաթիւ գրուածներ թողեց, և Յակովբ Սրճեցի: Սոցա գրուածները կան հայերէն: Ծայրայեղութիւնից փախուստ տալով՝ բառացի իմաստին հաւատարմութեամբ հետևում էր և ըստ Ս. Գրքի ոգուն չափաւոր խորհրդաւորութեամբ հետազօտում Կապադովկեան դպրոցը իւր յայտնի վարդապետներով, որպիսիք էին՝ Ս. Բարսեղ, Ս. Գրիգոր Նազեանց և Ս. Բարսեղի եղբայր Գրիգոր Նիւսացի: Սոցա գրուածները ունինք հայերէն. և Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցու հայրերը այս դպրոցին են պատկանում: Հայոց Ս. Հայրերից մեկնութիւններ գրել են Ս. Լուսաւորչեան աւանդատու Ս. Սահակից ու Մեսրոպից սկսած գրեթէ բոլոր թարգմանիչներն ու նոցա աշակերտները և ապա մեր Եկեղեցու քարոզիչներից շատերը մինչև գլխաւորապէս Ս. Գրիգոր Տաթևացին ու իւր դպրոցը: Բացի դոցանից մեզ համար հաստատուն աղբիւրներ են Հայաստ. Ս. Եկեղեցու վարդապետութիւնը, իւր ժողովոց վճիռները, հաւաքի ամփոփումները, շարականք ու երգեր և այլ գրուածներ: Դոքա բոլորն էլ մեզ համար հեղինակութիւն են, զի գրուել են առաքելոց ժամանակակից կամ աշակերտած, այլ և սուրբ ու երկիւղած մարդկանց միջոցով, որոնք վէմ են դարձել Հայոց Եկեղեցու հիմնադրութեան: Դոցա մէջ նշանաւոր են և վերծանողները, որոնք բաց

էին անուժ Ժողովրդի առաջ մեկնելի յօդուածի բոլոր հանգամանքները, նկարագրում էին բոլոր եղելութիւնք և գեղեցիկ կերպով պատմում Ս. Գրքի պատմածը: այդպէս էին Մամբրէ Աերծանող, Եղիշէ և այլք: Կապագովկեան դպրոցին պատկանելով հանդերձ, մեր Ս. Հայքերից շատերը ուսումնասիրել են նաև վերոյիշեալ ուսումնավայրերը, մանաւանդ Աղեքսանդրիայի վերաբանութեան (անագոգիա)՝ այսինքն՝ բարձր աստուածաբանութեան դպրոցը: Նորք հետևում էին այն հայրերի գրուածներին, որոնց անունները լիշեցինք այս հատուածի ակզբում: (Տես. Քրիստոնէականս. գլ. Լէ):

Դ. Աերջապէս արտաքին աղբիւրների կարգումն են զանազան գիտութիւնք, որոնց մէջ հետազօտուած աւստուգուած փաստերն ու ճշմարիտ եզրակացութիւնք կարող են օժանդակ լինել մեկնիչին: Այդ օժանդակիչ մասերը վերաբերում են գլխաւորապէս պատմութեան փիլիսոփայութեան և բնական գիտութեանց ճիւղերին, որոնց հաստատուած ճշմարտութիւնները նպաստում են Ս. Գրքի զանազան տեղերի գիտնական բացատրութեանց: Երբեմն այդ համեմատութեան մէջ յառաջանում են հակասութիւնք, սակայն լաւ խելամուտ լինելով բոլոր պարագաներին, տեսնում ենք որ այդ ամենը առերևոյթ են և ճշմարիտ հայեցակէտը պարզում է բոլոր խրթնութիւնները: Ուստի և մի առերևոյթ հակասութիւն տեսած միջոցին իրաւունք չունինք թեթեւամտութեամբ վերաբերուելու գէպի Ս. Գիրքը և թերահաւատելու, վասն զի յաճախ և շատ յաճախ պատահել է, որ գիտութեան որևիցէ հակասութիւնը ի վերջոյ հաստատուն հետազօտութեամբ փարատուել է: Եւ ճշմարիտ, չի կարող մի և նոյն ամենակարող Աստուծոյ ստեղծած բնութիւնը հակասել նորա տնօրէնութեամբ եղած յայտնութեան: Մեր անկատարելու-

թիւնն է միայն պատճառ, որ երբեմն չենք կարողանում այդ հակասութիւնները վերացնել կամ հակասութիւն չեղած տեղը հակասութիւն ենք տեսնում: Ս. Գիրքը լաւ հասկանալու համար հարկաւոր է նախ ճշմարիտ հաւատք, որից բխած երկիւղածութիւնն ու ճշմարտասիրութեան տրամադրութիւնը միայն կարող է մարդուս միջոց տալ մտաւորապէս լուսաւորուելու և հաւատքի վերաբերեալ աստուածային յայտնութեան հասու լինելու: Եթէ որեւիցէ մարդկային գիրք կամ գիտութիւն ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ուղիղ հայեցակէտ, սէր ու տրամադրութիւն դէպի այդ, որքան ևս առաւել այդ կպահանջուի աստուածային յայտնութիւնն ըմբռնելու համար: Մարմնապէս արամադրուած մարդը չի կարող աստուածայինը հասկանալ: «Քանզի շնչաւոր մարդ ոչ ընդունի զՀոգւոյն Աստուծոյ, զի լիմարութիւն է նմա. և ոչ կարէ գիտել՝ քանզի հոգեպէս քննի» (Ա. Կոր. Բ, 14): Աստուծոյ ճշմարտութիւնները մեծամտութեամբ չեն ուսումնասիրուում, այլ խոնարհութեամբ ու մտերմութեամբ (Ղուկ. Ժ, 21): Աստուած պէտք է ըստ մեր աղօթքին օգնէ մեզ, որպէս զի մենք Ս. Գրքին լաւ հասու լինինք. նա պէտք է բանայ մեր միտքը, որ հասկանանք Իւր յայտնութիւնը (Ղուկ. ԻԳ, 45):

ժ.

ԻՆՉՊԷՍ ՊԷՏԲ Է ԿԱՐԴԱԼ ՍՈՒՐԲ ԳԻՐԲԸ

Քանի որ Ս. Գիրքը Աստուծոյ խօսքն է, որ տալիս է մեզ աստուածային ճշմարտութիւններ, հասկանալի է՝ որ մենք էլ որոշ երկիւղածութեամբ պէտք է վերաբերուենք գէպի նորա բովանդակութիւնը: Մենք պէտք է՝

Նախ՝ Ս. Գրքի իւրաքանչիւր խօսքի ճշմարտութեան հաւատանք ամենայն սրտով և ընդունենք իբրև Աստուծոյ և ոչ իբրև մարդկային խօսք: Այսպէս Պօղոս առաքեալն ասում է. «Գոհանամք զԱստուծոյ անպակաս, զի առեալ զլուր բանին Աստուծոյ առ ի մէնջ ընկալարուք, ոչ իբրև զբան մարդկան, այլ որպէս ճշմարտիւ զբան Աստուծոյ, որ և յաջողեալ իսկ է ի ձեզ հաւատացեալօք» (Ա. Թեսաղ. Բ, 13):

Երկրորդ՝ մենք պարտաւոր ենք ուսանիլ Ս. Գիրքը, նորա ասածները մեր վերաբերմամբ գործադրել, զգուշանալ մատնացոյց արած մեղքերից ու հետեւել նորա պատուիրաններին ամենայն հաւատարմութեամբ և ամեն դէպքում գիտակից լինել, որ նորա իւրաքանչիւր խօսքն իսկապէս մեր անձին է վերաբերում: Հարկաւ՝ Կան պատուէրներ ու կարգեր, որոնք որոշ ժամանակի ու հանգամանքի են վերաբերում, որպէս օրինակ Հին Կտակարանի ծէսերի և անցողական պարագաների մէջ ժամանակաւոր կարգադրութիւնները. սակայն այդոնք ևս կարող են մտածողին օգտակար օրինակներ լինել ուրիշ գործադրութեանց համար և ուրիշ յարաբերութեանց մէջ: «Ամենայն գիրք աստուածաշունչք և օգտակարք ի վարդապետութիւն են և ի յանդիմանութիւն և յուղղութիւն և ի խրատ արդարութեան. Զի կատարեալ իցէ մարդն Աստուծոյ յամենայն գործս բարութեան հաստատեալ» (Բ. Տիմ. Գ, 16):

Երրորդ՝ տեսանք որ Ս. Գիրքը գրուած է Ս. Հոգով, ուրեմն և Ս. Գիրքը նա միայն հաւատարմութեամբ կհասկանայ, ով որ գործով ու տրամադրութեամբ ձգտուում է Ս. Հոգու տաճար դառնալ, ով որ իւր հոգու թեստողութիւնն ու լսողութիւնը բաց է պահում Ս. Հոգու ձայնը լսելու համար և աշխատում է ուղիմութեամբ աշակերտել Ս. Հոգուն: Իսկ այս նպատակը իրագործե-

լու համար գիտենք որ մէկ ճանապարհ ունինք, այն է՝ սրբութեամբ և աղօթքով միշտ դիմել գէպի Աստուած և Նորա լուսաւորութիւնը խնդրել, ինչպէս աղօթում է սաղմոսերգուն. «Զարթո՛ զաչս իմ, և նայեցայց ի սքանչելիս օրինաց քոց» (Սաղմ. ՆԺԸ, 18. հմմտ. Առկ. ԻԳ, 45):

Չորրորդ՝ պէտք է նուիրուած սրտով և ջանքով մըտածենք կարգացածի վրայ. եթէ իսկոյն չենք հասկանում, ջանանք գտնել իսկական իմաստը մեր ուսման ու մեր Եկեղեցու ս. Հայրերի օգնութեամբ, խոր թափանցենք իւրաքանչիւր մտքի մէջ, հասկանանք ու իւրացնենք խոհեմութեամբ ու հիմնաւորապէս: Այդպէս և երբ Փիլիպպոս սարկաւազը հարցրեց ընթերցասէր Յթովպացուն. «գիտիցես արդեօք զոր ընթեռնուսդ», նա պատասխանեց «Զիւրդ կարիցեմ՝ եթէ ոչ ոք առաջնորդեսցէ ինձ». (Գործք. Ը, 31):

Եւ հինգերորդ՝ այս ամենը մենք կարող կլինինք կատարել այն ժամանակ, երբ հետևենք Աստուծոյ իւրաքանչիւր պատուիրանին և բռնենք անշեղապէս այն ճանապարհն, որ մեր առաջ բաց է անում Ս. Գիրքը: Մեր կեանքի նշանաբանը պէտք է լինի Յակովբոս առաքեալի հակիրճ ու բազմիմաստ խօսքը՝ «լինի՞րք առնելիք Բանին, և մի լսելիք միայն համարես՞իք զանձինս» (Յակ. Ա, 22):

ԺԱ.

ՀԻՆ ՈՒ ՆՈՐ ԿՏԱԿԱՐԱՆ

«Բազում մասամբք և բազում օրինակօք կանխաւ խօսեցաւ Աստուած ընդ հարսն մեր մարգարէիւք. ի վախճան աւուրցս այսոցիկ՝ խօսեցաւ ընդ մեզ Որդւովն»

զոր եղ ժառանգ ամենայնի, որով և զյաւիտեանսն արար» (Եբր. Ա, 1): Ըստ որում Ս. Գիրքը մէկ միութիւն է, սակայն բազմակողմանի բովանդակութիւն ունի: Աստուծոյ արքայութիւնն ոչ թէ միանգամից հաստատուեց մարդկութեան մէջ, այլ հետզհետէ աստիճաններով: Այդ աստիճանները երկու են՝ նախապատրաստութիւն և կատարումն.

I. Աստուած ստեղծեց և նշանակեց մարդուն, որ նա արժանի մնայ ու վայելէ Աստուծոյ արքայութեան շնորհները, սակայն նա ընկաւ մեղքի մէջ և զրկուեց այդ շնորհներից: Ուստի Աստուած գթալով նորա վրայ ուխտ կամ դաշն դրաւ և մի իմաստուն ու երկար նախապատրաստութիւն տնօրինեց վերստին նորան այդ արքայութեան արժանացնելու համար: Այդ ուխտադրական նախապատրաստութիւնն է որ պատմում է մեզ Հին Կտակարանը: Կտակարան, որ յունարէն տիաթնքէ (պայման, դաշն, ուխտ, կտակ) և եբրայեցերէն ըտրիթ բառի թարգմանութիւնն է, նշանակում է ուխտագրութիւն (Գործք. Գ, 25. Է, 8. Եբր. Թ, 4, 15. 16. Բ. Կոր. Գ, 14). Իսկ Հին Կտակարան է կոչւում այն նախապատրաստական ուխտի գրուածքը, որ դրաւ Աստուած՝ պատուէրներ ու խոստումներ տալով մարդուն երկնաւոր արքայութեան մէջ մտնելու համար (Եբր. Թ, 16. Բ. Կոր. Գ, 14):

II. Ժամանակը լրացաւ, նախապատրաստութիւնը վերջացաւ. Աստուած կատարեց իւր ուխտի միջնակէտն ու առանցքը կազմող խոստումը: Նա ուղարկեց իւր Միածին Որդուն, որով հիմնադրեց իւր արքայութիւնն այս աշխարհումս, կազմակերպեց իւր եկեղեցին ու տանում է դէպի կատարումն: Աստուծոյ Որդու բոլոր արածներէ և Իւր ճշմարիտ եկեղեցին հաստատուն պահելու համար տուած պատուէրների, այլ և առաքեալների ձեռ-

քով այդ ամենի իրագործման մասին պատմում է Նոր Կտակարանը: Այս Կտակարանը Նոր է կոչուում, զի պատմում է այն նոր Ուխտի մասին, որ աւետելով զբաւ Աստուած իւր Որդու հաւաասացելոց հետ նորա արքայութեան շնորհաց ժառանգակից անելու համար. (Մատթ. 12, 28. Մարկ. 16, 24. Ղուկ. 11, 20. Ա. Կոր. 15, 25. Բ. Կոր. 9, 6. Եբր. 10, 15):

Ուրեմն Հին Կտակարանը նախապատրաստութիւն է: իսկ Նորը կատարումն, ըստ որում և Քրիստոս ասում է. «Մի համարիք եթէ եկի լուծանել զօրէնս կամ զմարգարէս. ոչ եկի լուծանել՝ այլ լնուլ: Ամէն ասեմ ձեզ. Մինչև անցցեն երկինք և երկիր, յովտ մի, որ նշանախեց մի է, ոչ անցցէ յօրինացն և ի մարգարէից, մինչև ամենայն եղիցի» (Մատթ. 5, 17): Հնի բովանդակութեան առանցքը Քրիստոսի գալստեան խոստումն է. Նորինը՝ Քրիստոսի գալստեան աւետիքը: Ուստի և Պօղոս առաքեալը «ստուերք» է անուանում Հին Կտակարանի օրէնքները, իսկ Նոր Կտակարանը «մարմնացումն ստուերագծի», ճիշդ այնպէս, ինչպէս արշալոյսը արեգակի նախաստուերն է:

Բայց մենք զիտենք, որ ինչպէս մի ժողովուրդ է նախապատրաստուում, այնպէս էլ նախապատրաստութեան կարօտ է և ամեն մի մարդ: Չշմարիտ է, մենք արդէն քրիստոնեայ ենք, վայելում ենք Քրիստոսի շնորհները և նախապատրաստութեան կարօտ չենք, սակայն որպէս զի լաւ հասկանանք Քրիստոսի փրկագործութիւնը, լաւ ճանաչենք նորա գալստեան բոլոր հանգամանքները և հաւատքով ու սրտով իւրացնենք նորա բոլոր շնորհները, պէտք է մեր հոգով անցնենք Խորայելացոց կամ ընտրեալ ժողովուրդի պատմական ամբողջ կեանքը և ընտրեալ մարդ դառնանք Քրիստոսի որդեգիրը լինելու համար: Եթէ այս բովի ճանապարհով ու գիտակցաբար

հասունանանք Աստուծոյ արքայութեան լուսամիտ որդին լինելու համար, այն ժամանակ մենք կզգուշանանք վերստին հին անկեալ վիճակի մէջ ընկնելուց: Ուրեմն Հին Կտակարանը նախապատրաստութիւն է նաև մեզ համար, որ մեր առաջ բնականապէս ճանապարհ է բաց անում և տանում է դէպի Աստուծոյ Նոր Կտակարանի շնորհաց ժառանգութիւնը:

ԺԲ.

ԿԱՆՈՆ ՈՒ ԻՒՐ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

Կանոն են կոչուում Ս. Գրքի այն գրուածներն, որոնք բովանդակելով իւրեանց մէջ աստուածային յայտնութիւնը, մի հաստատուն ճանապարհով առաջնորդում են մեզ դէպի ճշմարիտ հաւատք, առաքիլի կեանք ու փրկութիւն: Կանոն բառն է գործածուած այս մտքի համար, զի *կանոն* նշանակում է չափ, ձողաչափ, ուրեմն մեր հոգևորը ճշգրտապէս որոշող ժողովածու:

Եբրայեցոց մէջ կանոնը յայտնի էր երեք գլխաւոր մասերով, որոնք են՝ օրէնք (թօրա), մարգարէք (նըբիիմ) և սրբագիրք (քըթուբիմ). հմմտ. Առկ. ԻԳ, 44. Մատթ. Է, 12. Առկ. ԺԶ, 16. Գործք. ԺԳ, 15. Հռ. Գ, 21. Քաղ. Զ, 16. Բ. Կոր. Ժ, 13—16): Այդ մասերը կազմում էին մի գիրք, ուստի և կոչուում է ուղղակի *գիրք* (միկրա) կամ *ընթերցանելիք*: Հրէաները այժմ կոչում են նաև «թե՛նախ»—երեք մասերի անուանց սկզբնատառերի համեմատ. կոչում են նոյնպէս «գիրք քսան և երկուց», վասն զի բոլոր գրքերի թիւն ըստ իւրեանց տառերին քսան և երկու հատ էին համարում: Եբրայական այդ անունները մեր *կանոն* բառի նոյնանիշ են, ըստ որում և Ս. Գրքի ժողովածուն այդպէս ամբողջաց-

բին ի վերջոյ Եզրն ու Նեեմին մօտ 450 տարի Ք. ա., որ և մի առ մի յիշում են Փիլոն Եբրայեցին ու Յովսեպոս Փլավիոս:

Հին Կտակարանի գրքերը եբրայական բնագրում գտտաւորուած են այսպէս. նախ Հնգամատեանը, յետոյ Յեսուի ու Դատաւորաց գրքերը իբրև մէկ գիրք, Թագաւորաց Ա. ու Բ. գրքերը կոչուում են Սամուէլի և Համարում են մէկ գիրք, Թագաւորաց Գ. ու Դ. իբրև մէկ գիրք, ապա Եսայի, Երեմիայ, Եզեկիէլ, 12 մանր մարգարէք իբր մէկ գիրք, Սաղմոս, Առակ և Յովբ, յետոյ Երգերգոց, Հռութ, Ողբ Երեմիայ, Ժողովող ու Եսթեր, որոնք նոյնպէս Հնգամատեան են կոչուում (մեզիւլտի), վերջում Դանիէլ, Եզր, Նեեմի ու Մնացորդաց երկեակ գիրքը: Այնուհետև եօթանասնից, ինչպէս և մեր թարգմանութեան մէջ մտել են և ուրիշ գրքեր, որոնք ժամանակի ընթացքում գրուել և աւելացել են. այդոնք են՝ եօթը Հատ. Բարուք, Տովբիթ, Յուդիթ, Իմաստութիւն Սողոմոնի և Սիրաքայ և Ա. ու Բ. Մակարայեցոց:

Քրիստոնէական եկեղեցին ընդունելով եբրայական բնագրի ժողովածուն և եօթանասնից թարգմանութիւնը, սկսաւ հետամուտ լինել, որ Ս. Գրքի մէջ ուրիշ օտար գրուածներ չլինին մտած: Այդպէս Սարգիսյի եպիսկոպոս Մելիտոնը (+ 177) ճանապարհորդեց Պաղեստին և Ատորիք Հին Կտակի կազմութեանը լաւ ծանօթանալու համար: Գ. դարումն էլ Որիգենէսն է այդ մասին խօսում: Ապա Դ. դարում այդ հարցով զբաղուեցան ս. Կիլրեղ Երուսաղէմացին, ս. Աթանաս Աղեքսանդրացին, Գրիգոր Ատուաճաբանն և այլք: Բիւզանդական եկեղեցում այդ մասին առաջին անգամ որոշումն կայացրեց Լաւոզիկէի ժողովը 364 թուին: Իսկ արևմրտեան եկեղեցում թէև Հիրոնիմոսը (+ 420) տարականոն էր համարում մի քանի գրուածներ, նորանից յետոյ

տոյ Օգոստինոսը (+430) կանոնական համարեց անկանոն գրուածները և այդ հաստատուեց Գ. դարի վերջում (Հիպպոնեան ժողովով 393) և Ե. դարի սկզբում Կարթագինէի երրորդ (397) և հինգերորդ (419) ժողովներով: Այդ պնդեցին և յետոյ Հռովմի քահանայապետները: Այնուհետև վերջնականապէս Տրիդենտեան ժողովը 1546-ին որոշեց, որ կանոնական համարուին Հրէաների բնագրում 22 գիրք կոչուածները և երկրորդականոն կոչուին այնոնք, որոնք պահուած են միայն եօթանասնից թարգմանութեան մէջ, որոնցից բացառութիւն են կազմում Մանասէի աղօթքը, Եզրի Գ. ու Գ. գրքերը: Իսկ Մակաբայեցոց Գ. գիրքը բոլորովին հանուեց Ս. Գրքից: Առհասարակ քրիստոնէական եկեղեցու հայրերի վէճերը ցոյց են տալիս, որ Ս. Գրքի կանոնը մեծ զգուշութեամբ ու քննութեամբ է ընդունուել (Հմմտ. Եւսեբի, Պատմ. եկեղ. VI, ԻԵ):

Արդ Ս. Գրքի գրուածները նկատուում են նախականոն, երկրորդականոն, պարականոն ու տարականոն: Կանոնական են համարում այն գրուածները, որոնք քրիստոնէական եկեղեցում ամեն ժամանակ ընդունուել են իբրև ճշմարիտ աստուածաշունչ գրքեր: Երկրորդականոն են կոչուում, որոնք այժմ կանոնականի մէջ են, միայն տեղ տեղ կամ երբեմն երբեմն չեն համարել կանոնականաց թւում: Պարականոն— որոնք թէև կանոնից դուրս են մնացել, սակայն կարդալու համար օգտակար են ճանաչուել և արժանի, իսկ տարականոն— որոնք թէև ամենահները գրուել են Բ. դար Գ. ա. և երկու դար Գ. յ., բայց և այնպէս կանոնից դուրս են և մերժելի ու խոտելի են:

Հին Կտակարանից կանոնական են ի հարկէ Հրէաների մէջ ժողովուած 39 գրքերը, որոնք և սկզբնապէս թարգմանուեցան հայերէնի (քսան և երկու յայտնիս):

Խորենացի, Պատմ. III, ԾԳ): Այսոնք գրեթէ բոլորը չեղուած են Սիրոն կաթողիկոսի կանոնաց մէջ իբրև «պաշտելիք» և ուրեմն Հայոց Եկեղեցում ընթերցանելիք:

Երկրորդականոնաց թուումն են համարուած եօթանասնից ու մեր թարգմանութիւնից հինգ գրքեր, որոնք երբայերէն չկան. Բարուք, Յուդիթ, Իմաստութիւն Սողոմոնի, Ա. ու Բ. Մակաբայեցոց, որոնցից ունինք և ընթերցուածներ: Այսոնք Եզրի կանոնից դուրս են մնացել, սակայն ընդունելի են հին քրիստոնէական եկեղեցում, թէև ոչ ամեն տեղ:

Պարականոն են՝ Տովբիթ, Իմաստութիւն Սիրաբայ, Գ. Մակաբ. և Ա. Եզր: Վերջին այս երկու կարգի գրքերը ըստ Փլաւիոսի հաւասար պատիւ չունէին միւսների հետ Հրէաների մէջ, վասն զի գրուել են 400 ա. Ք. ա., երբ մարգարէք չկային, որ այդոնց կանոնակա-նութիւնը հաստատէին:

Նոր Կտակարանում կանոնական են՝ չորս աւետարանները, Գործք Առաքելոց և մնացած բոլոր թղթերը, բացի եօթը գրուածներից, որոնք երկրորդականոն են՝ այն է՝ թուղթ Պողոսի առ Եբրայեցիսն, թուղթ Յակովբու, Պետրոսի Բ, Յովհաննու Բ ու Գ թղթերը և Յայտնութիւնը: Իսկ պարականոն են՝ Հանգիստ Յովհաննու Աւետարանչի, Գ. թուղթ առ Կորնթացիս և թուղթ Կորնթացոց առ Պողոս:

Վերջապէս տարականոն են Հին Կտակարանից՝ Կտակ երկոտասան նահապետաց, Պատմութիւն Յովսէփայ և Ասանէթին, Մահ վեշտասան մարգարէից և այլն, որոնք թուով հասնում են 115: Նոյնպէս և Նոր Կտակարանից՝ Մանկութիւն Յիսուսի, Թովմայի, Բարդուղիմէոսի, Մատթեայ, Նիկողիմոսի և այլ աւետարանները, թուղթ Թադէոսի, և այլն, թովով 99: Կարգալով տարականոն գրուածները և տեսնելով տյնոնց

Տիժաղելի բովանդակութիւնը, պարզապէս նկատում ենք որ կանոնական գրքերը Աստուծոց են, իսկ այրոնք մարդկանց առասպելներ, ինչպէս ասում է բազմահմուտ գիտնական Տիշենդորֆը:

Հայաստանեայց ս. Եկեղեցում առհասարակ կանոնականի մօտիկ պատիւ ունին միմիայն այն գրքերն ¹⁾ որոնք եկեղեցում կարդացւում են, իսկ մնացեալները, որոնք Ս. Գրքի ժողովածուի մէջ կան, պարականոն են ²⁾, մինչդեռ անդ չեղածները՝ տարականոն: Ս. Կիւրեղ Երուսաղէմացին այս նկատմամբ մեզ համար շատ յարմարապէս ասում է. «Յայսցանէ զքսան երկուս գիրս ընթերցիր. այլ ի ծածուկ յայտնութիւնսն ամենևին մի մերձեցիս, զի զայս կանխիջիր ընթեռնուլ, զոր մանա-

1) Ս. Գրքի հեղինակները գործ են ածել և ուրիշ գրքեր, որոնք առանձին մեր ձեռքը չեն հասել. 1. Գիր Ուխտին (Եւք. ԻԿ, 7). 2. Գիր պատերազմացն Տեառն (Թիւ. ԻԱ, 14). 3. Գիրք ուղղութեան (Յես. Ժ, 13. Բ. Թագ. Ա, 18). 4. Սամուէլի, Նաթանի, Գադի, Սիմէի, Սդդայի, Աքիայի, Յովէլի տարեգրութիւնք (Ա. Մնաց. ԻԹ, 29. Բ. Մնաց. Թ, 29. ԺԲ, 15. ԺԳ, 22. Ի, 34). 5. Գիրք աւուրց բանից թագաւորացն. 6. Մնացեալ բանք Ոգիայ. (Բ. Մնաց. ԻԶ, 22). 7. Սողոմոնի գրութիւնները. (Գ. Թագ. Գ, 32—33). 8. Մատեան Երեմիայ (Բ. Մակ. Բ, 1). 9. Մատեան քահանայից (Ա. Մակ. ԺԶ, 24). 10. Հինգ գլուխ դպրութեան Յասոնեայ Կիւրենացւոյ (Բ. Մակ. Բ, 24) և այլն:

2) Կտորներ ևս կան երկրորդականոն. 1. Աղօթք Մանասէի (Բ. Մնաց. վերջում). 2. Օրհնութիւնք երկից մանկանց և պատմութիւնք Նուշանայ և վիշապին (Դան. Գ, 24—91. ԺԳ, ԺԴ). 3. Թուղթ Բարուքայ. 4. Յաթեր Ժ, 4—ԺԶ: Իսկ Նոր Կտակից՝ Մարկ. ԺԶ, 9—20. ԺԱ, 26. Ղուկ. ԻԲ, 43. 44. Յովհ. Է, 53—Ը, 1—11. Մատթ. ԻԳ, 14. Ա. Յովհ. Ե, 7. Յովհաննու յայտնութիւնն ևս բոլորովին չէ կարդացւում Հայոց Եկեղեցում և Ե. դարի թարգմանութիւն չէ, այլ ԺԲ դարում Ներսէս Լամբրոնացին թարգմանեց:

. ւանդ համարձակութեամբ յամենայն եկեղեցիս կար-
դամբ: Կարի իմաստնագոյնք և լուսագոյնք էին առա-
քեալքն և առաջին եպիսկոպոսքն՝ որք գլուխք եկեղե-
ցեացն էին, որք զայս հրամանս ետուն: Արդ դու որ-
գի ես եկեղեցւոյն, մի՛ զօրէնս եղծաներ. և զհնոց կը-
տակարանացն որպէս ասացաւն՝ զքսան և երկու գիրոն
ընթեռնուցուս: Զի թէ ուսումնասէր ոք իցես՝ որպէս
ասեմդ յանուանէ ի մտի ունել փութասջիր...: Իսկ ի
Նորոց Կտակարանաց անտի՛ չորք Աւետարան միայն...
Այլ գու ընկալլիր և զգործսն երկոտասան առաքելոցն
յայսր վրայ. և զեօթն թուղթն գլխաւորս Յակովբայ,
և Պետրոսի երկու, և Յովհաննու երեք, և զՅուդայի
գլխաւոր թուղթն: Ի վերայ ամենայնի իբրև մատանի
հաստատութեան ի վերայ եղեալ զՊօղոսի չորեքտասան
թուղթսն: Այլ այլն ամենայն ի բացէ կացցէ, և զոր
միանգամ յեկեղեցիս ոչ ընթեռնլի ես, զայն և առան-
ձինն մի ընթեռնցուս» (Կոչ. Ընծ. 83):

ՀԻՆ ԿՏԱԿԱՐԱՆԻ ԵՐԲԱՅԵՐԷՆ ԼԵԶՈՒՆ

Հին Կտակարանի բնագրի լեզուն երբայերէնն է և
միմիայն մի քանի կտորներ, ինչպէս և Նինուէի սե-
պագիրները, գրուած են քաղդէարէն (Դան. Բ, 4—է,
28. Բ. Եզր. Դ, 8—Ձ, 18. է, 12—26. Եր. ժ, 11).
Իսկ Իմաստութիւն Սողոմոնի և Բ. Մակաբ. յունարէն
է: Եբրայեցի անունը ծագել է կամ իւրեանց նախա-
հայր Եբերից (Ծն. ժԱ, 14) կամ նշանակում է Եփրա-
տի միւս կողմից եկած՝ ըստ Քանանացոց արտայայտու-
թեան (Ծն. ժԿ, 13): Եբրայական լեզուն պատկանում
է սեմիտական խմբին, որից արաբական լեզուն տարա-

ճղաժ է հարաւային բաժնում, արամականը հիւսիսային և ուրեմն եբրայականը միջին տեղում: Այդ խումբից եթովպերէնը պատկանում է արաբական ճիւղին, իսկ փիւնիկերէնը եբրայականին:

Եբրայերէնը դարձաւ Աստուծոյ յայտնութեան միջոցը և հետզհետէ զարգացման հասաւ Մովսէսի օրէնքի մէջ, սակայն այդ լեզուի ոսկեդարը Գալթեան-Սողոմոնեան շրջանն է, որում թէ բանաստեղծական և թէ արձակ գրականութիւնը փառաւորապէս ծաղկեց, գտուելով հին ոճերից և հարստանալով մարգարէական ճարտասանութեան մէջ: Ըստ որում այդ լեզուն ճոխացաւ մարգարէների և մանաւանդ Հին Կտակի ամենանշանաւոր ճարտասան մարգարէի, այն է՝ Եսայու. դրբի տակ: Իսկ յետոյ այդ լեզուն հետզհետէ ընկաւ, գործածութիւնից դուրս եկաւ և գերութեան ժամանակ արամերէնը կամ քաղդէարէնը սովորական դարձաւ, որ և հետզհետէ փոփոխուելով Ասորոց լեզու կոչուեց: Սակայն և այնպէս այդ ժամանակներումն էլ ս. գրքուածները եբրայերէն էին գրում և այդ լեզուն բոլորի համար սուրբ լեզու էր համարուում. այժմ էլ աստուածպաշտութեան ու դպրութեան լեզուն նոյնն է մնում Հրէաների մէջ:

Այս լեզուն բարձր վտեմութիւն ունի, պարզ է, քայց կարողանում է յայտնութեան ամենավեճ մտքերը հասկանալի և արժանապէս արտայայտել: Աշխարհային բաների արտայայտութեան համար աղքատ է, սակայն շատ հարուստ է հոգևոր և Աստուծոյ արքայութեան վերաբերեալ արտայայտութեանց համար: Նախադասութեանց մէջ այս լեզուն շատ հասարակ է, բայց բոլոր յարաբերութիւնք գեղեցիկ արտայայտում է: Սահուն է ոճը, սակայն վեճ է և ազդու: Մինչև գերութիւնը այդ լեզուն գրեթէ փոփոխութիւն չկրեց և այս անշարժ

մնալու յատկութիւնը սեմիտական լեզուների բնորոշ կողմն է: Այս գեղեցիկ լեզուն Աստուածանից է պատարաստուած և սրբագործուած, ուստի և պահպանուել է մաքրութեան մէջ այնքան ժամանակ, որքան ժամանակ պէտք է ծառայէր փրկագործական նպատակներին:

ԺԴ.

ՀԻՆ ԿՏԱԿԱՐԱՆԻ ԳՐԱԿԱՆ ԱՒԱՆԴՈՒՄԸ

Երբայերէնի տառերը շատ հին են. մենք ունինք պապիւրոս (պրտու) թղթի վրայ գրութիւն, որ Մերենպտահ Փարաւոնի ժամանակ՝ այսինքն Մովսէս մարգարէի օրերումն է գրուած և ցոյց է տալիս, որ երբայերէնի տառերը շատ հին են: Երբայեցիք էլ մինչև անգամ իւրեանց գաղթականութեանց ժամանակ լաւ պահպանեցին իւրեանց դպրութեան փայլը նախ Երուսաղէմում և Բաբելոնի կողմերում և յետոյ հիւս. Ափրիկէում և Սպանիայում, միշտ ճանաչելով Աստուծոյ յայանութեան միջոց դարձած լեզուի սրբութիւնը:

Սկզբնական ժամանակներում երբայական 22 տառերը, որոնք գուցէ Քանանում ու Փիւնիկէումն էլ էին գործածուում լեզուին հետ, առաւել անկիւնաւոր էին՝ քան յետին ժամանակներինը և գրուում էին ձախից յաջ շարունակ ու միայար առանց անջատման ու կէտադրութեան: Զայնաւոր տառեր չունէին ու միշտ գրում էին միայն բաղաձայնները, իսկ հիմնական ա, ի և ու երբեմն նշանակում էին որոշ բաղաձայններով (հէ, ալեֆ, յօղ և վավ): Ուստի և յաճախ մոռանում էին թէ ինչպէս պէտք է կարդան: Այս դժուարութեանց նպաստում էին և լեզուի առանձնայատկութիւնները. նախ որ բառերի մեծ մասը եռատառ արմատներ ունին և հոլով-

ներ չունենալով՝ միայն յարաբերական ձև են ստանում և երկրորդ՝ անձնական գերանուանց սեռական ու տրականը կազմուում է վերջում տառ աւելացնելով: Բայց միւս կողմից էլ այդ լեզուն դիւրահասկանալի է իւր պարզութեան պատճառով: Ըստ որում նախագասութիւնները շատ պարզ և անպաճոյճ են և անհնար է մեծ մտքեր ամփոփել գիտնական ու գեղեցիկ պարբերութեանց մէջ, այլ բարդ մտքերը արտայայտուում են կտոր կտոր տներով ու միացրած և շողկապով: Այսպիսի պարզութիւնը հնարաւորութիւն է տալիս բառացի թարգմանելու:

Հրէաների գրագիտութեան մէջ մի նորոգութիւն մտաւ Եզրից (460 տ. Ք. ա.) սկսած, որից յետոյ Հին Կտակի կարգաւորութեան համար աշխատեցան ծերակոյտի անդամները կամ թէ դպիրները (սովիւրներ), որոնց վերջինը ըստ Թաւմուզին Սիմէոն I քահանայապետն էր Ք. 300 տ. ա.: Նորանից յետոյ դպիրները և օրինականները թէև պինդ պահպանում էին օրէնքը, սակայն չունէին նոցա երկիւղածութիւնը և Ս. Գրքի ոգու նախանձախնդրութիւնն, այլ միայն տառապաշտներ էին (Մատթ. Ե, 17—20. ԻԳ, 2—3): Եզրը աշխատելով տարածել օրէնքը ժողովրդի մէջ, ուշագրութիւն դարձրեց արտագրութեան գործի հեշտացնելու վրայ, ուստի և եբրայական տառերի հին փիւնիկեան ձևը կերպաւորեց քառակուսի ձևերի և մտցրեց բառերի իրարից անջատ գրելու սովորութիւնը, որ և այժմեան ձևակերպութիւնն ստացաւ Զ—Է դարից:

Բաբելական գերութեան ժամանակ Հրէայք սովորեցան և ազգակից քաղրէարէն կամ արամերէնը, այն էլ այնքան ընտելացան, որ վերագառնալով չէին կարողանում հասկանալ սեփական լեզուն: Այդ պատճառով Եզրը շատ աշխատեց վերստին մայրենի լեզուն

ընդհանրացնել: Ժողովուրդը մեծ մասամբ չէր կարողանում կարգալ ու հասկանալ (Նեեմի Ը, 3—8), ըստ որում Եզրը մտցնելով նոր տառերը, կարողացաւ այդ դժուարութիւնը վերացնել: Այդ գիրը վարժ գրողների շնորհիւ հետզհետէ կանոնաւորուեց, իսկ հին տառերը պահեցին Սամարացիք, երբ սեփական տաճար շինեցին Քարիզիի վրայ և սկսան Հնգամատեանն էլ ի նպատակը երեսնաց արհանգին աղաւաղել: Գոյն այդ տառերով են գրուած և Մակաբայեցոց՝ վերջերս գտնուած՝ զրամները, փիւնիկեան արձանագրութիւնք, Սելովամի արձանագրութիւնը, Մովաբացոց Մեշի արքայի արձանագրութիւնն, որ պահուած է Լուվրում ի Պարիզ և այլն:

Սովորական խօսակցութիւնը տարբերում էր Ս. Գրքի լեզուից, ուստի և Եզրը աշխատում էր տարածել բաղաձայններով գրուած բառերի կանոնաւոր արտասանութիւնը առանց ձայնաւորներ նշանակելու բընագրի մէջ: Դպիրները կարգում էին ուրեմն աւանդական սովորութեամբ, միայն իւրեանց տնային օրինակների մէջ հեշտութեան համար սկսան դնել ձայնաւորները, որոնք ոչ թէ տառեր էին, այլ կէտեր տառերի վերը: Այդպէս շարունակեցին մինչև այժմ: Իոքա պահանքի արտագրելով ամենայն հաւատարմութեամբ մինչև անգամ զանազան ընթերցուածքները և սպասահող կրկնութիւնները (զոր. Սաղմ. ԺԳ, ԾԲ.): Քրիստոսի ժամանակ Հին Կտակարանի բնագիրը արդէն որոշ հաստատութիւն էր ստացել:

Քրիստոնէութեան յաղթանակը և Երուսաղէմի աւերածը փշրեց Հրէաների կեղծ-մեսիական ակնկալութիւնները և դոցա ռաբբիները տեղափոխուելով՝ ժողովարան հաստատեցին Եամնիում (Եաֆֆայի մօտ) և ապա Ք. դարում Յուդա բն Սիմոնի օրով անցան Սեպֆորիս (Նազարէթի մօտ). և նորանից յետոյ փոխա-

գրուեցան Տիբերիադ: Եամնի'ի ծերակոյտի հիմնադիրք է Յոխանան, որ եօթը աւանդապահների հետ սկսաւ նորոգել աւանդութիւնները: Նորա յաջորդն էր այն Քամաղիէլի որդի Քամաղիէլ Բ., որ մեծ Հիլլելի աշակերտն էր և Պողոս առաքեալի ուսուցիչը: Սա աւանդութիւնները կարգի դրաւ և օրէնքի կամայական մեկնութեան վերջ տուաւ: Սորա ժամանակ Շամմայի դըպրոցը կորցրեց իւր նշանակութիւնը: Նշանաւոր էր և Աքիբա, որ զօրացրեց խորհրդաւոր իմաստի ուղղութիւնը:

Ընդհանրապէս ռաբբիները կատարեալ հեղինակութիւն ձեռք բերին Հրէաների վրայ և սկսան մոլեռանդութեամբ մաքառել քրիստոնէութեան դէմ, չինայելով ոչ մի միջոց: Հին եբրայական օրինակից թարգմանուած եօթանասնից բնագիրը առաքեալների մէջ ևս յարգուած էր և գործ էր ածուում, ըստ որում առաքեալը առաւել նախապատուութիւն տալով իմաստի պարզութեան՝ քան թէ բառերին, յիշում են 263 բառացի ու 376 մասնաւոր վկայութիւններ իւրեանց գրուած ների մէջ: Իսկ Հրէաների ժողովը արգելեց գործածել յունախօս Հրէաներին ու նոցա համար նշանակեց Ակիւղասի ու Սիւմամաքոսի թարգմանութիւնները (տես. վարը. գլ. ԺԵ.): Ժողովարանը այնտեղ հասցրեց, որ եօթանասնից թարգմանութեան յիշատակին սուգ նշանակեց եբրայեցոց մէջ: Այդ ծերակոյտը շարունակեց մաքառել մինչև որ վերջապէս ոչնչացաւ կայսերական հրովարտակով 425 թուին:

Քրիստոնէական եկեղեցու Ս. Հայրերը դատապարտում են դոցա կրօնամոլութեան ծայրայեղութիւնը, որ դոքա իւրեանց դէմ կռուելու համար մինչև անգամ եբրայական բնագրի մէջ սկսել էին փոփոխութիւններ մտցնել, որպէս զի հերքեն Քրիստոսի Մեսիակա-

նութիւնը: Այդ կեղծումներից յիշում են զորօր. ջըր-
հեղեղից առաջ ու յետոյ եղած նահապետների կեանքի
աարիների կրճատումները, որոնց գումարը համարում
էին 1386 տարի ըստ ասուածեան Եփրեմ Ասորուն, թէ
գոքա ձգտում էին սխալեցնել Քրիստոսի գալստեան
Ժամանակը: Հրէայք հաւատում էին թէ աշխարհը այս
կարգով պէտք է շարունակուէր 6000 ամ ըստ վեցօ-
րեայ արարչութեան, ապա գար Մեսիան վեցերորդ հա-
զարամեակի կիսում, թագաւորէր 400 տարի (Գ. Եզր.
Է, 28), նորա մահով մեռելու թիւն տիրէր որպէս ստեղ-
ծագործութիւնից առաջ և ապա վերստին նորոգուէր
յաւիտենական կեանքով: Ժամանակը լրացաւ, Քրիստոս
եկաւ, սակայն դպիրներն ու փարիսեցիք խաչեցին նո-
րան. նոցա ուզած Մեսիան չեկաւ, Երուսաղէմը աւե-
րուեց և նոքա յուսահատուելով՝ փոխեցին թուերը, որ
1000—1500 տարի աւելի սպասեն: Այդպէս ձևակեր-
պեցին (Սաղմ. ԻԱ, 17. հմմտ. Ա. Կոր. Ա, 23) և այլն:
Իոկ շատ տեղեր թալմուդականք սկսան ըստ իւրեանց
մեկնել:

Մեկնութեան համար էլ զոքա ղնում են կամա-
յական կանոններ. զորօր. նոքա ասում են թէ կան
բառեր, որոնք պէտք է կարդացուին, բայց չկան բնա-
գրում և երկրորդ՝ կան բառեր, որոնք պէտք է կարդա-
ցուին, ոչ այնպէս, ինչպէս գրուած են: Ուրեմն ըստ
իւրեանց քմաց կարող են կարդալ, քանի որ որոշ կանոն-
ներ չեն էլ ցոյց տալիս: Սակայն զոքա օգտակար գոր-
ծեր էլ են կատարել, զորօր. համարելով ու նշանակելով
տողերի քանակը, միջատողերը, կանոնելով բաց տեղերի
չափը և այլն: Սոցա աշխատութիւնը շարունակեցին Զ գա-
րից մինչև ՓԱ դար այսպէս կոչուած մասորետները, որոնք
ապրում էին Տիբերիայում: Դոցա գլխաւոր ծառայութիւնը
այն է, որ հնարեցին կէտադրութիւնը և Մասորայի հեղի-

Նակուլթիւնը: Մինչև նոցա օրերը թէ ձայնաւորով ու շեշտով կարգալը և թէ քննական կերպով ուղղելը սովորաբար բերանացի աւանդութեամբ էր կատարուում, իսկ սոքա գրի առին այդ ամենը թէև ժողովարաններում չէին գործածում այդոնք: Կէտադրութիւնը, որ գրուում է վերև, ներքև ու մէջերում, ծառայում է թէ քերէ ձայնաւոր, թէ իբրև շեշտ և թէ իբրև առագանութեան նշան: Մինչդեռ քննական սրբագրութիւնները հաւաքուեցան ի մի և այդ կոչուում է «մասորա», այսինքն աւանդութիւն. վասն զի նոքա հաւաքել են մինչև իւրեանց ժամանակ գործածուող բոլոր աւանդական կանոնները և սրբագրութիւնները (գքերի» — թիւով 848—1171) Ս. Գրքի ընթերցանութեան համար: Այդ պատճառով և այդ ռաբբիները կոչուում են մագորեթներ և այժմեան ընդունուած եբրայական բընագիրը, որ Թ դարից հին չէ, մասորական է կոչուում և օրինակուած է Երուսաղէմի աւերումից սպասուած միակ գրչագրից: Մագորեթները տնատեցին և ամբողջ Հին Կտակարանը սաղմոսների մէջ արդէն յայտնի գուրդաների համեմատ:

ԺԵ.

ՀԻՆ ԿՏԱԿԱՐԱՆԻ ԲՆԱԳՐԻ ԳՐՈՒԹԻՒՆԵՆ ԵՒ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆԵՆ

Եբրայեցիք գրում էին մեծ մասամբ զաւամով, ինչպէս այժմ թուրքերը յար և նման իւրեանց թանաքով և թանաքամանով: Նոքա գրում էին առաջներում աղիւսի, քարի, մետաղի, փղոսկրի և փայտի տախտակի, ապա պրտուի (պապիւրոս) և կաշուց շինած թղթի վրայ (մագաղաթ): Գրուածքը ոլորում էին ծայրին ամբացրած ձողի վրայ և այդպէս պահում, որ և ասորերէն

կոչուում է մագաղաթ: Պրտուն եգիպտական բոյս է, որ եռանկիւնն է, ձողը շերտերով կարում էին, իրար հետ շարում, Նեղոսի ջրով թրջում, որոնք իրար կպչում էին ու միապաղաղ թերթեր դառնում: Այս երկարատեւ չէր լինում, ուստի և այդոր տեղը շուտով բռնեց մագաղաթըն, որ լինում էր սպիտակ, դեղնագոյն ու ծիրանի: Ս. Հայրերը միմիայն վերջինն էին գործածում Ս. Գրքի համար: Յաճախ մագաղաթի գրչագիրը քերում էին և նորից գրում. այսպիսի գրչագրները կոչուում են կրրկնագիր: Միջին դարերում ընդհանրացաւ Չինաստանից տարածուելով թուղթը, որ և հետզհետէ կատարելագործուեց: Տախտակի վրայ գրում էին մետաղի գրչով, կտակի վրայ վրձինով, Զ. դարից սովորական դարձաւ սագի դալամը և ժԳ. դարից կապարեայ գրիչը: Գրչի ու թղթի փոփոխուելով՝ փոփոխուեց և տառերի ձևը—երկաթագրից՝ միջին երկաթագիր (Թ. դար Հայոց մէջ) և բոլորագիր: Այս փոփոխութիւնը պատճառ եղաւ, որ Ս. Գրքից հնագոյն օրինակներն առհասարակ թանգագին գիւտեր են, լինին դոքա երբայերէն թէ թարգմանութիւնք: Այսպէս և մագորեթների մի ամբողջական օրինակ կայ 916 թուից և մնում է Պետերբուրգում. աւելի հինը չկայ նաև այն պատճառով, որ երկիւղածութեամբ այրում էին մաշուած ու հնացած օրինակներն ու նորերը պահում:

Առաջին երբայական բնագիրը հրատարակուեց 1488 Իտալիայում: Բնագրի տպագրութեան մէջ այն գլխակարգութիւնը, որ սովորական էր դարձել ժԳ դարից շնորհիւ Կենտրեբերի արքեպ. Ստեփան Լանգտոնի (+ 1228) կամ կարգինալ Հիւգոին և կամ այլոց, մտքրեց ժԵ դարում Մուրթքէ Նաթան անունով հրէան, իսկ հրատարակեց Թէոդոր Բեզան 1565-ին: Այժմ գիտնական գոր-

ծածուկների համար ունինք գերմանական ընտիր տը-
պագրութիւններ:

ԺԶ.

ՀԻՆ ԿՏԱԿԱՐԱՆԻ ՅՈՒՆԱՐԷՆ ԱԵԶՈՒՆ

Երբայրէնը ընկնելով գերութեան ժամանակ, տե-
ղի տուաւ քաղզայրենին, որ սեմիտական բարբառ էր
և ընդհանրապէս սակաւ է տարբերոււմ երբայրէնից:
Յիսուսի ժամանակ երբայրեցիք խօսոււմ էին ասորա քաղ-
զէարէն կամ շարամբէն և այս լեզուով է գրուել մի-
միայն Մատթէոսի Աւետարանը: Այնուհետև Ս. Գրքի
հեղինակների համար ընդհանրական լեզու էր յունարէ-
նը, ըստ որում և յունարէն են գրուած բացի 'Նոր Կը-
տակարանից' Իմաստ. Սողոմոնի և Բ. Մակ. և այն գըր-
քերն, որոնց երբայրական բնագրները կորած են:

Ս. Գրքի յունարէնը դասական յունարէնը չէ, այլ
Աղեքսանդր Մեծի աշխարհակալութեամբ ընդհանրացած
բարբառն է և կոչոււմ է Աղեքսանդրացոց բարբառ:
Այս մի խառնուրդ է հին յոյն բարբառների և գրական
լեզու դարձաւ Աղեքսանդրիայի կողմերը Քրիստոսի Գ.
դարում տարածուելով:

Ս. Գրքի յունարէնի առանձնայատկութիւններն են.
նախ՝ այդ լեզուի մէջ գործ են ածոււմ բառեր, որոնք
չկան դասական յունարէնում. երկրորդ՝ դասական յու-
նարէնի բառերից շատերին այլ իմաստ է տրուած և եր-
րորդ՝ տարբեր արտասանութիւն և ուղղագրութիւն ու-
նի և տարբերոււմ է դասականից նաև համաձայնու-
թեան կանոններով: Բացի այս ամենը այդ բարբառը լի-
քըն է երբայրանութեամբ, որ հետևանք էր այնտե-
ղի երբայրեցոց հելլենագիտութեան (Գործք. 2, 1. ԻԱ,

37): Նոքա չէին կարողանում բաժանուել երբայերէնի ոգուց, ըստ որում և առաքեալք ստիպուած էին կրօնական գաղափարների ճշդութիւնը պահելու համար երբայաբանութեան մէջ ընկնել: Մատթէոս աւետարանիչը ամենից շատ ոգևորուելով երբայականով, ամենից շատ էլ երբայաբան է, իսկ ամենից մօտիկ է յունարէնին թուղթն առ երբայեցիս:

Այդ երբայաբանութեան մէջ նկատում ենք արամական բառեր յունարէն վերջաւորութեամբ (ալելուիա, սատանայ, պասքա և այլն), յունարէն բառեր երբայական նշանակութեամբ (անաթեմա — անէծք՝ փոխանակ «տուրք»-ի, գլօսսա — ազգ, ցեղ, փոխանակ՝ լեզուի, հեթանոս — կռապաշտ, փոխանակ ժողովրդի և այլն), յունարէն բառերով երբայական արտայատուութիւնք, երբայական համաձայնութիւնք, քերականական կազմութիւններ և այլն: Նոր Կտակարանի բարբառի մէջ աւելանում են և Հռովմայեցոց տիրապետութիւնից յուռացած լատին բառերի գործածութիւնները: Անշուշտ Ս. Գրքի յունարէն մասերը լաւ հասկանալու համար անհրաժեշտ են այդ բարբառի յատուկ ուսումնասիրութիւնը:

ժԷ.

ՀԻՆ ԿՏԱԿԱՐԱՆԻ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

I. *Սօթանասնիցը*: Որովհետև հին ժամանակ յունարէնը տարածուած լեզու էր, ամենից առաջ պէտք եղաւ Հին Կտակարանը յունարէն թարգմանելու: Այդ աւելի ևս անհրաժեշտ եղաւ, երբ Հրէայք բաբելական գերութիւնից յետոյ ցրուեցան զանազան երկրներ՝ մանաւանդ Եգիպտոս և Աղեքսանդրիա և ծանօթացրին

հեթանոսներին Աստուծոյ խօսքը: Աղեքսանդրիայում Հրէայք արտօնութիւններ ստացան Աղեքսանդր Մեծից և Պտղոմէոս Լագից, երբ սա Երուսաղէմը առաւ 320-ին Ք. ա: Այդտեղ Հրէայք բազմացան, բնակչաց $\frac{2}{3}$, մասն էին կազմում, սեփական ազգապետ ունէին և շատ յառաջ գնացին, այնպէս որ Աղեքսանդրիան դոցա կեդրոնը դարձաւ հելլենախօս և մասամբ հելլենակեաց Հրէաների համար մեծ նշանակութիւն ստանալով: Շուտով կարիք զգացուեց դոցա համար յունարէն Ս. Գրքի, վասն զի եբրայերէնը մոռացուած էր, Ս. Գրքի ընթերցանութիւնը առաջին տեղն էր բռնում աստուածապաշտութեան մէջ կամ ժողովարաններում և պէտք է հասկանալի լինէր ժողովրդին: Ուստի և յունարէն թարգմանութիւնը մեծ օգնութիւն եղաւ դոցա համար, այնպէս որ մինչև անգամ նոքա տօն սահմանեցին ի յիշատակ այդ թարգմանութեան:

Եգիպտոսի թագաւոր Պտղոմէոս Եղբայրասէրը, որ Քրիստոսից առաջ 284—247-ին էր ապրում, թարգմանել տուաւ Հրէաների օրէնագրքերը գլխաւորապէս իւր գրադարանի համար, ինչպէս պատմում է թարգմանիչներից մէկն՝ Արիստէյ ոմն¹⁾: Ասում են՝ այդ թարգմանութեան համար նա դիմեց Երուսաղէմի քահանայապետ Եղիազարին և խնդրեց հմուտ թարգմանիչներ: Սա էլ ընտրեց իւրաքանչիւր ցեղից վեց վեց դպիրներ, յանձնեց նոցա մի մագաղաթեայ ոսկետառ ընտիր օրինակ և ուղարկեց Եգիպտոս: Պտղոմէոսը այդ 72 դպիրներին նստացրեց 72 վրաններում Փարոս կղզու վրայ և 72 օրում թարգմանել տուաւ: Երբ դոքա վերջացրին թարգ-

¹⁾ Հմմտ. Գ. Մակ. Կիւրքը. Կիւրեղ Երուս., Կոչ. ընծ. 81—82. նոյնն են ասում և Յովսեպոս Փլաւիոս, Փիլոն Եբրայեցի, Յուստին, Կղեմէս Աղեքսանդրացի և այլք:

մանութիւնը, թագաւորը կարգաւ տուաւ ժողովրդի առաջ, ժողովուրդն էլ լսելով՝ այդ գիրքն ընդունեց իբրև Սուրբ Գիրք:

Այս թարգմանութիւնը այժմ էլ կոչոււմ է Եօթանասնից (LXX) և այնքան նշանաւոր է, որ նոյն իսկ առաքեալք ոչ թէ եբրայական բնագիրն էին գործածում, որպէս յիշեցինք վերը, այլ այդ պարզ ու դիւրահասկանալի թարգմանութիւնն, որ փոյր ժամանակ յետոյ ամբողջացրել են Աղեքսանդրիայի հելլենագէտ Հրէաները մինչև 130 տ. Ք. ա. (տես. Իմաստ. Սող. Բ, 12. Ես. Գ, 10. Սիրաք՝ վերջաբանը): Համեմատութիւնը ցոյց է տալիս, որ այս թարգմանութիւնը մի հազար տեղ ունի համաձայն Սամարացոց բնագրին, որոնք համաձայն չեն եբրայերէնին և հազարի չափ տեղ վերջինիս՝ հակառակ առաջինին:

Սակայն այդ տարբերութիւնք վարդապետական նըշանակութիւն չունին. ասորական սեպագրները ցոյց են տալիս, որ Եօթանասնիցը մանաւանդ անունների արտասանութեամբ առաւել ճիշդ է, քան մազորեթներինը. հետևաբար նոցա թարգմանած բնագիրը հնագոյն օրինակ է եղել և թարգմանիչները աւելի հմուտ են եղել եբրայական լեզուին և ընթերցանութեան: Աննշան սխալները յառաջացել են ձայնաւորները ու կէտադրութեան պատճառով շփոթ ընթերցումից և կամ արտագրողների անուշադրութիւնից:

Եօթանասնից թարգմանութեան գրչագրները, որոնք հասել են մեզ, Գ. դարից հին չեն: Նշանաւոր օրինակներն են հետևեալները.

ա. Աղեքսանդրեան օրինակ: Այս գրչագիրը 773 բարակ թերթեր ունի, որոնք շինուած են այժի կաշուից, 37 սանտիմետր երկարութեամբ ու 27 ս. լայնութեամբ: Գրութիւնը երկու սիւնակով է և երկու երեսի վրայ:

Քրչագիրը կազմուած է չորս հատորում և պահպանուած է ապակու տակ, իսկ գիտնական հետազօտութեանց համար պահուած են լուսանկարուած օրինակներ, որպէս զի բնագիրը գործածութեամբ չաղջատուի: Այս օրինակն ամենալաւն է և ըստ աւանդութեան պատկանում է եղել ազնուական Թեկղա կնոջ Աղեքսանդրիայում, որտեղից ծէ. դարում այնտեղի Կիւրեղ պատրիարքը բերաւ Կ. Պօլիս և 1624-ին ծախեց Անգղիոյ դեսպանին. սա էլ ընծայեց իւր թագաւոր Կարլ Ա. ին: Ապա Քէորգ Բ. թագաւորը նուիրեց Լոնդոնի Բրիտանական թանգարանին: Այս օրինակում պակասում է Յովհ. Աւետարանից 2 թերթ, Բ. Կոր. 3 թերթ և Մատթ. աւետարանից մեծ մասը:

բ. Միւս գրչագիրն է Վատիկանեանը, որ Ռ. դարուց է, պահուած է Վատիկանի գրատան Հռովմում 1540 թուից: Նապոլէօնը տարաւ այդ գրչագիրը Պարիզ, բայց յետոյ 1815 թուին փռանկները դարձրին: Սկզբում այս օրինակն ամբողջ էր, սակայն յետոյ կորաւ ծննդոց գրքի սկիզբը և ապա նաև Սաղմոսը, թղթերը և Յայտնութիւնը: Ընդամենը 759 թերթ է և ճիշդ օրինակ է:

գ. Սինայեան օրինակը Ռ. դարից է, որ գտել է Տիշենդորֆ գիտնականը 1859-ին Ս. Եկատերինեան վանքում Սինայի վրայ Աղեքսանդր Բ. կայսեր հովանու տակ: Այդ երկաթագիր գրչագիրը, որից միայն 388 թերթ է անկարուստ մնացել, գտնուած է մասամբ Պետերբուրգի կայսերական մատենադարանում և մասամբ Լայպցիգում:

դ. Եփրեմեան գրչագիրը գտնուած է Պարիզի ազգային գրատան, կրկնագիր է, Եփրեմ Ասորու գրուածներն է պարունակում, բայց յետոյ գտան՝ որ տակը գրուած է եղել Ե դարում Ս. Գիրքը: Այդտեղ կան Հին

Պատկարանից 64 թերթ և Նորից 145: Կան և ուրիշ երկաթագրքներ, որոնք այնքան էլ նշանաւոր չեն:

Եօթանասնից թարգմանութեան բազմաթիւ հրատարակութիւններ եղան, որոնցից նշանաւոր են Տիշեն-դորֆինը և այժմ Օքսֆորդի գիտնական հրատարակութիւնը (1892—93. Ed. Hathh and H. A. Bodpath):

2. Եօթանասնից յետոյ յունաց մէջ զանազան հրէական վէճերի պատճառով ուրիշ թարգմանութիւններ էլ յառաջ եկան: Այսպէս քրիստոնէութիւնից մերժուած ու հրէայացած Ալիւղաս Սինուպացին քրիստոնէութեան դէմ մաքառելու միջոց տալու համար Քրիստոսի 128 թուին մի ըստացի եբրայաբանական թարգմանութիւն արաւ Յունաց մէջ ապրող հրէաների համար և ընդունելութիւն գտաւ:

3. Բ. դարի վերջում եբիոնեան աղանդաւոր Սիււմաքոսը (193—211) հակառակ Ակիւղային թարգմանեց Ս. Գիրքը ոչ թէ բառացի, այլ ըստ իմաստին մաքուր յունարէն, որ և ընդունելութիւն գտաւ քրիստոնեաների մէջ իբրև ամենապարզն ու ճիշդը:

4. Թէոդոտոն Եփեսացին, Մարկիոնի աշակերտը, հրէութիւն ընդունելով մօտ 160-ին նոյնպէս մի նոր թարգմանութիւն արաւ գլխաւորապէս հետեւելով եօթանասնից և Ակիւղային, միայն թէ անճիշդ համարուած կամ վրիպուած տեղերն ուղղելով, իսկ չհասկացածները յունարէն տառադարձելով:

5. Այս տարաձայնութիւնք պատճառ եղան, որ Գ. դարի սկզբում Որիգինէսը Եօթանասնիցը ճշգրելու և եբրայականին հետ համեմատելու համար ջատագովական նպատակով հրէաների դէմ իբրև ձեռնարկ մէկ վեցիջեան գիրք գրեց (գրեթէ 50 հատոր), տեղաւորելով «. սիւնակում եբրայերէն բնագիրը, ք. յունարէն տառադարձութիւնը. 4. Ակիւղայինը. Դ. Սիւմաքոսինը. Ե. եօթանասնիցը, իւր քննութիւններով հանդերձ. և զ»

Թէոդիտոնինը: Յետոյ աւելացրեց նոր գտած ուրիշ թարգմանութիւններ ևս, դարձնելով իննիջեան: Այս մնում էր Զ. դարում Կեսարիայի գրատան, որ և Պարսից յարձակման կամ Արաբացոց Պաղեստին մտած ժամանակ կորել է: Այդ օրինակից միայն Եօթանասնից սիւնակը գտնուել է ասորական թարգմանութեամբ, որ գիտնական նշանակութիւն ունի, զի յունարէնի առանձնայատկութիւնք պահպանած է: Բայց կտորներ կան Ս. Հայրերի գրուածներում:

Որիգինէսի աշխատութեան նմանողութեամբ այժմ ևս կան բազմալեզուեան հրատարակութիւններ (պոլիգլոտ), որոնցից նշանաւոր է Լոնդոնի վեց հատոր տպագրութիւնը (1600):

6. *Պեշիտտո*: Ասորերէն թարգմանութիւնն ամենահինն է յունարէնից յետոյ, որ թարգմանուած է բնագրից ու Ս. Գրքի յունարէն մասերը Եօթանասնից օրինակից և կոչուում է պեշիտտո, այսինքն պարզ կամ բառացի: Ասորական թարգմանութեան փորձեր եղել են Քրիստոսից առաջ, սակայն անյաջող, իսկ պեշիտտոն նշանաւոր է իւր հարազատութեամբ, որ բովանդակում է նաև Նոր Կտակարանը ու թարգմանուել է՝ Հինը Ա. դարում, իսկ Նորը Բ. դարում: Ասորոց աւանդութիւնն ասում է, որ այս թարգմանութիւնն արուած է Աբգար թագաւորի և Ադգէ առաքեալի ժամանակ: Այս թարգմանութեան կտորներ հասել են մեզ Գ. դարից, իսկ ամբողջ գրչագիր ունինք Ե. դարից: Ասորական մի թարգմանութիւն ևս կալ միայն Նոր Կտակարանը, որ արուել է 508-ին Փելիքսեն Յերապոլսեցու եպիսկոպոսութեան օրով Պողիկարպոս քորեպիսկոպոսի ձեռքով: Այս թարգմանութիւնը սրբագրեց յետոյ Թովմաս Խաղքելացին 616 թուին:

7. Լատին եկեղեցին երկար ժամանակ գործածեց

Եօթանասնիցը և միայն Ա.—Բ. դարում նորանից թարգմանուէց լատիններէնը: Վերջինս կոչուում է Վուլգատա, այսինքն ժողովրդական. կոչուէց նոյնպէս Իտալա: Այս այնքան էլ ճիշդ թարգմանութիւն չէր, ուստի և Հերոնիմոսը (+ 420) քսան տարի տշխատելով սրբագրեց ըստ Եօթանասնից ու բնագրին: Սակայն այս ևս հաւատարիմ չէր, ուստի և երկար ժամանակ ընդունելութիւն չգտաւ, մերժուելով իբրև կեղծուած: Միայն երեք չորս դար յետոյ փոքր ի շատէ սրբագրուէց և ընդունուէց Լատին եկեղեցում և ի վերջոյ Տրիդենտեան ժողովը ճիշդ և սուրբ թարգմանութիւն յայտարարեց իւր հետևողների համար: Վուլգատայի մէջ կայ և Գ. Եզր, որ ոչ մի ուրիշ տեղ չկայ:

8. *Քաղղէարէն* թարգմանութիւնն, որ իսկապէս մեկնութիւն է, արուած է Քրիստոսի ժամանակներում եբրայերէն չգիտեցող Հրէաների համար և կոչուում է Թարգում՝ այսինքն թարգմանութիւն: Թարգումը թուով եօթը հատ է: Այժմ յայտնի է Օնկելոսի Թարգումը: Օնկելոսը Պողոսի աշակերտակից է եղել Գամաղիէլի մօտ ու թարգմանել է միայն Հնգամատեանը: Նշանաւոր է նոյնպէս Քրիստոսի ժամանակակից՝ Հիլլելի աշակերտ Յովնաթանի Թարգումը, որ բովանդակում է Յիսուսի, Դատ., Թագաւորաց, Եսայ., Երեմ., Եզեկ. և 12 մարգարէների գրքերը: Այսոնք արձակ ու մեկնողական թարգմանութիւններ են, որոնք հարազատութեամբ մեզ չեն հասել: Ս. Գրքի մնացած մասերի թարգումները յետին ժամանակից են, 2. դարից հին չեն և նշանաւոր չեն ընդհանրապէս:

9. *Հայոց թարգմանութիւնը*: Գ. դարի վերջում Ս. Սահակն ու Ս. Մեսրոպը ձեռնարկեցին Ս. Գրքի հայերէն թարգմանութեան: Նոքա Յովհան Եկեղեցացու և Յովսէփ Պաղնացու օգնութեամբ նախ թարգմանեցին

Կերայերէն բնագրում յայտնի 22 գրքերն ու Նոր Կտակարանը, վերստին ճշգեցին Կ. Պօլսից բերուած ստոյգ օրինակների համեմատ և ապա նոցա աշակերտները, հմտանալով Ասորոց, Երբայեցոց և Յունաց լեզուին այդ ազգերի երկրներում, լրացրին այն գրքերի թարգմանութիւններն, որոնք որ և իցէ կերպով դուրս էին մնացել հայերէն օրինակից:

Հայերէն թարգմանութիւնը նշանաւոր է մանաւանդ այն պատճառով, որ արուել է ըստ Եօթանասնից, Երբայական բնագրին և կամ ըստ Որիզինէտի վեցիջեանին ու պեշիտտօին, ուստի և այդոնց հետքերն էլ երևում են մեր Ս. Գրքում: Հայերէն թարգմանութիւնն իւր գեղեցկութեամբ ու հաւատարմութեամբ հին թարգմանութեանց մէջ թագուհի է կոչուել առ գիտնականաց, այնպէս որ մեզ համար սիրելի է թէ իբրև Ս. Գիրք, թէ իբրև Հայոց Ս. Հայրերի ու հայերէն լեզուի անդրանիկ գրութիւն և թէ իբրև ամենագեղեցիկ թարգմանութիւն:

Հայոց Ս. Գիրքն ունի իւրաքան՝իւր գրքի սկզբում նաև ընտիր նախադրութիւն ու գլխակարգութիւն, որոնք անշուշտ մեր ս. Հայրերի աշխատութիւնն են և քաղուած են Ե-Ձ դարում ժամանակակից գրողների տեսութիւններից: Իսկ Նոր Կտակարանի նախադրութիւնները թարգմանութիւն են յունարէնից և հեղինակ համարում է Եւսեբիոս Կեսարացին, մինչդեռ առաքելական թղթերի նախադրութիւնները Աղեքսանդրացի Եւթող սարկաւազինն են Ե. դարուց, որ և գլխատել ու տնատել է այդոնք: Նոր Կտակարանում կայ և չորս Աւետարանաց համեմատութիւնն, որ վերագրում են նախապէս Տատիան ասորուն (170 թուից), ապա Ամմոն Աղեքսանդրացուն, սակայն կարգաւորել է Եւսեբիոս Կեսարացին:

Հայերէն գրչագիր ամբողջ Ս. Գիրքը ժ. գարից

հին չէ. այդ ժամանակից սկսած կան բազմաթիւ ընտիր գրչագրներ Ս. Էջմիածնի՝ նոյնպէս և ուրիշ հայ մատենադարաններում: Աւելի հին են Նոր Կտակարանի գրչագրները. այսպէս մէկը 887 թուից է Աշոտ Բագրատունի իշխանաց իշխանի ժամանակից, որ պահուում է Լազարեան ճեմարանի գրատան և հրատարակուեց նորերս լուսատիպ տպագրութեամբ: Այս գրչագիրը մագաղաթեայ է, երկաթագիր, 227 թերթ, 2 թիզ երկարութեամբ, 1 թիզ ու 4 մատ լայնութեամբ: Մի հասէլ կալ Վենետիկում Մխիթարեանց վանքում 906 թուից մագաղաթեայ, երկաթագիր 460 թերթերով, 1 թիզ ու 5 մատնաչափ երկարութեամբ և 1 թիզ ու 2 մատնաչափ լայնութեամբ: Այս գրչագիրը ընծայել է 1068 թուին Հայոց Մլքէ թագուհին Վարագայ Ս. Նշանին: Այդոնց ժամանակներից են Ս. Էջմիածնի փղոսկրեայ և նման ընտիր օրինակներն, որոնք թանգագին զարդ են մատենադարանում:

Այս փղոսկրեայ երկաթագիր Աւետարանը գրուած է 989 թուին ոմն Յովհաննէսի ձեռքով Տեառն Ստեփաննոսի անունով և 1193 թուին նուիրուել է Հին-Ջուղայի հանգիպակաց Մաղարթու Ս. Ստեփաննոս Նախավկայի վանքին Վահրամայ որդի Գուրծիի կողմից: Իսկ 1848 թուին հանգ. Յովհաննէս եպիսկոպոս Եասխաթանեանի առջադրութեամբ և երջ. Ներսէս Ե-ի հրամանով բերուեց Ս. Էջմիածնի գրադարանը: Այս գրչագիրը որի գինը հնագէտ Կոմս Ուվարովի գնահատութեամբ նշանակուել է 50,000 ռուբլ, բայց և անորոշելի է, ունի երկայնութեամբ $8\frac{1}{2}$ վերշոկ, լայն. $7\frac{7}{8}$ վ., հաստ. $2\frac{1}{8}$ վ., և կազմուած է տասը կտոր փղոսկրից. երկու կազմերն էլ զարդարուած են Աւետարանից վերցրած քանդակագործ պատկերներով:

Հայերէն Ս. Գիրքն առաջին անգամ տպագրուեց

1666-ին Ամստերդամում Յակովբ կաթուղիկոսի հրամանով, Ոսկան վարդապետ Երևտնցու ձեռքով «ի տպարանի Ս. Էջմիածնի և Ս. Սարգսի զօրավարի»: Ապա 1705-ին տպուեց Ոսկանի օրինակից նորա ազգական Պետրոս Լատինացու ձեռքով: Այս հրատարակութիւնը գլխատուած ու տնտուած է Վուլգատայի համեմատ և այնքան էլ հարապատուիւն չունի: Նոյնը սրբագրելով հրատարակեց Մխիթար վարդապետ Սեբաստացին 1733-ին Վենետիկում: Գիտնական հրատարակութիւն է Յ. Զոհրապեան վարդապետի քառահատոր տպագրութիւնը (Վենետիկ 1805): Հինգերորդ տպագրութիւնը եղաւ Պետերբուրգում 1817-ին Ռուսաց աստուածաշնչի ընկերութեան ջանքով և վեցերորդը 1860-ին Վենետիկում: Իսկ վերջին՝ մի քանի գրքերով պակաս հրատարակութիւնն է Կ. Պոլսում Լոնդոնի Բիբլիական ընկերութեան տպագրածը: Շուտով նորը կտպուի Ս. Էջմիածնում:

Աշխարհաբար հրատարակութիւն ևս եղել է նոր թարգմանութեամբ մէկ ի Զմիւռնիա 1847—1850 և մէկ նոր Եօրքում 1859 Բիբլիական ընկերութեան ծախքով:

10. Իններորդ դարում ս. Կիւրեղ ու Մեթոդիոս եղբայրները թարգմանեցին Ս. Գիրքը սլաւոներէնի: Սլաւոնական այբուբենի գիւտի պատիւը կրօսեր եղբայր Կիւրեղինն է, որի համար ըստ աւանդութեան նա աշխատեց Կ. Պոլսում ու թարգմանեց նոր Կտակարանը: 862 թուին Կ. Պոլիս եկաւ սլաւոնական մէկ դեսպանութիւն՝ թէ Մորաւի իշխան Բոստիսլաւը խնդրում էր կայսրից մի ուսեալ մարդ տալ իւր երկրում քարոզելու Ս. Գիրքն իւրեանց լեզուով և կարդալ սովորեցնելու: Երկու եղբայրներն ուղարկուեցան: Մորաւացոց մէջ գերմանները քրիստոնէութիւն տարածելով մտցրել էին լատին լեզուն: Երկու եղբայրները թարգ-

մանեցին պատարագամատոյցը, Սազմասը և Նոր Կտակորանը, իսկ Կիւրեղի մահից յետոյ († 868) Մեթոգիոսը իւր աշակերտակիցներով թարգմանեց մնացածը Եօթանասնից օրինակից: 120 տարի յետոյ Վլադիմիր իշխանի ժամանակ այդ թարգմանութիւնն ընդունուեց Ռուսաց մէջ: Այդ թարգմանութիւնը լիովին չէ մնացած, այլ թերատ է: Միայն այդ ժամանակից են համարում Օստրոմիրեան մագաղաթեայ գրչագիրը, որ գրուած է Նովգորոդում Օստրոմիր պաշտօնակալի համար 1056—1057-ին:

ՃԵ. դարում (1499-ին) աշխատութեամբ Նովգորոդի արքեպիսկոպոս Գեննադիոսի թարգմանուեց առաջին լիակատար սլաւոնական Ս. Գիրքը Ռուսաստանում: Սակայն թարգմանիչները յունարէն օրինակ չունէին, ուստի և շատ գրքեր լատիներէնից թարգմանեցին: 1581-ին Կոստանդին Օստրոժսկի իշխանը տպել տուաւ այս Ս. Գիրքը մասամբ ըստ բնագրին ուղղել տալով: Ապա 1663-ին Ալեքսէյ Միխայլովիչը տպել տուաւ նոյնը մասամբ ուղղել տալով Մոսկվայում: Երկար նեղութիւններ քաշեցին այդ թարգմանութեանց անճշգոլութեան սլատճառով, մինչև որ վերջապէս մի առանձին մասնաժողովի քննութեամբ և Ռուսաց Ս. Սինոդի վըճուով ու Եղիսաբեթ Պետրովնա կայսրուհու հրամանով հրատարակուեց 1751-ին, որ և այնուհետև օրինակելի դարձաւ տպագրութեանց համար: Սակայն այս թարգմանութիւնը բաւական չէր, պէտք էր և ուսերէն թարգմանութիւն, ուստի և շատերն էին աշխատում թարգմանել: Այս յաջողուեց «Ռուսաց աստուածաշնչի ընկերութեան», որ 1818-ից սկսաւ հետզհետէ մաս առ մաս հրատարակել. սակայն 1825-ին փակուեց այդ ընկերութիւնը և գործը մնաց: Վերջապէս 1868 ին ռ. Սինոդի վճուով սկսան հրատարակել Ս. Գիրքն, որ և

աւարտուեց 1875-ին և կայ այժմ գեղեցիկ ու պատկերազարդ տպագրութեամբ ևս:

11. Հին թարգմանութիւններ կան և կոպտերէն, Եթովպերէն, գոթերէն, արաբերէն, պարսկերէն և վրացերէն (Ջ դարից): Նորումս էլ Ս. Գիրքը թարգմանուել է բազմաթիւ ուրիշ լեզուների, որոնց թիւը այժմ հասնում է 395 բազմատեսակ տպագրութիւններով: Ուրեմն Ս. Գիրքը աշխարհի վրայ ամենայայտնի, ամենասիրելի և ամենատարածուած Գիրքն է: Միմիայն անգլիական ընկերութիւններն, որոնց նպատակն է՝ տարածել Ս. Գիրքը, ծախսել են զորօր. 1894 թուին 14 միլիոն ռուբլի և մինչև այժմ տարածել են սեփական գործարանի ազնիւ թղթի վրայ մաքուր տպուած օրինակներ մօտ 150 միլիոն: Աստուածաշնչի ընկերութիւնը սկսել է իւր գործունէութիւնը 1450-ին, իսկ Ս. Գրքի տպագրութիւնը 1569-ին:

ԺԸ.

ՀՐԷԱԿԱՆ ՏՈՄԱՐԸ

Ս. Գրքում շատ յաճախ պատահում են ժամանակի մասին տրտայախտութիւններ, որոնք հասկանալու համար հարկաւոր են հարևանցի ծանօթ լինել Հրէական տոմարին:

Օրը հաշուում էին Հրէայք արևի մուտքից մինչև միւս մուտքը (Ղևտ. ԻԳ, 32), ինչպէս տօնում է և Հայաստ. ս. Եկեղեցին: Առաւօտ ու երեկոյ ասելով հասկանում էին մի օր՝ այսինքն 24 ժամ: (Ծն. Ա, 5—): Սրը բսժնւում էր առաւօտ, երեկոյ և կէսօր. կամ վեց մասերի՝ արշալոյս (սահար), արևագալ, ցերեկուայ շոգ կամ արևակէզ (մօտ 9 ժամին.), կէսօր, հովք (արևի

մուտքից առաջ) և երեկոյ (մուտքից սկսած), որ երկու մաս ունէր՝ մուտքի ժամանակն ու վերջը (Ել. ԺԲ, 6. ԻԹ, 39):

Ժամը կարճ էր (Դան. Գ, 6. Գ, 16. 30. Ե, 5. Մատթ. Ը, 13. Ղուկ. ԺԲ, 39): Քրիստոսի ժամանակ օրը բաժնուժ էին 12 ժամերի (Յովհ. ԺԱ, 9), որ չորս մաս ունէր իւրաքանչիւրը երեք ժամով, այն է՝ առաջին ժամ արևի ելքն էր. երրորդ ժամ՝ ժամի 9-ին, վեցերորդ ժամ՝ կէսօրին և իններորդ ժամ՝ երեկոյեան 3-ին: Այս բաժանման է հետևում և եկեղեցին իւր ժամերգութեան մասերով: Ժամերն էլ նայելով տարուայ եղանակին՝ կամ կարճ կամ երկար տևողութիւն էին ունենում:

Հրէայք ունէին և պահճերի բաժանումն, որ գերութիւնից առաջ երեք էր. մէկը արևի մուտքից մինչև կէս գիշեր. միւսը գիշերային պահը մինչև հաւախօսք և երրորդը առաւօտեան պահը մինչև արևի ելքը: Յիսուսի ժամանակ չորս պահ էր, իւրաքանչիւրը երեք ժամ. մէկը արևի մուտքից մինչև ժամի 9-ը, միւսը (մէջ գիշերի Մատթ. ԻԵ, 6. Մարկ. ԺԳ, 35) տևում էր մինչև կէս գիշեր. երրորդը կոչւում էր հաւախօս (Մարկ. ԺԳ, 35. Գ. Մակ. Ե, 25) մինչև առաւօտեան 3 ժամը և չորրորդը մինչև լոյս (Յովհ. ԺԸ, 28):

Եօթնեակը կամ շաբաթը եօթն օր էր և եօթներորդ օրը Տիրոջն էր նուիրուած, կոչւում էր շաբաթ, թէև եօթնեակն էլ նոյն անունն ունէր (Ղուկ. ԺԸ, 12): Միւս օրերը կոչւում էին միաշաբաթ, երկուշաբթի և այլն, այսինքն շաբաթուայ առաջին օր, երկրորդ օր և այլն: Միմիայն վեցերորդ օրը հելլենագէտ Հրէաների մէջ կոչւում էր պարասկեվի (Մատթ. ԻԵ, 62. Մարկ. ԺԵ, 42. Ղուկ. ԻԳ, 54. Յովհ. ԺԹ, 14. 31. 42.) այսինքն պատրաստութիւն, որ հարկաւոր էր շաբաթը պահելու համար: Ոմանք էլ անուանում էին շաբաթա-

մուտ (որպէս մենք կիրակամուտ) կէսօրից յետ ժամի 3-ից:

Ամիսը ըստ լուսնի փոփոխութեանց էր տարբերուում և տևում էր 29 կամ 30 օր (պակասաւոր և լիակատար ամիս): Ամիսները կոչուում էին ըստ կարգին (Ծն. է, 11. Ը, 4—5. Ղևտ. ԻԳ, 34. Գ. Թագ. ԺԲ, 32. 33). և միայն գարնան ամիսը կոչուում էր Աբիբ և յետոյ Նիսան կոչուեց (Ել. ԺԳ, 4. ԻԳ, 15. ԼԳ, 18. Բ. Օր. ԺԶ, 1): Բայց Բաբելական գերութեան ժամանակից սովորական դարձրին քաղաքական ամիսները, որոնք են.

1. Նիսան (Աբիբ) 30 օր. Մարտի և Ապրիլի մէջ.
2. Զիու կամ Իար (ամիս ծաղկաց). 29 օր Ապր.—Մայ.
3. Սիվան . . . . . 30 օր Մայ.—Յուն.
4. Թամուզ . . . . . 29 օր Յուն.—Յուլ.
5. Աբ . . . . . 30 օր Յուլ.—Օգ.
6. Էլուլ . . . . . 29 օր Օգ.—Սեպտ.
7. Թշրի (կամ Էթանիմ) . . . 30 օր Սեպ.—Հոկ.
8. Բուլ (կամ Մարսևան) ամիս անձր. 29 օր Հոկ.—Նոյ.
9. Քասդև. . . . . 30 օր Նոյ.—Դեկ.
10. Տեբեթ . . . . . 29 օր Դեկ.—Յուն.
11. Սեբաթ . . . . . 30 օր Յուն.—Փետ.
12. Ադար . . . . . 29 օր Փետ.—Մարտ

Լուսնական տարին արեգակնայինի հետ հաւասարեցնելու համար իւրաքանչիւր 3 տարին մի անգամ աւելացնում էին և 13-դ ամիս Վէադար 29 օրով:

Կրօնական տարեմուտն էր Նիսանը ի յիշատակ Եգիպտոսի ելքին, իսկ քաղաքականը Թշրի ամսում ըստ Բաբելական ժամանակի աւանդութեան, որ իբր թէ ստեղծագործութիւնը Աշնան է եղել: Թուականն էլ սկսում են աշխարհի ստեղծումից ըստ իւրեանց նոր հաշուին և այժմ է՝ 5661: Մինչդեռ Ս. Գրքում գործ է ածուած իշխողների գահակալական տարեհաշիւը և կամ նշանաւոր դէպքերից:

ԿՀԻՌ, ԴՐԱՄ ԵՒ ՉԱՓ

Կշռի ճշգրտութեան համար Մովսէսը սրբութեան մէջ կշիռք դրաւ (կշիռք սրբութեան Աւտ. ԻԵ, 25. Թիւ. Գ, 47. Ա. Մնաց. ԻԳ, 29), որոնք հաւանօրէն գաղանների ձև ունէին, որպէս Ասորոց ու Եգիպտացոց մէջ: Դրամն էլ սկզբում կշռով էր և առևտուրը փոխանակութեամբ, ուստի և դրամները կշռով են կոչուած:

138 թուին Ք. ա. Սիմոն Մակաբէն՝ իրաւունք ստացաւ Անտիոքոս VII-ից դրամ կտրելու (Ա. Մակ. ԺԵ, 6): Հրէայք դրամ կտրելու իրաւունքը գործադրեցին մինչև Հռովմայեցոց տիրապետութիւնը, որոնք աւերելով Երուսաղէմը՝ հրամայեցին շարունակել դրամահատութիւնը ոչ թէ ըստ սովորութեան՝ Երուսաղէմի կամ Սիոնի ազատութեան նշանով, այլ արմաւենու մօտ նստած կնոջ պատկերով, որ ներկայացնում էր գերուած Հրէաստանը:

Ս. Գրքում յիշուած են.

1. Կերատ (Ել. Ը, 13. Աւտ. ԻԵ, 25). $\frac{1}{4}$ դրախմ., արծաթը 26 փարա. 15, 86 դանկ. (դոլի), 4 կոպէկ:
2. Պէգա. (Ել. ԼԸ, 26), 10 կերատ. $2\frac{1}{3}$ դրախմ., 1 մսխալ 65, 20 դանկ. 40 կոպ.
3. Սիկղ. (Ել. Լ, 13), 2 պէգա, 3 մսխ. 34, 40 դանկ. արծաթը 80 կ. ոսկին 12 ուռբլի 50 կ. (4 մսխ. 6 դոլի):
4. Մնաս. (Գ. Թագ. Ժ, 17. Բ. Մնաց. Թ, 16), 60 սիկղ, 2 գրվ. 9 մսխ. 48 դանկ, արծաթը 48 ուռբլի, ոսկին 1,250 ո. (4 գրվ. 22 մսխ. 23):
5. Տաղանդ. (Ել. ԻԵ, 39. Գ. Թագ. Ի, 39), 60

մնաս, 3 փուլ. 5 գրվ. 90. արծաթը 2,400 ռուբլի,
ոսկին 125,000 ռուբլի (10 փ. 23 գրվ. 15 մսխ. 92):

6. Դրախմ (պարսկական դարիկ Ա. Եզր. Բ, 69)
6 ռուբլի 25 կ.:

Նոր Կտակարանում լիշուում են.

1. Արծաթ (Եբրայական) — 80 կ.

2. Լուծա — $1/4$ կոպ. (2 փարա):

3. Նաքարակիտ — կէս կոպ.:

4. Դանկ 4 նաքար. — 2 կ.

5. Դահեկան, 10 դանկ. (դրախմ, դենար) 20 կ.,

որ և գլխահարկի դրամն էր:

6. Երկդրամեան, 2 դահեկան — 40 կոպ.

7. Սատեր, 2 երկդրամեան, — 80 կոպ. (հաւասար
սիկդին):

8. Մնաս, 100 դահեկան — 25 ռուբլի:

9. Տաղսնդ (կամ քանքար) ատտիկեանը 1,500
ռուբլի, կորնթականը 2,500 ռուբլի:

Չափ.

1. Ուղուկ, 4 մատնաչափ, 2 վերջոկ:

2. Թիգ. 3 ուղուկ — 6 վերջոկ:

3. Կանգուն, 2 թիգ — 12 վերջոկ:

4. Գրկաչափ, 4 կանգուն — 1 սաժ. 1 արշ. 8 վերջ.

5. Եզեկիէլի եղէզը (Եզեկ. Խ, 3) — 6 կանգ.

6. Ասպարէզ, 400 կանգ. — 90 սաժէն

7. Շաբաթ օրուայ ճանապարհ, 5 ասպարէզ — 1 վ.

8. Մղոն, 10 ասպարէզ — $1\frac{1}{3}$ վերստ:

9. Մէկ օրուայ ճանապարհ — 24 մղոն:

Հեղուկների չափ.

1. Ճաշակ (Ղևտ. ԺԴ, 10) 100 դրախմ. 0,32 լիտր.

2. Հիմէն, 12 ճաշակ կամ 3 քաշ. 3,83 լիտր.

3. Մար, 6 հիմէն. 22,97 լիտր. կամ 1 ղոլլ.

4. Քոռ 10 մար 229,68 լիտր մօտաւորապէս 16 ղոլլ:

Արժտեաց չափ.

1. Կապիճ մէկ քաշ .	1,27 լիտր կամ $\frac{1}{3}$ գարն.
2. Գրիւ, 6 կապիճ .	7,65 — — 2 գարն.
3. Արդու, 3 գրիւ .	22,97 — — 6 գարն.
4. Քոռ, 10 արդու .	229,97 — — 60 գարն.
5. Օմեր, արդուի $\frac{1}{10}$	2,30 — — $\frac{1}{3}$ գարն.

Ի.

ՀԻՆ ԿՏԱԿԱՐԱՆԻ ՆՊԱՏԱԿՆ ՈՒ ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Աստուած կամենալով փրկել մարդկութիւնն ու զէպի երանութիւն առաջնորդել, ուղեց ոչ միայն բերանացի, այլ և գրաւար կրթութեամբ ու յայտնութեամբ նախապատրաստել իւր ընտրեալ ժողովուրդը Քրիստոսի բերած աստուածային արքայութեան համար: Իսրայէլը պէտք է Հին Կտակարանի անխաբ ճանապարհով իմանար թէ ինչպէս Աստուած ի սկզբանէ մարդկանց ողբւորել է և առաջ տարել, թէ ինչպէս անհնազանդ և մեղանչական մարդուն քալլ առ քալլ նախապատրաստեց Փրկչին հանդիպելու և մանաւանդ թէ ինչպէս Աստուած Իսրայէլում օրէնքով ու մարգարէութիւններով քարոզեց, որ Քրիստոս պէտք է հաստատէր երկնաւոր արքայութիւնը մարդկանց մէջ: Իսրայէլը պէտք է ճշդիւ գիտենար թէ Աստուած ինչ էր սպասում իւր արքայութեան որդիներից և ինչ էր տալիս նոցա իբրև ամենաբարձր պարգև: Ուստի և Հին Կտակարանն ոչ միայն Իսրայէլի, այլ և մեզ ամենքիս համար ամենաբարձր նըշանակութիւնն ունի (Հռ. ԺԵ, 4), վասն զի մենք նորանով Աստուծոյ ճանապարհները, մարդկային ճշմարիտ պարտաւորութիւններն ու յոյսերն ամենագեղեցիկ կերպով սովորում ենք:

Հին Կտակարանի պատմական գրքերը մասնաւորապէս ցոյց են տալիս մեզ, թէ քնչպէս մարդկութիւնն ըստ պատկերի Աստուծոյ ստեղծուեց, անհաւատարիմ եղաւ իւր այդ բարձր կոչման և մեղքի ու մոհունան ճանապարհը բռնեց. սակայն Աստուած ողորմելով նոցա, ընտրեց նոցանից մէկ մարդու՝ այն է՝ Աբրահամին, նորա հետ ս. Ուխտ գրաւ, կրթեց Իսրայէլի ժողովուրդը օրէնքով և սեփական ժողովուրդ դարձրեց. այս ամենը պատմուած է Մովսէսի գրքերում:— Այնուհետեւ ցոյց է տրուում թէ քնչպէս Իսրայէլը շնայելով Աստուծոյ ամենողորմ խնամածութեան, թողեց իւր Տիրոջը, ուստի և արհամարհուեց Նորանից, աքսորուեց ու վերստին դառնալով՝ էլի չգիմեց դէպի աստուածային արքայութեան ճանապարհը. այս ամենը պատմուած է Հին Կտակարանի պատմական մնացեալ գրքերում: Այս բոլոր պատմութիւնը տեւում է աշխարհի ստեղծագործութիւնից մինչև գրեթէ Քրիստոսի ժամանակները, կամ ըստ սովորական հաշուին Քրիստոսից 5198 տարի առաջ սկսւում է և Քրիստոսից մօտ 200 տարի առաջ վերջանում:

Մարգարէական գրքերն ևս ցոյց են տալիս թէ Աստուած քնչպէս Ս. Հոգուց ոգևորուած մարդկանց միջոցով դարձեալ իւր ժողովուրդը կրթում է, չարերին խրատում դատաստանի սպառնալիքներով, բայց դարձեալ յիշեցնում է ամենքին ապագայ փրկութիւնը:

Վերջապէս վորդապետական գրքերը ցոյց են տալիս թէ քնչպէս Հին Ուխտի երկիւղած մարդիկ մտածել են Աստուծոյ յայտնութեան վրայ, խելամտել Աստուծոյ ճշմարտութեանց մէջ, իմաստութիւն սովորել և ուսուցանելով ու խրատելով իւրեանց ժամանակի ժողովուրդը՝ նախապատրաստել են Քրիստոսի գալստեան համար:

Այս ամբողջ նախապատրաստութիւնը լրանում է

վեց շրջանում կամ դարում. առաջին դար է կոչուում նախամարդուց մինչև ջրհեղեղ, այն է՝ մինչև 2937 տ. Ք. ա:

Երկրորդ դարը տեւում է մինչև Աբրահամի կոչումը 1917 Ք. ա:

Երրորդը շարունակուում է մինչև Եգիպտոսից ելնելը 1487 Ք. ա:

Չորրորդը — մինչև Սողոմոնի տաճարի հիմնարկութիւնը 1007 Ք. ա:

Հինգերորդը լրանում է Բ. տաճարի շինութեամբ 531 Ք. ա. և

Վեցերորդը կատարւում է Քրիստոսի զալստեամբ, որով սկսւում է եօթներորդ դարը, որ է վերջինը:

Առաջին շրջանում Աստուած տալիս է նախամարդկանց ապագայ փրկութեան յոյս: Այս շրջանում բարեպաշտութեամբ փայլեցան Ենոք ու Նոյ (տես. Ծն. Ե, 21—24. Եբր. ԺԱ, 5. Յուդ. 14. Ծն. 2, 9. Ը, 21. Թ, 13. Բ Պետր. Բ, 5):

Երկրորդում անկեալ մարդկութիւնից Աստուած ընտրում է Նոյի ընտանիքը ու նորա հետ յաւիտենական ուխտ դնում (Ծն. Ը, 21. Թ, 13):

Երրորդում Աստուած այդ Նոյեան ընտանիքից հետըզհետէ զատում է ու դաստիարակում մի հաւատացող ցեղ ըստ Աբրահամի հաւատքին, որի համեմատ հաստատուն աւետեաց ուխտ է դնում Փրկչի զալստեան նկատմամբ և այդ ուխտը քանիցս կրկնում նորա հաւատարիմ ժառանգ հաւատացող նահապետների հետ և փորձութեանց մէջ զօրացնում նոցա. (Ծն. ԺԸ, 18. ԻԲ, 16—18. ԻԶ, 3. ԻԸ, 14. ԽԹ, 8—12):

Չորրորդ՝ Աստուած՝ ի նախատիպ ճշմարիտ փրկագործութեան՝ ազատեց նոցա Եգիպտոսի փորձաքովից և անապատական կեանքում կրթելով՝ բերաւ Աւետեաց

երկիրն, որտեղ և հաստատեց նոցա ազգային միութեան
դործօններով—մարգարէութեամբ, քահանայութեամբ
ու թագաւորութեամբ:

Հինգերորդ՝ Աստուած տաճարով ու Սողոմոնի փառ-
քով բաց արաւ ժողովրդի աչքը դէպի յաւիտենական
խաղաղութեան թագաւորի իսկական տաճարն ու յաւեր-
ժական փառքը:

Եւ վեցերորդ՝ Բաբելական գերութեամբ նորոգեց
ժողովրդի անձնավստահութեան ոչնչութիւնն ու խոր-
տակելով այս շրջանի մարդկային շլացուցիչ բոլոր ճիգ
ու ջանքերը, յուսակտուր վարեց դէպի փրկութեան միակ
յուսատեղին՝ Քրիստոս:

ՀԻՆ ԿՏԱԿԱՐԱՆԻ ՆԱԽԱՊԱՏՐԱՍՏԱԿԱՆ ՈՒՍ- ՏԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՕՐԻՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

ՄՈՎՍԷՍԻ, ՅԵՍՈՒՒ ՈՒ ԴԱՏԱԽՈՐԱՑ ԳՐԶԵՐԸ.

ԻԱ.

ՄՈՎՍԷՍ ՄԱՐԳԱՐԷԻ ՀՆԳԱՄԱՏԵԱՆԸ

Մովսէս մարգարէի հնգամատեանն ըստ իւր բովանդակութեան կոչուում է Օրէնագիրք կամ Գիրք Օրինաց (Բ. Օր. ԱԱ, 26. Յես. Ա, 8), կամ Օրէնք (Նեեմի Ը, 2.), եբրայերէն Թօրա, որ նշանակում է՝ հրահանգ: Ըստ իւր ծագման այս հնգամատեանը կոչուում է «Գիրք Օրինաց Տեառն» (Բ. Մնաց. ԺԷ, 9. Նեեմի Թ, 3), եբրայերէն՝ «Թօրա Եհովայի» կամ «Գիրք Օրինաց Մովսիսի» (Յես. Ը, 31) կամ կարճ՝ «Գիրք Մովսիսի» (Բ. Մնաց. ԻԵ, 4. Ե, 12): Հրէաների մէջ այդ գրքերը կոչուում են «Թօրա» կամ «Թօրայի հնգամատեան». իսկ Եօթանասնից թարգմանութեամբ «պենտատուխ» այսինքն հընգամատեան:

Հնգամատեանն, ինչպէս անունը ցոյց է տալիս, բաժանուում է հինգ գրքերի: Հրէաները կոչում են այդ գրքերից իւրաքանչիւրն իւր սկզբի բառով, զորօր. Ծնընդոց գիրքը կոչուում է բերեշիթ այսինքն՝ «ի սկզբանէ», թէև ունին ուրիշ անուններ ևս: Եօթանասնից թարգմանութեան մէջ կոչուած են ըստ գլխաւոր բովանդակութեան, որպէս և մեր թարգմանութեան մէջ. այն է՝

Գիրք Ծննդոց, Գիրք Ելից, Գիրք Թուոց և այլն, կամ Ծնունդք, Ելք, Թիւք, Ղևտական և Երկրորդ Օրէնք կամ Երկրորդումն Օրինաց. (Յունարէն՝ Գենեզիս, Էկզոդուս, Լևիտիկուս, Նումերի, Դօյտերօնօմիում):

Այս գրքերը կոչուում են Մովսէսի գրքեր, զի նորա միջոցով Աստուած յայտնել է Իսրայէլին իւր օրէնքն և այդ անձն է այդ օրէնքն աւանդել. ըստ որում Մովսէսն է օրէնքները մի գրքի մէջ ամփոփել, որպէս զի պահպանուի Ուխտի տապանակի մօտ և տաղաւարահարաց տօնին կարգացուի ժողովրդի առաջ (Ել. փէ, 14. Թ—ԻԳ, ԻԳ, 3. ԼԳ, 27. Թիւ. ԼԳ, 2. Բ. Օր. ԼԱ, 9—13. 24—26): Մովսէս մարգարէն այն ժամանակ ամենից ընդունակ էր Աստուծոյ խօսքը մարդկանց յայտնելու և այդ երևում է Աստուծոյ խօսքից թէ՛ «Լուարուք բանից իմոց. եթէ լինիցի մարգարէ ի ձէնջ Տեառն, տեսեամք երևեցայց նմա, և երազով խօսեցայց ընդ նմա: Ոչ այնպէս՝ որպէս ծառայն իմ Մովսէս, որ յամենայն տան իմում հաւատարիմ է. բերան ի բերան խօսեցայց ընդ նմա, երեսօք և ոչ առակօք. և զփառսն Տեառն ետես. և ընդէր ոչ երկերուք բամբասել զծառայն իմ Մովսէս»: (Թիւք. ԺԲ, 6—8): Այդ երևում է և Աստուծոյ վարմունքից Մովսէսի հետ, զորօր. Սինայի վրայ (Ել. ԼԳ, 11. 18. Բ. Օր. ԼԳ, 10). ըստ որում և ասուած է. «Եւ ոչ ևս եկաց մարգարէ իսրայէլի իբրև զՄովսէս, այր՝ զոր ծանեաւ Տէր դէմ յանդիման...»:

Մովսէսի այդ մեծ պատիւն ու նշանակութիւնը վկայուած է և Նոր Կտակարանում մասամբ այնով, որ նա Քրիստոսի պայծառակերպութեան միջոցին Թաբոր լեռան վրայ երևաց առաքեալներին (Մատթ. Ժէ, 3) և մասամբ բառացի վկայութեամբ (Գործք. է, 22—35). Մարդկային արուեստով ու գիտութեամբ ևս Մովսէսը

զարդարուած էր, ուստի և իւր վկայութիւնը աւանդեց նաև գրով: Նորա մասին Գործք Առաքելոցում ասուած է. «Եւ վարժեցաւ Մովսէս ամենայն իմաստութեամբ Եգիպտացւոցն, և էր զօրաւոր բանիւք և գործովք իւրովք»: Նորա գրուածներից իսկ տեսնում ենք թէ քանի նա հմուտ էր և մինչև անգամ բանաստեղծական լեզուին քաջածանօթ:

Մովսէսն ի հարկէ հետզհետէ գրել է ամենը մինչև իւր մահուան ժամանակն, իսկ իւր մահն ու յաջորդ գործերը գրել է անշուշտ Յեսուէն ու գիրքն ամբողջացրել (Բ. Օր. ԼԳ): Հարկաւ նորա գործակիցներն ու յաջորդներն ևս կօգնէին նորան: Ամբողջը գրի է առնուել Աստուծոյ հրամանով ու հովանաւորութեամբ, այնպէս որ այդոնց կրօնական բովանդակութիւնն աստուածային յայտնութեան հաւատարիմ պատկերը կամ արձանագրութիւնն է (Յովհ. Ա, 17). իսկ ժողովրդին վերաբերեալ պատմութիւնը հաւաքել է Մովսէսն իւր բարեպաշտ ցեղակիցների պատմածներից և այդ ամենն Ս. Հոգու հովանաւորութեամբ արձանագրուել է Աստուծոյ ս. Ուխտի հանգամանքները յառաջագրելու հոմար: Ուրեմն այդ գրքերի բովանդակութիւնը թէ աստուածային յայտնութիւն ու թէ պատմութիւն լինելով, շատ հետաքրքրական և խրատական է մեզ համար:

ԻԲ.

ՀՆԳԱՄԱՏԵԱՆԻ ՆՊԱՏԱԿՆ ՈՒ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Հնգամատեանն այն աղբիւրն է, որում գտնում ենք Աստուծոյ արարչութեան ու տնօրինութեան վերաբերեալ յայտնութիւնն, որով Աստուծոյ և Իսրայէլի մէջ սուրբ Ուխտ է հաստատուել և իրականացել: Ու-

րեմն այդ գրքերի մի առանցքն է կազմում Ուխտի գիրքը Եւք ԺԹ—ԻԿ, որից առաջ գրուածներն Ուխտի նախապատրաստութիւն են, իսկ յաջորդը Ուխտի օրինական զարգացումն է, այսինքն թէ Աստուծոյ Ուխտի ժողովուրդն ինչպէս և ինչ օրէնքների համաձայն պէտք է սպրէր և Աստուծոյ պատուիրաններից դուրս չգար:

Ըստ այսմ Հնգամատեանը նոյն հիմնադրական նըշանակութիւնն ունի Հին Կտակարանի համար, ինչ որ Աւետարանն առաքեալների գրուածների համար: Նոյն իսկ ամբողջ Ս. Գիրքը առանց Հնգամատեանի անհասկանալի է, որպէս և Քրիստոսի գալուստն ու փրկագործութիւնը լրումն է Հնգամատեանի մէջ բացատրուած մարդկային մեղանշման և Աստուծոյ սուրբ Ուխտին: Ուստի և Հնգամատեանը քրիստոնէական դաւանութեան հիմնական աղբիւրն է, որ մեզ տեղեկութիւն է տալիս ոչ միայն Աստուծոյ միութեան, այլ և արարչագործութեան, նախախնամութեան, տասնաբաժնեակի, Աստուծոյ ուխտագրութեան ու ճշմարիտ հաւատքի որդիութեան և այլ նշանաւոր կէտերի մասին:

Նոյն իսկ իբրև պատմական գրուածք Հնգամատեանը բացառիկ տեղ է բռնում մեր առաջ, վասն զի այն ամենահին աղբիւրն է կամ յիշատակագիրն, որ պատմում է մեզ աշխարհի ծագումը, ջրհեղեղը, մարդկանց տեղափոխութիւնը, ազգերի բաժանուիլն ու պետութեանց հաստատուիլը, գիտութեան և արուեստի սկզբնաւորութիւնը, ճշմարիտ օրէնսգրութիւնն ու մասնաւանդ օրէնսգրութեան այն դաստիարակչական ուղղութիւնն, որ իւր աստուածայնութեան մէջ հաշտեցնում է խստութիւնն ու ողորմութիւնը:

Այս գրքերումն է բովանդակուած և աստուածահաճոյ նահապետների՝ Նոյի, Աբրահամի, Իսահակի, Յա-

կովբի և իւրեանց նմանների կեանքի պատմութիւնն, որ կրթում է մեզ՝ խուսափել տալով չարից ու մղելով դէպի բարին: Նահապետական այս աշխարհն ամեն ժամանակ և տմեն հասակում ամենակատարեալ կրթական օրինակն է մարդու համար:

Իւր բովանդակութեան համեմատ Հնգամատեանն ունի նաև գրական աննման գեղեցկութիւն, որ արտայայտուում է իւր պարզութեան մէջ իսկ: Ոչ միայն նահապետաց կեանքի նկարագրութիւնը մեր մէջ վսեմ ըզգացմունքներ է յառաջ բերում, այլ և Մովսէսի ճառերը, Յակովբի բանաստեղծական մարգարէութիւնը, Բաղամի մարգարէութիւնը, Մովսէսի երգերն ու օրհնութիւնը և այլ աննման կտորներ ուղղակի ոգևորում են ընթերցողին և վեհ զգացմունքների մէջ զօրացնում:

Բնական է, որ քրիստոնէութեան թշնամիներն ամենից շատ աշխատէին ժխտել այս գրուածների հարազատութիւնը նոյնպիսի թունաւոր և վրէժխնդրական քննադատութեամբ, որպէս և Քրիստոսի Աւետարանները: Վասնորոյ և աւելի ևս ուսումնասիրութեան նիւթ պէտք է դառնայ ամենքիս համար, որպէս զի պարզապէս տեսնենք մեր թշնամիների խօսքի արուեստակութիւնը:

Հրէայք ճանաչեցին Հնգամատեանի մեծ նշանակութիւնն, ուստի և տարուայ բոլոր շաբաթներին ու տօներին կարդում էին ժողովարանում, մի մաս այնտեղից և մէկը մարգարէնէրից. (Գործք. ԺԳ, 14 - 15. ԺԵ, 21). ըստ որում և Հնգամատեանը բաժանուում էր 54 փարաշոթի (բաժին), իսկ մարգարէք հափթարօթի (արձակմունք):

Քրիստոնէական եկեղեցին ևս սկզբներում Հնգամատեանը մտցրեց ժամասացութեան մէջ, որպէս և Հայաստանեաց ս. Եկեղեցին կարդում է առաւել սրբոց

տօներին, մեծ պահքի չորեքշաբթի և ուրբաթ և ա-
լազ շաբաթի մի քանի օրերում գլխաւորապէս հետե-
ւեալ ընթերցուածքները. Ծննդ. Ա, 1—Գ, 24. Դ, 2,
9—Թ, 17. ԺԸ, 1—ԺԹ, 30. ԻԲ, 1—18. Ելք. Ա, 1—Բ,
10. Բ, 11—Գ, 22. Դ, 1—Ե, 3. ԺԲ, 1—24. ԺԳ,
22—26. ԺԴ, 24—ԺԶ, 1. ԺԸ, 9—20. Ի, 17—21. ԻԳ,
12—18. ԻԵ, 10—14. Լ, 22—29: Թիւք գրեթէ միայն
ԺԱ, 24—27. Ի, 23—30. ՂԼտ. ԺԲ, 6—8. Բ Օբ. Դ,
5—12. Զ, 4—Ը, 1. Ը, 11—Թ, 25. Ժ, 1—15. ԺԱ,
10—25:

ԻԳ.

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՀԱՅԵԱՑՔ ՀՆԳԱՄԱՏԵԱՆԻ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒ-
ԹԵԱՆ ՎՐԱՅ

Հնգամատեանի առաջին Գիրքը պատմում է թէ
ինչ է արել Աստուած մարդկութեան համար ստեղծա-
գործութիւնից մինչև Յովսէփի մահը 5199—1631 տ.
Ք. ա: Այդտեղ պատմուած է մարդու մեղք գործելը
կամ պատուիրազանցութիւնը, հետեանքը և յետոյ Իս-
րայէլի բարեպաշտ նահապետների ընտրութիւնն, որոնց
միջոցով Աստուած ճշմարիտ ճանապարհ ցոյց տուաւ
բարեպաշտութեան համար: Ուրեմն առաջին գրքի գըլ-
խաւոր նպատակն է՝ ցոյց տալ թէ ինչպէս Աստուած
հետզհետէ ընտրեց մարդկութիւնից իւր Ուխտի ժողո-
վուրդը, կրթեց, Եգիպտոսում նեղութեան փորձի են-
թարկեց և հասունացրեց իւր ուխտի համար: Այս գիր-
քը բովանդակում է ընդամենը 3568 տարուայ պատ-
մութիւն:

Երկրորդ գիրքը պարունակում է Աստուծոյ ուխ-
տադրութիւնը: Ժողովուրդը Եգիպտոսից ազատուում ել-

նում է և ստանում է Սինայի վրայ Աստուծոյ օրէնք-
ները և Ուխտի վերաբերեալ ուրիշ կարգադրութիւննե-
րը. այս է՝ 146 տարուայ պատմութիւն:

Երրորդը նկարագրում է աստուածապաշտական կար-
գերը, որոնք վերաբերում են քահանայութեան, զոհե-
րի, տօների և այլն, ընդ ամենը մէկ ամսուայ պատմու-
թիւն տալով:

Չորրորդը պարունակում է ժողովրդի անապատա-
կան կեանքի պատմութիւնը, որի ընթացքում Աստուած
զարգացնում է ժողովրդի մէջ հաւատարմութիւն դէպի
ինքն զանազան դէպքերով ու փորձերով. սակայն ժողո-
վուրդն օ;րստօրէ անհաւատարմութեան ապացոյցներ է
տալիս, ենթարկւում է Աստուծոյ դատաստանին և վեր-
ջապէս նոր սերունդը բերում է մինչև Աւետեաց երկ-
րի դուռը: Այս էլ 39 տարուայ պատմութիւն է:

Եւ հինգերորդ գրքում բովանդակուած է Ուխտի նո-
րոգումը և Աստուծոյ օրէնքի վերահաստատութիւնը,
որ և վերջանում է Մովսէս մարգարէի մահուան պատ-
սութեամբ, օրհնութեամբ ու երգով: Այս գիրքն ունի
երկու ամսուայ դէպքերի պատմութիւն:

Բոլոր հինգ գրքերն ունին ընդամենը մինչև Մով-
սէսի մահը 3752 տարուայ պատմութիւն, որ վերջա-
նում է 1447 տարի Քրիստոսից առաջ ըստ Հայոց թարգ-
մանութեան հաշուին:

Այս համառօտ բովանդակութիւնը սարգ ցոյց է տա-
լիս, որ Հնգամատեանն իսկապէս մէկ գիրք է և իւր
պարունակած պատմութեամբ սկզբից մինչև վերջը որոշ
ծրագրով կանոնաւորապէս ընթացող մի միութիւն է:
Այս միութիւնն ու կանոնաւոր ընթացքն առաւել ևս
կնկատուի, երբ կուսումնասիրենք իւրաքանչիւր գրքի
բովանդակութիւնն ու մասերը և երբ կտեսնենք թէ
ինչպէս հեղինակը զարգացնում է պատմութեան այն

գծերն ու դէպքերն, որոնք անմիջապէս կապուած են Աստուծոյ փրկագործութեան տնօրէնութեան հետ և ինչպէս հետզհետէ դուրս է ձգոււմ ու միայն հարեանցի լիշատակոււմ այն բոլոր անձանց ու տեղերի կեանքն, որոնք այդ տնօրինութեան գործակից չեն:

ԻԳ.

ՀՆԳԱՄԱՏԵԱՆԻ ՀԱՐԱԶԱՏՈՒԹԻՒՆԸ

Քանի որ Հնգամատեանը մի բացառիկ և հիմնադրական նշանակութիւն ունի թէ Ս. Գրքում և թէ քրիստոնէական եկեղեցում, անհրաժեշտ է ներկայացնել այնոր հարազատութեան ապացուցութիւնը:

Ոչ մի հին գիրք այնքան ապացուցներ չունի իւր հարազատութեան համար, որքան այս: Ապացուցական գրեթէ բոլոր միջոցները ծառայում են մեզ այստեղ, որոնք և մի առ մի համառօտապէս յառաջ կրբերենք, սկսելով նոյն իսկ հեղինակի վկայութիւնից:

Նախ Հնգամատեանն ինքն վկայում է, ինչպէս նախընթացում ևս տեսանք, որ Մովսէսն է իւր հեղինակը: Այդտեղ կարգւում ենք՝ որ Աստուած հրամայեց նորան՝ գրել մի որոշ գրքում Ամաղեկացոց դէմ մղած պատերազմը (Ելք. ԺԵ, 14): Յետոյ էլ կարգում ենք, որ Մովսէսը գրեց Աստուծոյ խօսքերը (Ելք. ԻԳ, 4. 7.) և կարգաց ժողովրդի առաջ, ինչպէս յետոյ ևս վկայոււմ է (ԼԳ, 27. Թիւք. ԼԳ, 1 - 2): Նա իւր գրածը յանձնեց Ղևտացոց (Բ. Սր. ԼԱ, 9 - 26. ԺԵ, 18 - 19, ԻԸ, 58 - 61. ԻԹ, 20 - 27. Լ, 10): Իսկ Մովսէսի մահուան պատմութիւնը մի յաւելուած է վերջում, որ անշուշտ գրել է իւր յաջորդը — Յեսու Նաւեան:

Երկրորդ. յաջորդ ժամանակի պատմական գրքերն

ևս նոյնն են վկայում, որ Մովսէսն է Հնգամատեանի հեղինակը: Յետուայ գիրքը շատ լիշատակութիւն է անում (Ա, 7. 8. Ը, 31. 34. ԻԳ, 6. ԻԳ, 26): Դատաւորացը շատ յաճախ օգտուում է Հնգամատեանից. (զոր. Դատ. Բ, 1—3. Ելք ԼԳ, 12. 13. Դատ. ԻԳ, 32. 33. Թիւք ԼԳ, 55 Բ 0ր. Է, 2. 5. 16. ԺԲ, 3.—Դատ. ԺԱ, 15 հմտ. Թիւք Ի, 14—21. ԻԱ, 21—24 և այլն): Թագաւորաց Ա. ու Բ. գրքերն, որոնք Սամուէլինն են, պարզ ցոյց են տալիս, որ այդ ժամանակ Իսրայէլացիք վարւում էին ըստ Հնգամատեանի օրինաց. (զորոր. Ա. Թագ. Ա, 3. Բ, 13. հմտ. Բ. 0ր. ԺԸ, 3: Ա. Թագ. ԺԵ, 29. հմտ. Թիւք. ԻԳ, 19 և այլն): Ապա և միւս պատմական գրքերը վկայում են Հնգամատեանի հարադատութեան համար, որպէս Գ. Թագ. Բ, 3. 2, 12. Թ, 11. ԺԱ, 33. Գ. Թագ. Ժ, 31. ԻԲ, 8. ԻԲ. 21. և այլն. նոյնպէս և Մնաց. գրքի առաջին ութը գլուխները կրկնութիւն են Մովսէսի ազգաբանութեան: Եւ եթէ Հնգամատեանը մի կողմ թողնենք, չենք հասկանալ Իսրայէլացոց մնացեալ բոլոր պատմութիւնը, որ հիմնուած է Մովսէսի պատմութեան վրայ, որպէս ցոյց է տալիս Սինայի և անապատական կեանքի բանաստեղծական լիշատակութիւնն անգամ Գեղովրայի երգում ու սաղմոսներում (Դատ. Ե, 5. Սաղմ. ԿԷ, 8. 18. Գ. Թագ. ԺԹ, 8): Եւ Իսրայէլացոց արդարութիւնը նոյն իսկ Հնգամատեանի օրինաց հաւատարմութիւնն էր և Սինայից ստացուած պատուիրանների կատարումը, որ միշտ պահանջուում էր յանուն Աստուծոյ և յանուն Մովսէսի միջոցով ժողովրդի հետ զրուած Ուխտի:

Երբորդ՝ բոլոր մարգարէները՝ սկսեալ սաղմոսներից՝ լիովին սնուած են Մովսէսի պատմութեամբ և յենւում են ըստ ամենայնի նորա վրայ: Թէ սաղմոսերգուների և թէ մարգարէների մեծերը՝ Դաւիթն ու Սայլոն.

իւրեանց բանաստեղծութեամբ ու գրական վսեմութեամբ Մովսէսի աշակերտներն են և նոցա գրուածները Մովսէսի գրքերով են հասկանալի դառնում: Մովսէսի երգերն ուղղակի սնունդ են տուել յաջորդ ժամանակի երգերին, որպէս Դեբովրայինն ու Սաղմոսները: Իսկ մարգարէներն ոչ միայն յիշում են Մովսէսի պատմած դէպքերից շատերն, այլ և բառացի վկայաբերում են Աբգիուն, Եսային, Երեմիան և այլ հնագոյն մարգարէները (տես. գորօր. Աբգ. 18—19 և Թիւք ԻԳ, 18—19. Ելք ժԵ—ժԶ. Երեմ. ԿԸ. Աբգ. 4. և Թիւք ԻԳ, 21. Յովէլ Բ, 3. և Ծն. ժԳ, 10 և այլն):

Զորորդ՝ Նոր Կտակարանում ևս թէ Քրիստոս ու թէ իւր առաքեալները հաստատում են հնգամատեանի հարազատութիւնը, որպէս յիշեցինք և նախընթացում (տես. Մարկ. ժ, 5. ժԲ, 17. 26. Մատթ. ժԹ, 7. Յովհ. Ա, 45. Ե, 45—46. Ղուկ. ԻԳ, 27. 44. Հռ. ժ, 5. Գործք ժԵ, 21. Եբբ. 2, 13—14. ժԲ, 21): Այդպէս և ոչ Հրէայք և ոչ քրիստոնէական եկեղեցին բնաւ չեն կասկածել որ հնգամատեանը Մովսէսի հեղինակութիւնն է:

Վերջապէս հնգամատեանի բովանդակութիւնն ևս հաստատում է իւր հարազատութիւնը. նախ բովանդակութիւնից տեսնում ենք, որ գրուած է Աւետեաց երկրի գրաւումից առաջ, որպէս և լեզուի յատկութիւններն այդ ժամանակին են յատուկ: Իսկ եթէ երկրի գրաւումից յետոյ գրուած լինէր, պէտք է յիշուէին և այն քաղաքներն, որոնք այդ ժամանակ յայտնի դարձան և հռչակուեցան, գորօր. Տիւրոսն ու Երուսաղէմը:

Երկրորդ՝ Սամարացոց հնգամատեանն, որ գրուած է Փիւնիկեան տառերով, պարզ ապացոյց է իւր հնութեան, վասն զի անշուշտ պետութեան բաժանուած ժամանակներումն են նոքա վերցրել այդ գրուածքն,

որին և հաւատարիմ մնալով՝ հակառակուել են Իսրայէլացոց մարգարէներին: Ուստի և յետուան մարգարէների գրուածները չընդունուեցան:

Երրորդ՝ հնգամատեանում նկարագրուած Եգիպտոսը, այդ երկրին վերաբերեալ տնունները, պետական միութեան ու սահմանի քաղաքների յիշատակութիւնը և այլն միմիայն այդ ժամանակի Եգիպտոսն են ներկայացնում, որպէս ցոյց են տալիս եգիպտական նորագիւտ արձանագրութիւնք ու հնութիւնք և ոչ յետուան ժամանակինը: Հնգամատեանից Ծն. ԼԹ մինչև ԵԼք. ԺԵ գլուխների ու Եգիպտոսի արձանագրութեանց համեմատութիւնը ուղղակի զարմացնում է եգիպտաբաններին իւր նմանութեամբ ու համապատասխան բովանդակութեամբ: Նոյնն են ցոյց տալիս և Բ. Օրինաց մէջ յիշուած շատ կարգադրութիւններ, որպէս Գ, 15—18. ԺԱ, 10. ԺԷ, 16. Ի, 5. ԻԷ, 1—8. ԻԸ, 2. ԻՋ, 60. և այլն: Եգիպտական բառեր ևս կան հնգամատեանում, որոնք ուրիշ հնացած բառերի հետ այլ ևս յետին ժամանակի գրութեանց մէջ չեն գործածուում:

Այսքան ապացոյցներն արդէն ինքնախօս վկաներ են Հնգամատեանի հարագատութեան:

ԻԵ.

ՀԵՐԲՈՒՄՆ ԳԼԽԱՒՈՐ ԱՌԱՐԿՈՒԹԵԱՆՑ

Արդէն «Ս. Գրքի բացասական քննաբանութիւնը» գլխում համառօտակի յառաջ բերինք հակառակ քննաբանների հիմնական հայեացքները: Գոցա վերջնական եզրակացութիւնը յանկաւ այն կէտին՝ որ Հին Կտակարանի շատ գրուածներ՝ մանաւանդ Հնգամատեանը զանազան գրութիւններից խմբագրուած է, ըստ որում և

Հալլէի պրօֆեսոր Կառլը իւր համընթաց դասախօսների հետ հրատարակեց Հին Կտակարանի մի նոր թարգմանութիւն այդպիսի քննադատական ոգևորութեամբ և նշանակելով լուսանցքի վրայ իւրաքանչիւր երեսի, պարբերութեան և նոյն իսկ սուղի ու բառի աղբիւրը, որոնցից հիւսուել է իբր թէ ամբողջովին խմբագրուելով: Այս տեսութիւնը կամ ենթադրութիւնն, որ ոչ միայն հազարաւոր դարեր առաջ մեծ գիտնական հմտութիւն կալահանջէր, այլ և թերևս այժմեան գիտնականաց ձեռքում մի անիրագործելի աշխատանք կլինէր, ձգտում է ուղղակի ցոյց տալ, որ Հնդամատեանը Մովսէս մարգարէի գրածը չէ և ըստ ոմանց Մովսէսն էլ գոյութիւն չէ ունեցել:

Այս առասպելական քննաբանութիւնն այնքան ծիծաղելի երևաց, որ յիսուն տարի առաջ անգլիացի մի արքեպիսկոպոսի տուած գաղափարով մի բանասէր հրատարակեց *Comme quoi Napoléon n'a jamais existé* պատկերազարդ գրուածքը: Հեղինակը ցոյց է տալիս նոյնպիսի քննաբանական փաստաբանութեամբ, որ Նապօլէօն մեծը գոյութիւն չէ ունեցել: Նա ապացուցանում է թէ Նապօլէօնը արեգակն է ու նորա պատմութիւնը արեգակի չաստուծոյ պատմութիւնն է Յունաց առասպելաբանութեան նմանողութեամբ շինուած, ըստ որում և Նապօլէօն նշանակում է ճշմարիտ Ապօղոն: Այդ պարզ է, քանի որ նա միջերկրական ծովի մի կղզում է ծրնուել, մօր անունը Լետիցիա յունական Լետօ կամ Լետօնա է. նորա երեք քոյրերը քոյրեր չեն, այլ երեք շնորհներ, չորս եղբայրները տարուայ չորս եղանակները, 12 գօրապետները 12 կենդանակերպեր, ինքն էլ սկսում է իւր պատերազմական ընթացքը արևելքում և արևմտեան ծովի մի կղզում մայր մտնում և այլն և այլն: Հետևաբար նորա պատմութիւնը մի առասպել է

և ուրեմն նորա կարծեցեալ 12 տարուայ զահակալու-
թեան վերջին տարին 1814 թիւը պաշտօնական թըղ-
թերում կոչուած է Լիւզովիկոս ժԸ-ի տասնիններորդ
տարին:

Սրամիտ հեղինակն այս երգիծական գրութեամբ
ցոյց է տալիս նորագոյն՝ մանաւանդ Հնգամատեանի՝ քըն-
նարանների հակառակ ուղղութեան ծիծաղելի վիճակն,
որում իւրեանց նշանաբան են դրել Հնգամատեանի հա-
րազատութեան ժխտումը: Այս միայն ի գէպ լիշեղով,
յառաջ բերենք դոցա գլխաւոր առարկութեանց անտե-
ղութիւնը, որքան ներում է այս համառօտ դասազրքի
ծաւալը:

Ի. Աստուծոյ անուաների հիւսիք:

Հակառակորդները նախ ասում են, որ բնագրում
Ծննդոց գրքում ու Ելից առաջին հինգ գլուխներում եր-
բեմն գործ է ածուած Աստուծոյ համար միմիայն Էլո-
հիմ (Աստուած) անունը և երբեմն Նհովա (Տէր) և հե-
տեկցում են որ տարբեր հեղինակների գրութիւններ
են, մէկն այս անունով, միւսն այն ¹⁾:

Այս նկատել են և Հին Հայրերից ոմանք, ինչպէս
Տերտուղիան, ս. Յովհան Ոսկեբերան և այլք, սակայն
այդ ապացոյց չէ, որ իբր թէ Մովսէս՝ աւանդածը չէ,
քանի որ նորա ժամանակ այդ երկու անուններն էլ յայտ-
նի էին (Տես. Ելք 2, 3. որպէս և կազմուած է Մով-
սէսի մօր անունը 2, 20. Թիւք. Ի2, 51. հմտ. ծն.

---

¹⁾ Ս. Գրիգոր Տաթևացին հաշուել է, որ Հնգամատեա-
նում Հայոց թարգմանութեան մէջ «Աստուած» պատահում է
505 անգամ. «Աստուծոյ» 291, «Աստուծով» 1, իսկ «Տէր» 1105
անգամ, «Տեառն» 1083, «ի Տեառնէ» 46:

ԻՖ, 2. 14. Մորիա՛հ նշանակում է՝ Եհովատես. Բ Մնաց. Բ, 25. Գ, 1. Է, 8 և այլն): Նոյն իսկ Ելք 2, 3 ասուած է, որ Արարիչը յայտնուել է նահապետներին Էլ-Շադդայ (ամենակալ) անունով, մինչդեռ Մովսէսին յայտնուեց Եհովա (Էհ) անունով, ուստի և Մովսէսն այդ յայտնութիւնից յետոյ առաւելապէս այդ նոր անունն է կիրարկում: Բնական էր, որ նա միշտ այդ անունը չգործածէր, զի Հրէաների մէջ աւանդաբար երկիւղածութեամբ էին վերաբերւում առ Աստուծոյ անունը, կարգալով «Եահվէն» «ադոնայ» (Տէր). Մասորեաններն էլ ձայնաւորաց սխալ կէտադրութեամբ դարձրել են Եհովա, որ չկարդան: Մովսէսը սկսում է յաճախ գործածել այդ անունը միմիայն յայտնութիւնից յետոյ: Աչ մի տեղից չենք տեսնում, որ մի առանձին հակադիր տարբերութիւն լինէր Եհովա և Էլոհիմ անունների մէջ: Այդպիսի տարբերութեան նշանակութիւն կայ միմիայն Էլ-Շադդայի և Եհովայի մէջ, ուստի և Մովսէսը առանց ընտրութեան գործ է ածում թէ Եհովա ու թէ Էլոհիմ, որոնցից առաջինը Ուխտի Աստուծոյ անունն է նշանակում, իսկ երկրորդը գործ էին ածում նաև չաստուածների համար և հետևաբար նայելով տեղին՝ մէկն կամ միւսն է կիրարկուած:

Կարող ենք ընդունել ևս այս, որ Մովսէսը կունենար իւր ձեռքի տակ իւր գրաւոր աւանդութիւններըն, որոնց մէջ այս կամ այն անունը լինէր տրուած Աստուծոյ և նա գործածելով այդ յօդուածները՝ անփոփոխ թողնէր, զորօր. արարչագործութեան ու ջրհեղեղի պատմութիւնը կար Աբրահամի ծննդավայրում, որպէս ցոյց են տալիս նորագոյն գիւտերը: Եթէ գրաւոր աղբիւրներ էլ եղած չլինէին, Մովսէսն անշուշտ կլսէր իւր նախորդներից բերանէ բերան աւանդածները նախկին մարդկանց կեանքի և ունեցած տեղեկութեանց մա-

սին: Չէ որ Աստուած երկար կեանք տուաւ նահապետներին որդւոց որդի յայտնելու նախնական գործերն, ուրեմն ինչ պէտք է արգելէր Մովսէսին գրի անցնելու այդ աւանդութիւնք մինչև անգամ անփոփոխ:

Այս կէտը հաստատուում է նաև հնգամատեանի լեզուով, որ նոյն է սկզբից վերջը, բայց ունի բառեր, որոնք Մովսէսի ժամանակից յետոյ այլ ևս չեն գործածուում: Երկրորդ՝ հաստատուում է և այն փաստերով, որ «խօսեցաւ Տէր ընդ Մովսիսի» խօսքերը կրկնուում են միմիայն Ծննդոց գրքից յետոյ, երբ Աստուած յայտնում էր նորան «բերան ի բերան»: Եւ երրորդ՝ Մովսէսը աւանդում է իւր յաճոյսն այնքան, որքան իմանում է և յաճախ չէ վերջացնում, որպէս Ղամէքի ու Ներուզի պատմութիւնը (Ծն. Գ, 23 - 24. փ, 9):

Արդ՝ մեծ մասամբ այդ երկու անուանք խառն են գործածուում և չի էլ կարելի մէկ կամ միւս անունը պարունակող կտորներից փոքր ի շատէ կապով ամբողջութիւն կազմել, որ կարողանանք ասել թէ Մովսէսն այդպիսի ամբողջութիւններ ի մի է ձուլել:

II. Աստուծոյ իրաւունքները հակասութիւններով:

Երկրորդ. հակառակորդներն իւրեանց առարկութիւնը հիմնում են իբր թէ հնգամատեանի մէջ գտած հակասութեանց վրայ: Դոցա նկատած գլխաւոր հակասութիւնք այսոնք են.

Նախ ասում են թէ Ծն. Ա. և Բ, 4—25 իրար հակադիր պատմութիւններ են մի և նոյն արարչագործութեան մասին, սակայն Բ. գլուխը ոչ թէ նորից է այդ պատմում, այլ յառաջ է բերում մարդու ստեղծման մանրամասնութիւնը, որպէս զի հասկացնէ նախամարդու պատուիրազանցութիւնը:

Հակառակորդները տարբեր տեղերի մէջ նոյն անունները գտնելով նոյնպէս հակասութիւն են համարում, զորօր. Քամի և Սեմի ցեղերում (Ծն. ժ, 7. 13. և ժ, 22. 28. 29. ԻՆ, 3). մինչդեռ դոքա տարբեր մարդիկ են նոյն անուններով:

Հակասութիւն չէ և այն, որ Ռեբեկան ըստ Ծն. ԻՆ, 42—45 խորհուրդ է տալիս Յակովբին փոխչել Միջագետք, իսկ ԻՆ, 46. ԻԸ, 1—5 ասուած է, որ Յակովբը գնաց ամուսնանալու: Յակովբն անշուշտ երկու նպատակ ունէր Լաբանի մօտ գնալիս:

Հակասութիւն չէ, որ ըստ Ծն. Լ, 25—43 Յակովբը իւր հմտութեամբ է հարստանում, իսկ ըստ ԼԱ, 5—16 Աստուծոյ օրհնութեամբ, վասն զի առանց Աստուծոյ օրհնութեան չի օգտիլ հմտութիւնը և Աստուած չէ օրհնում անաշխատ մարդուն (հմտ. ԼԱ, 42):

Հակասութիւն չկայ Ծն. ԼԲ, 3 և ԼԶ, 6—8. (հմտ. ԼԳ, 14—16) մէջ, որ ասում է թէ Եսաւը նախքան Յակովբի գալը Եզովումն էր և յետոյ այնտեղ հաստատուեց, վասն զի առաջ իբրև թափառական հովիւ գալիս էր Պաղեստին, իսկ յետոյ բոլորովին չեկաւ:

Երկու տեղ Եսաւի կանանց տարբեր կոչուելին էլ հակասութիւն չէ (Ծն. ԻԶ, 34. ԻԸ, 9. և ԼԶ, 9). այլ կարող է գրութեան սխալ լինել և կամ մի և նոյն անձը կարող էր և ուրիշ անուն կամ մականուն ունենալ: Այդպէս և հակասութիւն են համարել, որ իբր թէ Մովսէսի աները մի տեղ Յոթօր է կոչուած, մի տեղ Հազուէլ և մի տեղ Յոբաբ (Ելք. Գ, 1. Գ, 18. ժԸ, 1. և Բ, 18. 21. Թիւք. ժ, 29). մինչդեռ Հազուէլը Յոթօրի հայրն է, իսկ Յոբաբը հաւանօրէն Մովսէսի քենեկալը, զի երբայերէն քովն թէ աներ է նշանակում և թէ քենեկալ:

Հակասութիւն չէ և Յովսէփի ծախուիլը ըստ Ծն. ԼԵ, 25. 27. 28. և ԼԹ, 1. Իսմայէլացոց, իսկ ըստ ԼԵ, 28. 36. Մադիամացոց, զի Իսմայէլացիք էին կոչուում Բեզուիները և նոցա մի ցեղն են Մադիամացիք:

Այգայէս և Ելք Գ, 20 ու ԺԸ, 2-4. կարծեցեալ Հակասութիւնը լուծուում է Ելք ԺԸ. 2 միջոցով: Ըստ այսմ և ուրիշ տեղերից Հակառակորդները Հակասութիւններ են հնարում, որոնք լուծուում են ուշադիր ընթերցանութեամբ հասկանալով: Նոքա ուզում են օգտուել իւրեանց առարկութեան համար, յառաջ բերելով Հնգամատենից և կրկնութիւններ, սակայն տարբեր ժամանակ ու տարբեր կամ նոյնանման հանգամանքներում միշտ կարող են նոյն դէպքեր պատահել, որպէս ցոյց է տալիս և պատմութիւնը: Ինչպէս և յաճախ մի և նոյն անունով երկու քաղաք է պատահում, կամ երկու տեղ և կամ երկու անձն (զորօր. Գան, Սողոմոն և այլն Ծն. ԺԳ, 14. Յես. ԺԹ, 47. Գատ. ԺԸ, 29. ԲԹագ. ԻԳ, 6.—Ծն. ԼԶ, 35. հմմտ. Գ Թագ. ԺԱ, 14.): Հարկաւոր է միայն հաւատքով կարդալ իբրև Աստուծոյ մարգարէի գրուածք և ամենայն առերևոյթ հակասութիւն ու տարակուսանք կփարատուի:

ԻԶ.

ՀՆԳԱՄԱՏԵԱՆԻ ԲԱՐՁՐ ԳՆՆԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Բացասական քննաբանութիւնը կատարելով իւր դերը, մեծ զարկ տուաւ Ս. Գրքի և մասնաւորապէս Հնգամատենի ուսումնասիրութեան: Արևելքին անծանօթ կամ կիսածանօթ այդ քննադատները պատճառ եղան, որ շատ գիտնականք լրջութեամբ զբաղուեցան Պաղեստինով և զարմացան Ս. Գրքի հակառակորդների դատո-

ղութեանց վրայ: Զորօր. Անգղիացի Գոնդար գիտնականը գրում է 1891-ին, երկար ժամանակ Պաղեստինում ապրելուց յետոյ. «Ես շատ ուսումնասիրեցի այն, ինչ որ գրել են Կոլենջօ, Էվալդ, Կիւնսեն Վելհաուզեն: Աւանդ. այդ հեղինակների քննութեան եղանակը, որոնք գրել են առանց արեւելքը երկարատե ու գործնականապէս հետադօտելու, իսկոյն երևան է հանում թէ ինչ թերութիւն ունին: Դոցա քննաբանութիւնը դատարկ գըլ-խացաւանք է: Այն առարկութիւններն, որոնք դոցա սեփական աչքի առաջ այդքան ուժեղ են կարծուում, գրեթէ նշանակութիւն չունին այն մարդու աչքում, որ ճանապարհորդել է Արեւելքը»:

Այդպիսի ձայները արգէն բաւական էին, որ լուրջ գիտնականներ ելնէին և այդ քննադատների ամբարտակները խորտակէին: Մի շարք գիտնականներ, որպէս՝ Ռամսէյ, Ռոլինսոն, Սէյս, Հոմմել և այլք լեզուաբանական ու հնագիտական նորանոր գիւտերով մեծ հարուած տուին այդ բացասական քննաբանութեան, ըստ որում և դոցա գործը յայտնի դարձաւ «Բարձր քննաբանութիւն» կոչումով: Եւ մինչդեռ բացասական քննաբանները ուղղակի մերժելով ամենայն յայտնութիւն, քննաբանում են Հնգամատեանն իբրև մի աշխարհային գրուածք ըստ բնական զարգացման, դոցա հակառակ լուրջ ու ճշմարտասէր քննաբանները գիտնական ճանապարհով հերքում են դոցա տսածները և պատմական շաւղով ապացուցանում Հնգամատեանի հարազատութիւնն և աստուածայնութիւնը: Եթէ Հոմմելը լեզուաբանական հետազօտութեամբ և հնաբանական արձանագրութեանց գիւտերով է այդ հաստատում, ցոյց տալով որ Հնգամատեանի հնաբանական յիշատակներն իւրեանց ժամանակին են պատկանում, ամերիկացի Գլին պրօֆեսորը ապացուցական շաւղն է բռնում, հերքելով հա-

կառակորդների աւարկութեանց հիմքերը. իսկ ձեմս Ռոբերտսոնը պատմական փաստերն է յառաջ քերում մինչև անգամ Հին Կտակարանի ամենահին ճանաչուած գրողների՝ ինչպէս Ամովսի, Ովսէի, Գեբովրայի և այլոց վկայութիւններից, որոնք իւրեանց մշակուած լեզուով հաստատում են Մովսիսեան ժամանակի ծաղկած գրականութեան գոյութիւնը և այդ հին կեանքի պատմական դէպքերի վրայ հիմնուելովը վաւերացնում են Հրնգամատեանի հարազատութիւնը:

Այս քննաբանութեան մէջ նշանաւոր է այն, որ Հնգամատեանի հարազատութիւնը հաստատուում է ոչ միայն Ս. Գրքի ներքին փաստերով ու գիտնական ապացուցութեամբ, այլ մանաւանդ արտաքին աղբիւրների օժանդակութեամբ, ըստ որում Աբրահամի պատմութիւնը կապուում է Բաբելոնի հետ և այնտեղի սեպագրներով հաստատուում, Յակովբինն ու Յովսէփինը Եգիպտոսի յիշատակներով, իսկ Մովսէսինը Եգիպտոսի և Արաբիայի հնաբանական հետազոտութիւններով: Այսպիսի քննական հաստատութեան առաջ այլ ևս սնանկ է հրատարակում բացասական քննադատների օղային ամբողջութիւնը: Ըստ որում և Հոմմելը գեղեցկապէս ասում է. «Ճշմարտութիւնը պէտք է յաղթէ: Յուշարձանները շատ պարզ լեզուով են խօսում և այժմ արդէն նոր ժամանակ է սաւառնում, երբ պէտք է Հնգամատեանի՝ այսպէս կոչուած՝ նոր քննաբանութեան յառաջադրածներն իբրև հնացած մոլորութիւն թողնեն և օրուայ հարցերին անցնեն»: Ապա յիշելով Ռոբերտսոնի «հրաշալի» գրքի ծանր հարուածները բացասական քննադատութեան գլխին և Սուէզացի Փրիզի իւր հետ համաձայն հայեացքը, խորհուրդ է տալիս Հին Կտակարանի պատանի աստուածաբաններին, որ փոխանակ ապարդիւն աշխատանքի մատնուելու, պրպտելով ու կրկտելով թէ Հնգամա-

տեանի այս ու այն տողն ու կէս տողը որպիսի աղբիւրից է վերցրած, փոխանակ այդ դատարկ պարապմունքին, նուիրել իւրեանց երիտասարդական ոյժերն ասորաբաբելական և հարաւ արաբական արձանագրութեանց արդիւնաւէտ ուսումնասիրութեան, որոնց անսպասելի արդիւնքներով կարող կլինին մեծ ծառայութիւն մատուցանել Ս. Գրքի գիտութեան:

Ի Է .

Ծ Ն Ո Ի Ն Գ Ք

Հնգամատեանի առաջին գիրքը Ծննդոցն է. Մովսէսը իւր գրքերին անուն չէ տուել, բայց Հրէայք իւրաքանչիւր գիրք առանձին անուանելու համար սկսան գրքի առաջին բառով կոչել, ուստի և այս գրքի անունը մնաց բերեշիթ՝ այսինքն՝ «իսկզբանէ»:

Հրէայք այս գիրքը կոչում են նաև «սեփեր գեցիրա», այսինքն «գիրք արարածոց» (Ծն. Բ, 4), որ յունարէն թարգմանութեան մէջ կոչուեց գենեզիս՝ այսինքն գիրք ծագման կամ ծննդոց:

Անունն արդէն ցոյց է տալիս, որ այս գրքի գըլխաւոր բովանդակութիւնն աշխարհի ստեղծումն և մանաւանդ Հին Կտակարանի եկեղեցու ծագման մասին է, որ հիմնուեց Մովսէսի օրով և հետզհետէ կազմակերպուեց: Այս գրքի ամբողջ պատմութիւնը վերաբերում է մի երկար ժամանակի՝ այն է՝ մարդու անկումից մինչև Յովսէփի մահը Եգիպտոսում, որպէս տեսանք:

Ծննդոց գրքի նախատալն է ցոյց տալ Աստուծոյ եկեղեցու սկիզբը երկրի վրայ և Աստուծոյ այն տնօրինութիւնն, որով նա կամեցաւ մեղքի մէջ թաւալուած մարդկանց միջից ազատել և պահպանել մի սուրբ ճիւղ:

Այսով միաժամանակ ցոյց է տալիս Հրէաներին, որ նոքա են այն ժողովուրդն, որին Աստուած ընտրել է հեթանոսաց միջից ապագայ մեծ տնօրինութեան համար նշանակելով: Նա յայտնում է Հրէաներին, որ Աստուած նոցա տիրապետութեան է տալու Աւետեաց երկիրը (Ծն. ԻԲ, 17):

Ամբողջ գիրքը բաժանւում է երեք մասերի. նախ մի կարճ ներածութեամբ (Ա - Բ, 3) պատմուած է աշխարհի և մարդու ստեղծումը, որով պատրաստում է Աստուծոյ եկեղեցու հաստատութիւնը: Երկրորդ՝ Աստուծոյ եկեղեցու պատմութիւնը նահապետաց ժամանակ, այսինքն գրախտի մէջ եկեղեցին հաստատելուց մինչև Աբրահամի կոչումը (Բ, 4—ժԱ, 26). և երրորդ՝ եկեղեցու պատմութիւնը գաղթող նահապետների ժամանակ, այսինքն Աբրահամից մինչև Յովսէփը Եգիպտոսում (ժԱ, 27—Ծ):

Այս երկու բուն մասերը Հրէաների մէջ տրոհւում են տասը մասերի, որոնք կոչւում են թողոթ այսինքն՝ ծագումն, ծնունդք, որ բառով սկսւում է բնագրում իւրաքանչիւր մասը: Ուրեմն

1. Ծնունդք երկնի և երկրի Բ, 4—Դ, 26:
2. Ծնունդք Ադամի և իւր զաւակաց Ե—Զ, 8:
3. Ծնունդք Նոյի Զ, 9—Թ, 29:
4. Ծնունդք Նոյի սրբուց Ժ—ժԱ, 9:
5. Ծնունդք Սեմի ժԱ, 10—26:
6. Ծնունդք Թարայի և Աբրահամի ժԱ, 27—ԻԵ, 11:
7. Ծնունդք Իսմայէլի ԻԵ, 12—18:
8. Ծնունդք Իսահակի ԻԵ, 19—ԼԵ:
9. Ծնունդք Եսաւի ԼԶ:
- և 10. Ծնունդք Յակովբի ԼԷ—Ծ:

Ըստ այսմ սկզբի գլուխը մի տեսակ յառաջաբան է Աստուծոյ ընդհանուր արարչագործութեան մասին.

որ կոչուում է «Գիրք արարածոց». իսկ յետոյ իւրաքանչիւր մասի վերնագիրն է՝ «այս են ծնունդք»՝ այսինքն ազգաբանութիւն կամ պատմութիւն Նոյի և այլն, որոնցից իւրաքանչիւրը պատմելուց յետոյ հեղինակը ամփոփում է իւր ասածներն և ապա տնայնում միւս ազգաբանութեան: Այդ պատմութեանց սէջ ևս նա պատմում է միմիայն էական ճիւղագրութիւններն ու նոցա կեանքի դէտքերը, իսկ Աստուծոյ եկեղեցու հաստատութեան համար առանձին նշանակութիւն չունեցած անձերին, դէտքերն ու կեանքը դուրս է ձգում իւր ծրագրից: Այդպէս և Ա. գլխում մարդը կրաւորական զիրք ունի իբրև Աստուծոյ լոկ արարածը, իսկ ապա նա պատմւում է իւր ներգործական զիրքով, որպէս իւր ազգաբանութեան գլուխ:

Դասարանական ընթերցանելիք.

1. Աշխարհի ստեղծումը Ա.—Բ, 3.
2. Դրախտ և եկեղեցու սկզբնական վիճակը. Բ, 4—25.
3. Մարդու մեղանշումը, Աստուծոյ դատաստանն ու աւետիքը. Գ.
4. Կային և Հաբել. Դ, 1—16.
5. Մարդկանց ապականուիլն ու Նոյի ընտրուիլը. Զ, 1—22.
6. Զրհեղեղ. Է.
7. Աստուծոյ օրհնութիւնն և ուխտադրութիւնը. Ը, 1—Թ, 19.
8. Բաբելոնի աշտարակաշինութիւնը, լեզուախառնումը և մարդկանց ցրուիլը. Թ, 1—9.
9. Աբրահամ, Աստուծոյ ութ անգամ երևալն ու ուխտադրութիւնը. ժԲ, 1—9. ժԳ, 13—18. ժԴ,

14— թԵ, 18. թԵ, 1—27. թԸ, 1—21. ԻԱ, 9—14. ԻԲ, 1—19:

10. Աստուծոյ ուխտը Իսահակի հետ. ԻԵ, 21—24. ԻԶ, 1—5. 23—25.

11. Աստուծոյ ուխտադրութիւնը Յակովբի հետ. ԻԸ, 10—22. ԼԵ, 1—15. 24—32:

12. Յակովբի մարգարէական օրհնութիւնը. ԽԸ, 1—22. ԽԹ:

13. Յակովբի թաղումն ու Յովսէփի յուսադրութիւնը Իսրայէլացոց դարձի մասին. Ծ:

ԻԸ.

Ե Լ Ք

Հնգամտեանի երկրորդ գիրքը կոչուած է Հրէաների մէջ Վեէլլեյեմոթ՝ այսինքն «Այս են անուանք». իսկ Եօթանասունը կոչեցին Էկզոդոս՝ այսինքն՝ Ելք, վառն զի այս զրքում պատմուած է Իսրայէլացոց ելքը Եգիպտոսից և նոցա կեանքը մինչև Սինա սարը հասնելը: Այս պատմութեան ժամանակը տևում է մօտ 145 տարի, այսինքն Հրէաների պատմութիւնը Յովսէփի մահից մինչև վկայութեան խորանի հաստատութիւնը Սինայի մօտ: Սոյն ժամանակի հաշիւը տալիս է և Պօղոս առաքեալը (Գաղ. Գ, 16—18):

Ելից գրքի նպատակն է՝ հաստատ գրոշմել Աստուծոյ հաւատացեալների մտքի մէջ Հին Ուխտի եկեղեցու վերջնական կազմակերպութիւնը և տալ ժողովրդին մի օրինագիրք, որ կանոնաւորէ ու ճշդէ նորա եկեղեցական-բարոյական և հասարակական կեանքն, ուղղելով դէպի Աստուծոյ տնօրինութեան զարգացումը:

Գրքի բովանդակութիւնը բաժանուած է երեք ո-

ըող մասերի: Առաջին մասը (Ա—ՃԲ, 36) պատմում է ելքին նախընթաց դէպքերը, այն է՝ նախ. ժողովրդի ներդաժիւնները Եգիպտոսում (Ա). 2 Մովսէսի 40 տարուայ պատմութիւնը (Բ). 3. Մովսէսի կոչուելին ու Եգիպտոս դառնալը (Գ—Դ). 4. Նորա ջանքերը Իսրայէլացոց ազատութեան համար (Ե—Զ) 5. իննը պատիժները Փարաւոնի վրայ. (է—Ճ). 6. Զատկի կարգադրութիւնը և տասներորդ պատիժը (ՃԱ—ՃԲ, 36):

Երկրորդ մասը ՃԲ, 37—ՃԸ) ներկայացնում է բուն ելքը: Այս ևս պատմում է 1. Առաջին բանակետողը, զատկի կարգը, անդրանկաց նուիրումը և ամպէ սիւնը (ՃԲ, 37—ՃԳ). 2. Անցումը Կարմիր ծովով (ՃԳ—ՃԵ, 21.). 3. Իսրայէլացոց ճանապարհորդութիւնը անապատում և հրաշապէս կերակրուելը (ՃԵ, 22—ՃԷ, 7) 4. Յաղթութիւն Ամաղեկացոց վրայ և Յոթորի այցը. (ՃԷ, 8—ՃԸ):

Իսկ երրորդ մասը (ՃԹ—Խ) պարունակում է օրէնսդրութիւնն ու վկայութեան խորանի կազմակերպութիւնը, որ է 1. Աստուծոյ ուխտադրութիւնը և ժողովրդի գալը Սինայի մօտ (ՃԹ—Ի). առաջին օրէնքները և զգուշացումն Քանաան մտնելու համար (ԻԱ—ԻԳ), 19. ՃԳ, 20—ԻԴ, 11). 2. կարգադրութիւնք ուխտի տապանակի ու կվայութեան խորանի համար. (ԻԴ, 12—ԼԱ, 18). 3. ժողովրդի ուրացութիւնն ու հետևանքները. (ԼԲ—ԼԴ). և 4. վկայութեան խորանի շինութիւնը (ԼԵ—Խ):

ԻԹ.

ՕՐԷՆՍԻԳՐՈՒԹԵԱՆ ՆԳԱՏԱԿՆ ՈՒ ՀԻՄՔԵՐԸ

Իսրայէլն ընկնելով Եգիպտոս, պէտք է այնտեղ սովորէր հառաչել ու փափաքել փրկութեան, այն ծանր լճի տակ, որը դրուեց նորա վրայ Յովսէփի մահից լե-

տայ: Այդ ժամանակ նա պէտք է լիշէր իւր առաջուօք փառաւոր կեանքը և յուսալիւր աւետիքներն, որոնց հակառակ էր նորա այն ժամանակի դրութիւնը. նա պէտք է լիշէր այդ ամենն և նուիրուէր Աստուծոյ կամքին: Ժողովուրդը Եփեսոսացոց հետ յարաբերութիւն ունենալով, շատ անգամ մոլորուեց, շեղուեց ճանապարհից, պաշտեց ձուլածոյ որթը, այլ և նորա մէջ զարգացաւ մարմնասիրութիւն և նա սրտով կպաւ այդ երկրի հարստութեան: Սակայն Աստուած հաւատարիմ մնաց իւր խոստմանն ու տնօրէնութեան, նա չմերժեց այդ մեղաւոր ժողովուրդը, այլ նոյն իսկ այդ ժողովրդոյ կամեցաւ կատարումն տալ իւր աւետիքին: Աստուած հանեց դոցա Եփեսոսից, սեփական ժողովուրդ դարձւեց, ըստ որում այդ ելքը Իսրայէլացոց ծնունդը եղաւ:

Այնուհետև Աստուած իբրև Տէր և թագաւոր ամենամօտիկ ու մտերմական յարաբերութեան մէջ մտաւ Իսրայէլի հետ և որովհետև Իսրայէլը մոլորուած էր կռապաշտական անկեալ ճանապարհի վրայ, Աստուած ձրգեց նորան օրէնքի մէկ խիստ դարձողի մէջ, որպէս զի դաստիարակէ նորան, արժանացնէ իւր հաղորդակցութեան և ամենքին ցոյց տայ՝ թէ քնչ է նշանակում Աստուծոյ սեփականութիւն լինել: Ըստ որում այդ օրէնսդրութիւնն Իսրայէլացոց վերածնութիւնը եղաւ:

Աստուած իւր տուած աւետիքով ամենքի հաւատքի առաջ բաց արաւ իւր խոստացած ապագայ փրկութիւնը, իսկ Սինայի վրայ գնելով իւր օրէնքի ուխտը, ցոյց տուաւ թէ ինքը քնչ էր պահանջում իւր սեփական ժողովրդից: Բայց որովհետև մարդիկ չէին կարող սեփական ոյժերով կատարել Աստուծոյ կամքը, ուստի օրէնքով նոցա մեղքերն աւելի ևս իւրեանց գիտակցութեան էին հասնում. նոքա սկսում են գիտակցութեամբ տեսնել իւրեանց մեղքերն ու հետզհետէ սկսում են ձրգ-

տել ու խնդրել այն, որ Քրիստոսից պէտք է ստանային: Ընդհանրապէս դիտելով այդ օրէնսդրութիւնը երեք սկզբունքների վրայ է դասակարգուած, որոնք բըղխում են մի հիմունքից, այն է՝ որ Աստուած իւր սեփականութիւնն է դարձնում Իսրայէլացոց, իւր քահանայական պետութիւնն է շինում: Այստեղից հետևում է որ

Ա. Իսրայէլացիք իբրև աստուածպետութեան հպատակներ պարտաւոր էին լսել իւրեանց Աստուծոյ կամ արքային, այն ևս նորա ծառաների՝ Մովսէսի, Յեսուէի, դատաւորաց, մարգարէների ու թագաւորների միջոցով. (Նլ. ԺԹ, 5. Դատ. Ը, 22.): Այդ է որ շեշտում է նաև Եսայի մարգարէն. «Աստուած իմ մեծ է, և ոչ արասցէ զանց զինև: Տէր Հայր մեր, Տէր դատաւոր մեր, Տէր իշխան մեր, Տէր թագաւոր մեր, Տէր Փրկիչ մեր՝ և նա փրկեսցէ զմեզ» (Ես. ԼԳ, 21):

Բ. Քանի որ Աստուած թագաւոր է, նորա հպատակներն ևս պէտք է նորան հաւատարիմ լինին, աստուածապաշտ լինին. իսկ ով այդ աստուածապաշտութեան ուխտից գուրս գար, ուրիշ չաստուած, առարկայ կամ կուռք պաշտէր, կամ կախարդութիւն անէր, քարկոծ պէտք է լինէր: Եւ ինչպէս Աստուած սուրբ է, ժողովուրդն էլ պէտք է սրբապաշտ լինէր: «Սուրբ եղերուք, զի ես սուրբ եմ Տէր Աստուած ձեր». հրամայում է Աստուած. (Լևտ. ԺԹ, 2): Թլփատութիւնն էլ նշանակ էր մաքրութեան, որ կրում էր ամեն Իսրայէլացի իւր կեանքի եօթնօրէքից սկսած, այնպէս որ պէտք է մաքուր լինէին և նոյն իսկ ուտեստի մէջ ընտրութիւն անէին. կամ ընդհանրապէս թէ աշխարհի ու թէ մարդկանց վերաբերմամբ լսէին Աստուծոյ պատուիրանները:

Եւ Գ. Աստուած իբրև ամենայնի Տէր, բարիքներ և պարգևներ, հող ու կալուած, իրաւունք ու դատաս-

տան բաշխողն էր իւր ծառաների միջոցով. ամենքը պէտք է նորան լսէին, իւր անունով դատէին ու դատը յայտնէին: Ուստի և ոչ ոք իրաւունք չունէր երկիրն ընդ միշտ ծախելու, այլ միայն 50 տարով, որից յետոյ հինը պէտք է նորոգուէր: Եօթը տարին մի անգամ էլ պէտք է ոչինչ չհնձէին ու բուսածը աղքատին ու եկին լինէր: Այլ և անդրանիկն ու տասանորդը Աստուծուն էր պատկանում:

Ուրեմն աստուածպետական օրէնքով պայմանաւորուած են երկու կարգի օրէնքներ՝ աստուածայաշտութեան վերաբերեալ և քաղաքացիական կեանքի նկատմամբ: Առաջին կարգինը զարգացրած է Ղևտացոց գըրքում, իսկ երկրորդը Օրինաց:

Դասարանական ընթերցանելիք.

1. Մովսէսի կոչուելը. Գ—Դ¹):
2. Մովսէսն ու Ահարոնը յայտնում են Աստուծոց կամքը Փարաւոնին Ե, 1—13.
3. Փարաւոնի հակառակութիւնը. Ե—Ը, 15:
4. Ձառկի օրինադրութիւնը. ԺԲ.
5. Անդրանկաց նուիրաբերութեան օրէնք. ԺԳ.
6. Կարմիր ծովն անցնելը. ԺԴ, 10—31.
7. Մովսէսի գոհաբանական երգը. ԺԵ, 1—21.
8. Սինայի օրէնսդրութիւնը. ԺԹ, 1—17. Ի:

---

1) Յովսէփն բարեկամացաւ ժէ. հովուական հարստութեան (Հիւքսերի) Փարաւոն Ապպի Բ: Հալածանք սկսաւ ժԸ. հարբստութեան Փարաւոն Աամէս կամ Ամոզէսը, առաւել ևս Ամենովիթիս Ա: Թոթմէս Ա. ի օրով ծնաւ Մովսէսը, որին ազատեց Թոթմէս Բ. ի դուստրը Խաթաու: Թոթմէս Գ. թշնամի Մովսէսի. յետոյ Ամենովիթիս Բ: Ելքը Թոթմէս Դ. ի օրով, որ և ընկըղմուեց ծովում:

9. Աստուծոյ ուխտը ընտրեալ ժողովրդի հետ ու տասնաբանեակի տախտակները. ԻԳ. և ԼԲ.

10. Աստուծոյ երևալը Մովսէսին Սինայի վրայ և այլն. ԼԳ, 11—ԼԴ, 35.

11. Վկայութեան խորանի կարգը. Խ:

Լ.

Ղ Ե Ի Տ Ա Կ Ա Ն

Հրէաներն այս գիրքը կոչում են Վայելիրա՝ այսինքրն՝ «Եւ կոչեաց». յունարէն թարգմանութեան մէջ կոչուած է Լևիտիկոն կամ գիրք Ղևտացոց, վասն զի այդոր մէջ են արձանանագրուած այն սուրբ պարտաւորութեանց օրէնքներն ու կարգերը, որոնք զրուած էին Ղևու ցեղի վրայ: Ուստի և Հրէաների ռաբբիները կոչում են այդ գիրքը օրէնք քահանայից:

Ղևտականը պարունակում է իւր մէջ մի ամսուայ պատմութիւն միայն այն է՝ Եզիպտոսից ելած երկրորդ տարուայ առաջին ամսի մէկից մինչև երկրորդ ամսի մէկը (Ել. Խ, 1. Թիւք. Ա, 1):

Այս օրէնսդրութեան նպատակն է՝ սրբագործել Կերայեցոց՝ իբրև Աստուծոյ ժողովրդի՝ նոյն իսկ Աստուծոյ անմիջական կառավարութեամբ (Ղևտ. ԺԹ, 2). ուստի և բովանդակում է աստուածպաշտական բոլոր օրէնքները, որպէս զի դոցանով Հին Ուխտի եկեղեցին առաջնորդուէր և ղեկավարուէր զէպի աստուածային ճշմարիտ կեանքը և հաղորդակցութիւնը (Բ. Օր. ԼԱ, 1—13): Վասնորոյ և այստեղ արձանագրուած են ժողովրդի սրբագործման բոլոր միջոցներն ու եղանակները: Ելքում որոշուած է տեղը, ուր պետք է զոհաբերէին, և կարգակատարումը. իսկ Ղևտականում զրուած են կանոններ՝ զոհերի, պղծութեան և տօների մասին:

Ղևտականը բաժանուով է ինքն ըստ ինքեան երեք լիշեալ մասերի: Առաջին մասով (Ա—ՃԱ) զրուած են կանոններ զոհերի նկատմամբ. 1. զոհաբերութեան տեսակները, նպատակը և կարգերը. (Ա—Ե). 2. քահանաների նուիրումը. Ահարոնի կարգազանց որդիների պատժուիլը. (Ը—Ճ). 3. Սուրբ և անսուրբ կենդանիք. (ՃԱ):

Երկրորդ՝ (ՃԲ—ԻԲ). Սրբութիւն ու պղծութիւն.

1. ծննդականի օրէնքը (ՃԲ). 2. Բորոտները. (ՃԳ—ՃԻ): 3. Ակամայ պղծումն. (ՃԵ). 4. Քահանայապետի մուտքն ի սրբութիւն սրբոց. զուարակ թողութեան և տօն քաւութեան (ՃԶ). 5. Չոհելու կանոնը և արիւն ու մեռելոտի ուտելու արգելքը. (ՃԷ). 6. Ամուսնութեան օրէնքներ. (ՃԸ). 7. Կրօնական ու բարոյական խրատներ. (ՃԹ—Ի). 8. Կանոններ քահանաների համար. (ԻԱ—ԻԲ):

Երրորդ՝ (ԻԳ—ԻԷ) տօները. 1. Շաբաթ ու մեծ տօներ. (ԻԳ—ԻԶ). 3. Ուխտ ու տասանորդ (ԻԷ):

Ըստ այսմ Ղևտականը որոշում է սրբագործելու կանոնները և ապա թէ ժողովուրդը ինչպէս պէտք է սրբուի և ինչպէս պէտք է վերաբերուի Աստուծոյ և նորա արարածոց հետ:

ԼԱ.

ԱՍՏՈՒԾՊԱՀՏՈՒԹԵԱՆ ԿԱՐԳԵՐԸ

Սրբութիւնը.

Աստուծոյ ժողովուրդն իւր աստուածպաշտութեան համար պէտք է նախ ունենար մի սուրբ տեղ, բայց որովհետև անապատով անցնում էր ու չէր կարող հաստատուն տեղ ունենալ, ուստի պէտք է ունենար յատուկ վրան, որ միշտ ծալէր հետը վերցնէր: Այն վրանն,

որում ժողովուրդը կատարում էր իւր աստուածապաշտութիւնը, կոչուում է «խորան վկայութեան»։ վասն զի այդտեղ էր Աստուած երևում իւր փառքով և Մովսէսին տալիս իւր վկայութիւնը կամ յայտնութիւնը։

Այդ խորանի մեծութիւնն ու սարգ ու կարգը մի առ մի կարգադրեց Աստուած ինքն և Մովսէսը կատարեց իւր Տիրոջ պատուէրը. (Ելք. ԻԵ)։ Գիտենք՝ որ Աստուած տալիս է իւր շնորհներն, իսկ ժողովուրդը ընդունում է ու գոհանում։ Ժողովուրդը կատարում էր թէ այդ աստուածապաշտական կարգերը միմիայն այդ խորանում և թէ վայելում Աստուծոյ շնորհները։ Մովսէսը շինել տուաւ վկայութեան խորանն ըստ այն նկարագրին, որ ցոյց տուաւ նորան Աստուած (Ելք. ԻԵ—ԻԿ)։ Այդ խորանը շինեցին Բեսելիէլ և Եղիաբը, ինչպէս նկարագրուած է թէ Ելից գրքում (ԼԵ—ԼԸ) և թէ առ Եբրայեցիս գրած Պօղոսի թղթում (Թ, 1—7)։

Ամբողջ խորանը չորստակ ծածկուած երկար քառանկիւնի էր, որի երկարութիւնը ընկած էր արևելքից դէպի արևմուտք 30 կանգուն (19 արշ. 11 վերշ.), իսկ լայնութիւնը 10 կանգուն. (6 արշ. 9 վերշ.)։ Չորս կողմը տարածուում էր մի բաց բակ նոյն քառակուսի ուղղութեամբ, որի երկարութիւնն էր 100 կանգուն (65 արշ. 10 վ.)։ Իսկ լայնութիւնը 50 (32 արշ. 13 վ.)։ Վկայութեան խորանը մէկ վարագործով բաժանուած էր երկու մասի. արևելեանը 20 կանգ. (13 ա. 2 վ.) երկարութեամբ և կոչուում էր սրբութիւն, իսկ երկրորդը՝ արևմտեան կողմում 10 կանգուն երկարութեամբ, 10 լայնութեամբ և 10 բարձրութեամբ և կոչուում էր «սրբութիւն սրբոց»։

Բակը վերևից բաց էր և պատած էր տնկուած սիւներով 5 կանգուն բարձրութեամբ։ Սիւների մէջը ծածկուած էր բեհեգեայ առագաստներով։ Մուտքը արևելքից էր, որ մի բացուածք էր 20 կանգուն և ծածկ-

ւում էր առագաստով: Այդ գրան ներսը գրուած էր ողջակէզի սեղանը, որ մի քառանկիւնի արկղ էր 5 կանգուն երկարութեամբ, 5 լայնութեամբ և 3 բարձրութեամբ: Այդ արկղը լցնում էին հողով ու քարերով և վրան ողջակէզ էին մատուցանում: Արկղի շուրջը պատած էր պղնձով և ծայրերը ցցուած եղջիւրներ էին ներկայացնում: Սեղանի ու խորանի մէջ տեղում կար մի պղնձի աւազան, որի մէջ քահանայք պէտք է նախ լուանային ձեռք ու ոտները և ապա մտնէին սրբութիւնը (Ելք. Լ, 18—21):

Սրբութեան հարաւային մասում գտնւում էր մաքուր ոսկուց եօթնաչեայ աշտանակ, որի մէջ միշտ վառ էր լինում մաքուր ձէթ (Ելք. ԻԵ, 13. ԻԵ, 20): Հիւսիսում կար մի սեղան ոսկեպատ, որ կոչւում էր «սեղան հացին երեսաց» կամ «առաջաւորաց սեղան», զի այնոր վրայ ամեն շաբաթ գրւում էին 12 բազարջ 12 ցեզերի կողմից: Այդտեղ կային և սպասներ, խնկոց և այլ անօթներ. բոլորն ևս ոսկի (ԻԵ, 23): Երկրորդ վարագոյրի զիմաց գրուած էր խնկոց սեղանը, որ ոսկեպատ էր և չորս անկիւններում եղջիւրներ ունէր. այդոր վրայ միշտ խնկւում էր խունկը (Լ, 1—8. 34—38):

Սրբութիւն սրբոցը բաժանւում էր սրբութիւնից մի վարագոյրով, որի մէջ գործուած էին քերովբէներ (ԻԶ, 31). սորա մէջ տեղում գրուած էր ուխտի տապանակը, որ մի արկղ էր $2\frac{1}{2}$ կանգուն (1 արշ. $10\frac{1}{4}$ վ.) երկարութեամբ, $1\frac{1}{2}$ կանգուն ($15\frac{3}{4}$ վ.) լայնութեամբ և նոյնքան բարձրութեամբ: Այս արկղը շինուած էր փայտից և ներսից ու դրսից ոսկով պատած: Ծածկոցը ոսկուց էր և կոչւում էր քառութիւն, որի վրայ կը պցրած էին երկու ոսկի քերովբէներ իւրեանց թւերը ծածկոցի վրայ տարածած: Տապանակում գրուած էին տանաբանեակի տախտակները, մի սափոր մանանա և Ահա-

րոնի ցուպը (Եբբ. Թ, 4): Վերջերում Մովսէսը զրաւ
այդտեղ և օրէնսգիրքը. (Բ Յր. ԼԱ, 26):

Վկայութեան խորանը Եհովայի՝ իբրև Իսրայէլա-
ցոց թագաւորի բնակարանն էր, որտեղ հաւաքուած էր
ժողովուրդը Աստուծոյ հետ հաղորդակից լինելու հա-
մար (Ել. ԻԵ, 8. ԻԹ, 42.): Այդ խորանը ներկայացնում
էր Աստուծոյ արքայութիւնը, որի սրբութիւնը Աստու-
ծոյ տունն էր, իսկ բակը նորա իշխանութիւնն էր, որ-
տեղ նորա հպատակները մօտենում էին նորան: Ժողո-
վուրդը այստեղ էր կատարում իւր աստուածայաշու-
թիւնը՝ այսինքն ողջակէզ մատուցանում և աղօթում:
Այստեղ ողջակէզի համար կար մի բարձրութիւն կամ սե-
ղան, ուր ողորմութեամբ իջնում էր Աստուած դէպի հա-
ւատացեալները և վերջիններս բարձրանում էին զոհով
դէպի նորան: Սեղանի բարձր եղջիւրները նշան էին կեան-
քի և ոյժի լուծեան. այդ եղջիւրների միջոցով էին
բացուած ժողովրդի փրկութեան համար աստուածային
միջոցներ: Աւագանը նորա համար էր, որ Աստուծոյ սպա-
սաւորները լուացուէին ու մաքուր հոգով մօտենային
առ Տէրը և բարէխօսէին ժողովրդի մեղաց համար և
անսրբութեամբ չմեռնէին (Լ, 19):

Սրբութեան մէջ քահանայք պաշտօն էին կատա-
րում (Եբբ. Թ, 6), որոնք և պարտաւոր էին հացը դը-
նել, խնկել և աշտանակը վառել: Սրբութիւնը խորհրդա-
ւոր կերպով ներկայացնում էր քրիստոնէական տաճարի
նախատիպը, ուր մտնում են բոլոր հաւատացեալք իբ-
րև «քահանայք Աստուծոյ» (Յայտ. Ա, 6), վայելելու
«Տեառն սեղանից», աղօթելու ի խնկարկութիւն Աստու-
ծոյ (Ա Կոր. Ժ, 21. Յայտ. Ե, 8. Ը, 8), Քրիստոսի լու-
սով լուսաւորուելու և աշխարհը լուսաւորելու համար
(Յովհ. Ա, 9. Յայտ. ԻԱ, 23):

Սրբութիւն սրբօցը Եհովայի առանձին բնակարանն:

էր, որտեղ նա նստում էր քերովբէներէ վրայ և նորա պատուանդանն էր ուխտի տապանակը (Սաղմ. ՀԹ, 2): Այս մասումն էր Եհովան երեւում ամպերով և յայտնում իւր կամքը քահանայապետին ու քաւութիւն շնորհում ժողովրդին: Այստեղ մարդիկ իրաւունք չունէին մանելու և մատչելի էր միմիայն քահանայապետին, որ տարեկան մի անգամ քաւութեան տօնին մտնում էր զոհի արիւնով, որպէս զի մաքրէր ժողովրդի մեղքերը (Ղևա. ԺԶ, 14—16. Եբր. Ք, 1): Սրբութիւն Սրբոցը երկնքի նախատիպն էր, ուր մաւա Քրիստոս իբրև յաւիտեանական քահանայապետ և իւր արիւնով փրկագործեց մարդկանց (Եբր. Ք, 11—24): Օրէնքի տախտակները մարդկային սրտի ներքին օրէնքի ու հաւատքի պատկերն էին (Բ. Օր. Լ, 11—14. Հռ. Ժ, 8): Մանանան Քրիստոսի մարմնի և արեան հաղորդութեան նախատիպն էր (Յովհ. Զ, 48—71. Ա Կոր. Ժ, 3): Ահարանի ծաղկող ցուպը նախատիպ էր Քրիստոսի խաչափայտին, որով առաջուայ անպտղաբեր եկեղեցին կենդանացաւ յաւիտեանական կենաց ու փրկութեան համար: Մեր Եկեղեցում Սրբութիւն Սրբոցը (խորան) սեղանն է, տապանակի տեղ բու նսեղանն է, տասնաբանեակի տախտակը Աւետարանն է, Ահարոնի ցուպը—խաչն է, մանանայի տուփը—հաղորդութեան սկին:

Վկայութեան խորանը Աւետեաց երկրում նախ հաստատուած էր Սելովահում, հապա փոխադրուեց Բեթել (Ա Քազ. Ժ, 3). յետոյ Նոմբա (ԻԱ) ու Գաբաւոն (Գ Քազ. Գ, 4. Ա. Մնաց. ԺԷ, 39. ԻԲ, 29). վերջապէս տաճարի շինութիւնից յետոյ Սողոմոն թագաւորը հաւաքեց ու դրաւ տաճարի սենեակում (Գ. Քազ. Ը, 4) 1000 տարի Քրիստոսից առաջ: Իսկ երբ 584 տ. Ք. ա. աւերուեց Սողոմոնի տաճարը, Երեմիա մարգարէն՝ ըստ աւանդութեան՝ տարաւ քարեղէն տախտակները, Ահարո-

նի ցուպը, մանանայի սափորն և Ահարոնի բուրվառը ու ձգեց Սինայի մի քարայրը. (Տես. ձաշոց էջ. 566):

II. Սրբութեան պաշտօնէայտ.

Ղևու ցեղը նուիրուեց Աստուծուն Մովսէսի հրամանով, սակայն նոքա միայն ստորին պաշտօնեաներն էին և օգնում էին իսկապէս քահանաներին, սարգում էին խորանը, հետները տանում էին, կրկին կանգնեցնում, պահպանում էին Աստուծոյ օրէնքն և ծանուցանում ու հասկացնում ժողովրդին և ըստ այդմ դատում, սրբում, ջուր բերում և այլն: Նոյնպէս և տաճարի շինութիւնից յետոյ նոցա պարտքն էր հոգալ ստորին գործերը, պահել տաճարը, սրբել, բանալ, կողպել, ս. սպասները կարգին պահել, երեսաց հացը պատրաստել և այլն:

Քահանայք նոյա էին, որոնք Ահարոնի ցեղիցն էին: Ահարոնի չորս որդիքն էին՝ Նաբադ, Աբիուզ, Եղիազար և Եթամար, որոնցից Նաբադ և Աբիուզը այրուել էին, երկու միւսները քահանայական ցեղի ներկայացուցիչներն էին, իսկ Եղիազարը բոլորից մեծն էր: Քահանայութիւնը ժառանգական էր. այդ որոշումը եղաւ Մովսէսի օրով, երբ Կորխայ որդիքը խառնակութիւն ձգեցին ժողովրդի մէջ քահանայական պաշտօնի համար (Թիւք. ԺՁ, 5): Աստուծոյ այն հրամանը՝ թէ Ահարոնի որդիքը պէտք է քահանայ լինին՝ եղաւ այնով, որ Ահարոնի զաւազանը ծաղկեց (ԺԷ):

Քահանաները պարտաւոր էին պահպանել վկայութեան խորանը և ինքեանք մերձենային սրբութեան, առաւօտ ու երեկոյ վառէին, աշտանակները, սրբէին ու ձէթ ածէին, ամեն շաբաթ երեսաց հացը դնէին, սեղանի վրայ միշտ կրակ ունենային (Ղևտ. Զ, 12), զո-

հը պատրաստէին, մոխիրը հանէին և ժողովուրդը օրհնէին (Թիւք. 2, 24): Այսպիսով քահանայի պաշտօնն էր մասնաւորապէս միջնորդ լինել ժողովրդի և Աստուծոյ մէջ և հաշտեցնել Աստուծոյ հետ, նախատիպար լինելով Քրիստոսին, որ գալու էր իսկական հաշտութիւնն իրագործելու համար: Նորա միջոցով Աստուած օրհնում էր ժողովուրդը և նորա միջոցով ժողովուրդը իւր զոհերով ու ողջակէզով մօտենում էր Աստուծոյ: Ըստ որում քահանայի գլխաւոր գործերն էին նախ զօհը, որ նշան էր հաշտութեան, խնկելն իբրև նշան բարեխօսութեան և օրհնութիւնն, որ ծագում էր այդ երկուսից: Ինչպէս քահանան Աստուծոյ ժողովուրդի վերաբերմամբ էր, նոյնպէս և Աստուծոյ ժողովուրդը քահանայի վերաբերմամբ: Ուստի և քահանայք պէտք է ոչ մի մարմնական պակասութիւն չունենային (Ղևտ. ԻԱ, 16—24), պաշտօնի ժամանակ չպէտք է խմիչք խմէին, մեռելոց դպչէին և այլն: Եւ որպէս զի ժողովրդի կամայականութիւնը դեր չխաղար քահանայական պաշտօնում, վերջրած էր ընտրողական սկզբունքը և քահանայութիւնը ժառանգական դարձրած:

Քահանան չպէտք է ունենար կալուածք, այլ իւր յոյսը Աստուծոյ վրայ պէտք է դնէր (Թիւ, ԺԸ, 20): Եւ որովհետև Աստուած էր հողի տէրը, ուստի ամեն մի կալուածատէր պարտաւոր էր հարկ վճարել նորան բերելով անդրանիկներն ու տասանորդները, որոնցից և Աստուած մասն էր տալիս իւր պաշտօնեաներին: Ամբողջ ցեղի բնակութեան համար 48 քաղաք էր տրուած, որոնց 13-ը միմիայն քահանաներին Երուսաղէմի մօտերքում, վեցն էլ ազատ քաղաքներ էին սպանութեան վրէժխնդրութիւնից փախչողների համար: Բայց Ղևուտոհմը իւր հրեք որդիների՝ Գեթսուփն, Կահաթ և Մեռարի անունով բաժանուած էր երեք ցեղերի, որոնցից իւ-

րաքանչիւրը առանձին սպասուորութիւն ունէր: Սպասուորել կարող էին միմիայն 30—50 տարեկանները, որոնց թիւը հասնում էր ըստ Թուոց գրքին 8480-ի: Երբ բանակը ճանապարհ էր ընկնում, քահանայք փաթաթում էին տապանակը վարագոյրի ու ծածկոցների մէջ, նոյնպէս և զանազան սպասները փաթաթում էին և ասլա Ղևտացիք համարձակում էին մօտենալ ու վերցնել: Առ հասարակ կահաթեանները այդ էին վերցնում, Գեթսովեանները գորգերը, իսկ Մերարեանք տախտակներն ու սիւները:

Քահանայական օրհնութեան ձևն էր. «Օրհնեսցէ զքեզ Տէր և պահեսցէ զքեզ, երևեցուցէ (Տէր) զերեսս իւր ի քեզ, և ողորմեսցի քեզ. ամբարձցէ Տէր զերեսս իւր ի քեզ, և տացէ քեզ խաղաղութիւն» (Թիւ 2, 24): Այս օրհնութիւնը շատ նշանաւոր է, զի այդոր մէջ բովանդակուած է ս. Երրորդութեան խորհուրդն և այն փրկիութեան սաղմերը, որին պէտք է հասնէր մարդկութիւնը: Սորանով Աստուած ուզում էր ժողովրդի մէջ սերմանել Աստուծոյ էութեան այդ վեհ գաղտնիքը և զարգացնել ս. Երրորդութեան դաւանանքը: Այստեղ երեք անգամ յիշուում է Աստուծոյ անունը, իսկ երկու անգամ նորա երեսը, այսինքն՝ յայտնուող էութիւնը: Ըստ այսմ երեք անգամ յիշելով, օրհնութիւն ու հովանաւորութիւն է խնդրում Աստուծուց, որ յաւիտեանական և անտեսանելի աղբիւր է ամենայն օրհնութեան, կեանքի ու փրկութեան: Իսկ երկու անգամ յիշուած երեսը արտայայտութիւն է աստուածութեան, որ, ինքն ինքեան յայտնում է մարդկանց իբրև «լոյս ճշմարիտ, որ լուսաւոր առնէ զամենայն մարդ» (Յովհ. Ա, 9): Վերջում խաղաղութիւն է խնդրում Աստուծոյ երեսից, որ իբրև Աստուած յայտնուում է մեզ, տալով մեզ փրկութիւն:

Իսկ քահանայապետը պէտք է տարեկան մի անգամ մտնէր Սրբութիւն Սրբոցը և իւր ժողովրդի մեղաց համար հաշտութեան մեծ զոհն անէր ի խորհուրդ Քրիստոսի փրկարար պատարագին: Նա էր միայն Սուրբն Տեառն և նա միայն կարող էր մօտենալ Սրբութիւն Սրբոցին, ուստի և նա էլ պէտք է քահանայական բարձր սրբութիւն պահպանէր: Նորա պաշտօնն էր նաև լսել Աստուծոյ վկայութիւնները և յայտնութիւնները Սրբութիւն Սրբոցում (Ել. ԻԸ, 30): Նորան էր պատկանում տաճարի գանձերի և աստուածպաշտութեան վերահայեցողութիւնը, նա էր լինում ձերակոյտի նախագահը, նոյնպէս և նա էր Պաղեստինից դուրս ապրող ժողովուրդի պետը: Ուստի և քահանայապետները շատ բարձր պատիւ ունէին ժողովրդի առաջ գոնէ մինչև Բաբելական գերութիւնը: Նոցա պաշտօնը ցմահ էր և միայն այդ ժամանակից յետոյ երբեմն գահընկեց էին լինում, ուստի և միաժամանակ մի քանիսն էին քահանայապետ լինում (Յովհ. փԱ, 49. փԸ, 13. Ղուկ. Գ, 2), թէև միմիայն մէկն էր պաշտօնի տէրը:

Բեսելիէլ ու Նղիաբը, որոնք շինեցին խորանը, պատրաստեցին նաև քահանայական զգևոր: Նշանաւոր է քահանայապետական զգեստաւորութիւնը. նա կրում էր սպիտակ բրդէ կապայ ի նշան մաքրութեան, վրան մի երկար կապոյտ վտաւակ բեհեզեայ պղնձաւոր, որի ծայրին նոնանկար ու ոսկի բոժոժներ կային, որ ձայնից ժողովուրդը իմանար և ուշադիր լինէր, երբ քահանայապետը գնում էր դէպի Սրբութիւն Սրբոց: Վրայից նահագնում էր մի պատմուճան ոսկեթելից ու սպիտակ բրդից (Եփուտ): Նոյն նիւթից էր և գօտին: Նփուտը զարդարած էր քարերով: Ուսերի վրայ նա կրում էր վահաս երկու քարերով, իւրաքանչիւրի վրայ վեց ցեղերի անունները քանդակուած ի նշան, որ նա միջնորդ է 12 ցե-

ղերի: Կրօնքին կոճկուած էր պաշտօնական վահանը երկու ոսկի շղթաներով ու երկու կապոյտ թելերով: Այդտեղը զարդարուած էր 12 օկներով չորս շարքի մէջ, իւրաքանչիւրը մի ցեղի անունով, և վրան «յանդիմանութիւն ու ճշմարտութիւն» գրուած: Այս կոչուում էր տախտակ դատաստանի ի նշան, որ նորանով է Աստուծոյ թագաւորական վճիռը: Քլիսին դնում էր սպիտակ բրդեց խոյր, որի ճակատին ոսկի թիթեղ և այս նշան էր քահանայապետի իշխանական ու թագաւորական արժանիքին: Այդ թիթեղի վրայ քանդակուած էր «Սրբութիւն Տեառն»: Նա հագնում էր կտաւի անդրավարտիք, ոտերը բաց էր թողնում և միայն պաշտօնից դուրս կարող էր սանդալներ հագնել, որոնք երիզներով էին կապուում:

Ձևոնադրութիւնը (Թիւք. Ը, 5) լինում էր զոհաբերութիւնից յետոյ հրապարակապէս ձեռնադրուողի ընծայուելով Աստուծոյ սպասաւորութեան: Սպասաւորները պէտք է բոլոր ցեղերի անդրանիկները լինէին ի յիշատակ Եգիպտացոց անդրանկաց կործանման, ընտրեալ—անդրանիկ ժողովրդի ազատութեան և ի նախատիպ Աստուծոյ անդրանիկ Սրբուն (Յլ. ԺԳ, 15. Գ, 22. Ղուկ. Բ, 22. 23): Գոցա ևս նախ լուանում էին ու մազերը սափրում ի նշան մաքրութեան, յետոյ ծերերը ձեռք էին դնում նոցա վրայ իբր ժողովրդի կողմից, շրջեցնում էին վկայութեան խորանի առաջ գլուխ տալ տալով չորս կողմը ի նշան որ պէտք է նորան պատկանէին և պարտաւորեցնում էին սպասաւորել նորա մէջ բնակուողին ամենայն ոչ քահանայական պարտաւորութեամբ:

Առաւել հանդիսաւոր էր քահանայական ձեռնադրութիւնը. (Յլ. ԻԹ. Ղև. Ը): Քահանան հանդիսապէս լուացւում, հագնւում, օճուում էր, ապա զոհաբերելով՝ զոհի արիւնը սրկուում էին սեղանը և մասամբ ձեռնադրուողի ականջը, ձեռքն ու ոտքը և ապա զոհի ճաշ

էին տալիս: Ականջը, ձեռք ու սաքը սրովում էին ցոյց տալու համար, որ նորա կեանքի գործունէութիւնը սըրբուած ու նուիրագործուած պէտք է լինի. ականջինը նշան էր, որ պէտք է հնազանդութեամբ ընդունէր Աստուծոյ յայտնութիւնը և հրամանը, ձեռքերինը՝ որ պէտք է Աստուածանից ստացածը ժողովրդին բաշխէր, և ոտքինը՝ որ սուրբ պէտք է լինէր Աստուծոյ առաջ նորա կենցաղն և վարքը ու բարքը:

Վերջերում Գաւթ թագաւորի կարգադրութեամբ քահանայական դասը բաժանուեց 24 հերթակալ կարգի, որոնք կատարում էին իւրեանց պաշտօնը մի մի շաբաթ և այդ ժամանակ մնում էին սրբութեան մօտ: Գոցանից 16-ը Եղիազարի, իսկ ութը Իթամարի ցեղիցն էին: Նոյնպէս և Ղևտացիք բաժանուում էին որոշ կարգերի իւրեանց որոշ պարտաւորութիւններով:

Հոգևոր կարգին էին պատկանում նաև նոքա, որոնք ժամանակաւորապէս կամ ցմահ կամովին ուխտում էին նուիրուել Աստուծոյ և կոչուում էին նազիր՝ այսինքըն նուիրուած, ջոկուած, ճգնաւոր, ուխտաւոր (Թիւք. 2, 1—21. Ծն. Իժ, 26): Նոքա պէտք է որոշ մաքրութիւն պահէին, որոշ ուտելիք ունենային և քրիստոնեայ աբեղաների պէս աշխարհային զուարճութիւններից հեռու մնային: Գոքա ուրեմն նախ գինի չպէտք է լամէին ի նշան ճգնաւորական կեանքի. երկրորդ՝ մազերը պահում էին և այդ նշան էր խոնարհութեան ու կտտարեալ հնազանդութեան Աստուծոյ կամքի առաջ, ըստ որում մազերը համարուում էին Աստուծոյ թագը իւր ստրկի դիւին (Թիւք. 2, 7, Եր. Ե, 22. Բ Թագ. ԺԳ, 25. Ես. Գ, 17. Գ Թագ. Բ, 23. Ա Կոր. ԺԱ, 4—10): Երրորդ՝ մեռեալներից նոքա պէտք է հեռու մնային և բնաւ չմասնակցէին ողբական ծէսերի. այս էլ նշան էր բարձր հոգևոր մաքրութեան (Ղևտ. ԻԱ, 10. 11):

Պատահում էր որ երկիւղած Իսրայէլացիք ի ծնէ նուիրում էին իւրեանց որդիներին այս կարգով Աստուծոյ ծառայելու, ինչպէս Սամփսոնը (Գատ. ԺԳ, 3), Սամուէլը (Ա. Թագ. Ա, 11) և Յովհաննէս Մկրտիչը (Ղուկ. Ա, 15): Ուխտի լրանալուց յետոյ նոքա մազերը խուզում էին, կրկին մտնում աշխարհ, իսկ խուզածը գոհութեան զոհով այրում էին սրբութեան մէջ:

Կանայք չէին կարող առանց ծնողաց համաձայնութեան ուխտել:

III. Տ օ ն է ր .

Ա. Հանգստեան տօներ

1. Եաբաթ ըստ տասը պատուիրանաց ի նմանութիւն Աստուծոյ հանգստութեան և ի յիշատակ Հրէաների ազատութեան Եգիպտական ծառայութիւնից. (Ելք. Ի, 8—11. Բ Օր. Ե. 12—15): Այս տօնը բոլոր միւս տօների հիմքն է կազմում: Այս տօնին նախ՝ հանգիստ էին մնում աշխարհային գործերից, ըստ որում շաբաթ նշանակում է հանգստանալ գործերից, տօնել. երկրորդ այդ օրը ողջակէզ էին մատուցանում (Թիւք. ԻԸ, 9), որ նշանակում էր թէ պատրաստ էին զոհուելու Աստուծուն, և առաջաւորաց հացն էին դնում, որով իւրեանց գործոց պտուղն էին նուիրում Աստուծոյ (Ղևտ. ԻԳ, 8): Ուրեմն այս տօնի նշանակութիւնն է, որ ժողովուրդը մասնակից էր լինում երանական հանգստութեան և վայելում էր Աստուծոյ արարչական տնօրինութեան բարիքները: Այլ և այս տօնը նշանակում էր՝ որ «կայ մնայ շաբաթումն ժողովրդեանն Աստուծոյ՝ փառաց թագաւորութեան մէջ (Եբբ. Գ, 1—3. 9—10): Եւ երրորդ օր այդ վայելումը կարելի էր ձեռք բերել միմիայն ա-

աաքինութեամբ և աստուածապաշտութեամբ և ուրեմն մարդկային մեղաւոր բնութիւնը սրբագործելով: Այստեղից արդէն պարզ երևում է՝ որ հրէական տօներն էական սրբագործութիւնը արտայայտուում էր չորս գործում: Ա. Հանգստութեամբ կենսական աշխատանքներից: Բ. Աստուածային պաշտամունքների մասնակցութեամբ.

Գ. Նուիրաբերութեամբ Աստուծոյ տան ու պաշտօնեաների համար. և

Դ. Բարեգործութիւններով:

Ուստի և Հրէաների բոլոր տօները շաբաթ են կոչուում (Ղևտ. ԻԳ, 32. ԺԹ, 3. 30 և այլն). և այդ առումը տարածուում է մինչև անգամ եօթնեակի վրայ, որ մենք էլ ենք գործածում. (Ղևտ. ԻԳ, 16. Ղուկ. ԺԸ, 12): Այդ օրը իբրև եօթներորդ օր նոյնպէս առանձին նշանակութիւն ունէր, ըստ որում և մնացած տօների մէջ միշտ եօթով է հաշիւ լինում:

Թէ այս օրը և թէ քաւութեան տօնին մահուան պատժով արգելուած էր որ և իցէ աշխարհային զբաղմունք (Ել. ԱԱ, 14. Ղևտ. ԻԳ, 3. 28. 30. 31): Իսկ միևս տօներին հասարակ հանգստութիւն էր հրամայուած՝ այսինքն՝ պէտք է ազատ կենային ծանր աշխատանքներից (Ղևտ. ԻԳ, 7—8): Վերջերում Փարիսեցիք ծայրայեղութեան էին հասցրել շաբաթուայ հանգստութիւնը, արգելելով մինչև անգամ բարեգործութիւնը, որոնց գէմ քարոզում էր Քրիստոս (Ղուկ. ԺԳ, 10—16. Յովհ. Ե, 9—10):

2. Յիշատակ փողոց, եօթներորդ ամսուայ (թշրին — սեպտ.) առաջին օրը, որ կատարուում էր նոյնպէս հանգստութեամբ ու զոհաբերութեամբ (Ղևտ. ԻԳ, 24. Թիւ. ԻԹ, 1—6): Այս տօնին քահանայք զոհաբերութեան ժամանակ փող էին փչում և այդ փողի ձայնը,

որ նշան էր Աստուծուն յիշեցնելու իւր ժողովրդի մասին, որ խնդրում էր նորանից ողորմութիւն իւր գործերի համար (Թիւք. Ժ, 10): Եւ որովհետեւ ռաբբինները համարում էին աշխարհի ստեղծագործութիւնը եօթներորդ ամսի սկզբում, ուստի և այս օրը համարոււմ էր աշխարհի արարչագործութեան նորալուսինը: Այդ տօնին էր քաղաքական նոր տարին (Թիւք. ԻԹ, 1):

3. Շաբաթ Տեառն եօթը տարին մի անգամ, որ տօնուում էր ինչպէս սովորական տօները, միայն թէ աորա հանգստութիւնը ոչ միայն մարդկանց, այլ և ամբողջ արարածական աշխարհի համար էր, ըստ որում ինչպէս որ բոլոր արարածները մարդու հետ մատնուել էին ապականութեան, պէտք է նաև փառակից լինին Աստուծոյ որդիներին (Հո. Ը, 19—21): Ռաբբինները ասում են թէ մինչև անգամ որս անելու իրաւունք չբնակար: Այս տօնին հանգստութիւն էին տալիս բոլոր աշխատաւորներին, եկւորներին, ստրուկներին և մինչև անգամ պարտապանների պարտքի ժամանակը յետաձգում էր (Բ. Օր. ԺԵ, 1): Այդ ժամանակ տաղաւարահարաց տօնին ևս օրէնքը կարդացոււմ էր ժողովրդի առաջ (Բ. Օր. ԼԱ, 10): Երկիրն էլ թողնում էին անվար և ազատ բերքերը պատկանում էին եկւորներին, ծառաներին, աղքատներին և այսպիսեաց: Պարզ է, որ այս տօնի նշանակութիւնը կրօնական էր, այն է՝ որ հաւատացողը իւր հանգստութիւնը և վայելչութիւնը Աստուծոյ մէջ գտնէր և գիտենար՝ որ իւր երանութիւնը Աստուծոյ ս. կամքի կատարման մէջ է:

4. Տարեկան կամ տարի թողութեան, յիսնամեակ յօբելեան իւրաքանչիւր 50 տարին մի անգամ, որի առաջինը եղաւ 1391 տ. Ք. ա.: Այս տօնը նախընթաց տօնի ընդարձակ ձևակերպութիւնն է: Այդ ժամանակ երկիրը հանգստանում էր երկու տարի շարունակ, այն

է՝ 49-դ և 50-դ տարին: Այդ տօնին Աստուած խոստանում է ժողովրդին բերքերի մեծ առատութիւն, որպէսզի երկու տարի չվարելով՝ ժողովուրդը ապահովուած լինի (Ղևտ. ԻԵ, 21. 22): Այդ ժամանակ ազատուած էին բոլոր սարուկները, չքաւորուածները ստանում էին իւրեանց առաջուայ անշարժ կայքը, այս մասին փոզի ձայնով հաղորդուում էր քաւութեան տօնին ու բոլոր հաւատացեալք Աստուծուց ստանում էին մեղքերի թողութիւն: Այս տօնի միտքը մեղքերից և ապականութիւնից ազատուելն էր և հոգևոր բարեաց վայելումը Աստուծոյ արքայութեան մէջ: Ուստի և տարեկան տօնը նախատիպ էր Քրիստոսին, որ Նա, այսինքն Աստուծոյ ճշմարիտ Օծեալը գալու էր՝ «բարոզել գերեաց զթողութիւն և կուրաց զտեսանել, արձակել զվիրաւորս ի թողութիւն, քարոզել զտարեկան Տեառն ընդունելի» (Ես. ԿԱ, 1—2. Ղուկ. Գ, 17—22):

Բ. Ամսական տօներ:

Ամեն ամսամտին (լուսնի առաջին օրը) պէտք է ողջակէզ ու զոհ մատուցանելին, միասին ժողովուելին և Աստուծոյ պաշտէին (Թիւք. ԻԸ, 11—15. Ա. Թագ. Ի, Ե, Ա, 13):

Գ. Տարեկան տօներ:

1. Ի յիշատակ եգիպտական ծառայութիւնից ազատուելուն և մանաւանդ որ խեղդող հրեշտակը ներողամտաբար անցել էր իսրայէլացոց վրայով, դբուած էր զատիկը, որ նշանակում է ազատութիւն, կամ պասսահ՝ այսինքն անցումն: Այս տօնն էր նաև եկեղեցական նոր տարին ու հունձի առաջընթաց տօնը: Տօնա-

կատարութիւնը սկսուած էր Նիզանի 14-ին երեկոյեան զոհի ընթացքով և զատկական զառով. տօնը տևում էր 7 օր, որի ընթացքում պէտք է միայն բաղարջ ուտէին. այդ եօթ օրուայ առաջին և վերջին օրերը սուրանձնապէս հանդիսաւոր էին լինում և տօնի կատարումն եղաւ Քրիստոսով: Զոհի արիւնը փոխանակ զընները քսելու սրսկում էին սեղանի վրայ: Լուսնի լրումը նշանակում է լրումն ժամանակի ու երկնքի փառքը. այսպէս և այդ օրը աստուածային շնորհք ու փառք է տարածւում աշխարհի վրայ: Այսով էր Իսրայէլի նոր կեանքն և հեթանոսներից հեռանալը: (Հմմտ. Թիւ. ԻԸ, 16. Ել. ԺԲ, 6. 18. Ղևտ. ԻԳ, 5. Թ, 3. Բ. Օր. ԺԶ, 1. Ա. Կոր. Ծ, 6—8. Ժ, 16—21):

2. Տօն եօթներորդաց՝ զատկից 50-դ օրը (պենտեկոստէ), մի օր հանգիստ էր տօնւում աստուածայաշտական ժողովով, նոր ալիւրից երկու հասցի զոհաբերութեամբ և այլն: Սկզբում հնձոց զոհացողական տօնն էր և վասն զի առաջին ծնունդ ու բերքերը պէտք է զոհաբերէին, ուստի կոչւում է նաև տօն Նորեաց: Այս տօնի տեղ մենք ունինք Հոգեգալուստը: Յետոյ այդ տօնի հետ կապուեց և Սինայի օրէնսդրութեան յիշատակը, որ նախատիպ է Ս. Հոգու Նոր Ուխտի օրէնսդրութեան, որ դրուեց ոչ թէ քարետախտակների, այլ հաւատացելոց սրտերի վրայ (Եբր. Ը, 10. 11):

3. Տօն տաղաւարահարաց. այսպէս է կոչւում, վասն զի այս տօնի ընթացքում մնում էին կանաչ տաղաւարների մէջ թշրին ամսի 15 ից եօթն օր շարունակ: Այդ օրերում լիշում էին անապատով անցնելը, այնտեղ վայելած շնորհները և ուրախութեամբ զոհութիւն էին յայտնում Աստուծուն իւրեանց ստացած մրգեղէնի և արմտիքների համար. (Ել. ԻԳ, 16. Ղևտ. ԻԳ, 34. Թիւք. ԻԹ, 12. Բ. Օր. ԺԶ, 13): Եօթն օ-

րուայ ընթացքում զոհում էին 70 զուտարկ: Այս տօնի տեղ այժմ մենք ունինք Եկեղեցու տօնը:

Երեք այս մեծ տօներին պէտք է իւրաքանչիւր Իսրայէլացի երևար Աստուծոյ առաջ և անպատճառ նուէրներով, ուստի և կոչւում են ուխտի տօներ: Ինչպէս տեսնում ենք՝ այդոնք թէ պատմական նշանակութիւն ունէին և թէ անտեսական: Առաջին ու երկրորդը ուրախութեան ու միաբանութեան տօներ էին և նոյն իսկ օտարները ժողովուում էին գոցա հետ (Բ. Օր. ԺՁ, 11. 14):

4. Տօն քաւութեան, որ տւում էր 5 օր թշրինի 10-ից. այս տխրութեան ու սուգի օրեր էին, որում պէտք է ապաշխարէին զոհաբերութիւններով, շաբաթ ունենային և պահք (Ղևտ. ԺՁ, 1—34. ԻՊ, 26—32. Բ. Օր. ԻԹ, 7—11): Այդ օրն էր և քահանայապետի մեծ պաշտօնը: Բոլորն էլ քաւում էին իւրեանց մեղքերը երկու նախագով: Քահանայապետը մտնում էր Սրբութիւն Սրբոցը մեղաց զոհի արիւնով, որի իսկական կատարումն է Քրիստոսով, որպէս և այդ տօնի տեղ դրուած է խաչի տօնը: Ուստի և առաքեալն ասում է. «Քրիստոս եկեալ քահանայապետ հանդերձելոցն բարեաց, մեծաւն և կատարելով և անձեռագործ խորանաւն՝ այսինքն է որ ոչ յայց արարածոց: Եւ ոչ արեամբ նոխազաց և զուարկաց, այլ իւրով արեամբն եմուտ միանգամ ի սրբութիւնսն յաւիտենականս գտեալ զփրկութիւնս»:

5. Բացի սոցանից յետին ժամանակներում աւելացան տօն հանգստեան կամ պուրիմ ի յիշատակ ագատութեան Համանի բռնութիւնից (Եսթ. Թ, 24. 26) և տօն նաւակատեաց, որ կատարում էին տարուայ վերջում ութը օր շարունակ ի յիշատակ տաճարի օժման ու սրբագործման (Ա. Մակ. Գ, 53. Յովհ. Ժ, 22):

IV. Զ ո 4 Ե ր.

Զոհը ծառայում է մեր հոգին Աստուծոյ հետ հաշտեցնելու համար, ինչպէս և Քրիստոս փրկեց մեզ և հաշտեցրեց Աստուծոյ հետ իւր սուրբ արիւնով և անմեղ չարչարանքով ու մահով: Հաշտութիւնն այնտեղ է լինում, որտեղ թշնամութիւն է եղել, իսկ Աստուծոյ դէմ թշնամութիւն մեղքն է (Հռ. Ը, 7): Ուրեմն ով զոհում է, նա այդ անում է մեղքի գիտակցութեամբ կամ գղջալով: Բայց զոհն էլ Իսրայէլացոց մէջ զանազան էր. այն է՝ իսկական զոհեր և նուիրաբերական:

Ա. Ի ս կ ա կ ա ն զ ո հ ե ր .

Այդոնք են այն զոհերն, որոնք կենդանեաց մորթուելով են մատուցանւում, զոհւում էին անպակաս կենդանիներ եօթնորականից մինչև երեք տարեկան—եզ, այծ ու ոչխար և տատրակ և աղաւնի աղքատների համար: Զոհի սկզբունքն է. «Զի շունչ ամենայն մարմնոյ արիւն իւր է. և ես ետու զայն ձեզ ի սեղանն՝ քաւել վասն անձանց ձերոց, զի արիւն նորա փոխանակ անձին սորա քաւեսցի» (Ղևտ. ԺԵ, 11): Այս զոհերն են իսկական զոհերը, իսկ որոնք առանց արեան են, միայն ընծայ կամ նուիրաբերութիւն են: Եթէ Սիսեր կամ Իսրայէլի ժողովուրդը շնորհ է վայելում Աստուծոյ կողմից, այն ժամանակ բոլոր զոհերը ընդունելի են Աստուծոյ առաջ, իսկ եթէ ժողովուրդը մեղաւոր է, նորա զոհը ընդունելի չէ: Ծնորհաց տակ ժողովուրդը կարող էր զոհաբերել՝

1. Ողբակէզ, այսինքն այն զոհն, որ միշտ ժողովրդի համար պէտք մատուցուէր անշէջ. այդ ողջ այրում էին առանց կաշու (Ղևտ. Ա.) և ողջ այրելը նը-

շանակում էր՝ բուրբովին և ամբողջովին նուիրուել Աստուծուն թէ հոգևով ու թէ մարմնով, ըստ որում և ամենքը պէտք է ու կարող էին մատուցանել: Այդպիսի ողջակէզներ մատուցանում էին Հաբել, Նոյ և Աբրահամը, ուստի այդ զոհը ամենահինն է և ամենից գեղեցկապէս է ներկայացնում մարդու յարաբերութիւնն առ Աստուած: Զոհողը զնում էր ձեռքը կենդանու վրայ, ապա մորթում էին և այրում, իսկ արիւնը սըրսկում սեղանի վրայ:

2. Խաղաղութեան զոհ, որ մատուցանում էին ի նըշան գոհաբանութեան կամ փրկութեան կամ փառաբանութեան՝ ընդհանուր բարեաց համար: Այս զոհի արիւնըն ու ճարպային մասերը մատուցանում էին, իսկ մնացածը զոհի ճաշ էր դառնում: Այս թերևս դրուեց Նոյի ժամանակից, երբ Աստուած թոյլատրեց կենդանեաց ու թռչնոց միսն ուտել և խաղաղութեան ուխտ հաստատեց ամենայն մարմնով հետ:

Շնորհագուրկ ժամանակ մատուցանում էին՝

1. Հաշտութեան զոհ, որ լինում էր մեղքի համար և ծառայում էր հաշտեցնելու: Օրէնքը հրամայում էր թէ՛ «Էւրաքանչիւր ոք ի մեղս իւրում մեռանիցի» (Բ Օր. ԻԴ, 16. տես. Եզեկ. ԺԸ, 20. Հռ. Զ, 23) բայց որովհետև մեղքը գործուում է կամ ակամայ կամ չարութեամբ, (Թիւք. ԺԵ, 27), ուստի եթէ մէկը չարութեամբ էր մեղք գործում, պէտք է բուրբովին ոչնչանար ժողովրդի միջից (ԺԵ, 30), իսկ եթէ անգիտութեամբ, նորա համար Աստուած տնօրինել էր հաշտութեան զոհը, այնպէս որ մեղաւորի մարմնի փոխանակ այրուում էր կենդանու մարմինը և նորա հոգու տեղ թափուում էր կենդանու արիւնը, որ և սրսկում էին զոհի սեղանի վրայ ի նշան մեղաւորի հոգու քաւութեան:

2. Զոհի մի այլ տեսակն է գուարակը, որ մատու-

ցանում էին նոքա, որոնք գէպի սրբութիւնը կամ գէպի մարդիկ անհաւատարիմ էին գտնուում. այդ զոհի հետ նոքա վնասի փոխարէնը հատուցանում էին, իսկ արիւնը սրսկում էին սեզանի շուրջը և քսում եղջիւրները: Ընդհանրապէս արեան ու ճարպի ուտելը մահուան սպառնալիքով արգելուած էր, վասն զի հաշտութեան միջոց էին (Ղևտ. ԺԵ, 11): Հաշտութեան իրագործման համար մեղաւորի զոհի մսից ուտում էր քահանան, վասն զի այդ մսի մէջ էր մեղաւորի մեղքը. այդպիսով քահանան քաւում էր զոհողի մեղքը: Իսկ խաղաղութեան ժամանակի զոհից կարող էին ուտել և մարդիկ, քանի որ այդպիսի մսի մէջ մեղք չկար: Այդ միտն ուտելով հաւատացեալք հաղորդակցութեան մէջ էին մտնում Աստուծոյ հետ (ԲՕր. ԺԲ, 18) և այդ մի նշան էր, որ հաւատացեալք մասնակցելու էին Մեսիայի արքայութեան երանութեան (տես. և Առ. Թ, 1—6): Իսկ երբ զոհը բերուում էր քահանայապետի կամ ամբողջ ժողովրդի համար, այն ժամանակ արիւնը սրսկուում էր սրբութեան մէջ և տարին մի անգամ սրբութիւն սրբոցում (Ղևտ. ԺԶ, 11—29). մարմինն էլ այրուում էր դուրսը մի բաց տեղ, վասն զի այդպիսի մեղաց համար միջնորդ չկար և միայն արեան սրսկումը ցոյց էր տալիս, որ Աստուած պէտք է քաւէր նոցա: Մսի դուրսը այրելը նախատիպ էր, որ Մեսիայի զոհը բերուելու էր բոլոր մարդկանց համար և որ Մեսիան Երուսաղէմից դուրսը պէտք է մեռնէր (Եբր. ԺԳ, 11—13):

Բ. Նուիրաքերական զոհեր.

• Այսոնց մէջ նշանաւոր էին ուտելիքի զոհերը, որպէս երեխայիք, հացահատիկներ, ալիւր, ալլ և ձէթ ի նշան Ս. Հոգու շնորհաց, և աղ ի նշան որ ուխտի հաստատութիւնը չփչանայ բարոյապէս, ըստ որում զո-

հը ընդունելի չէր Աստուծոյ առաջ առանց շնորհաց, աղօթքի և ուխտից դուրսը: Եթէ հաց էին բերում, պէտք է անխմոր լինէր: Բերում էին և գինի, որ ածում էին սեղանի շուրջը. իսկ ծխելու համար բերում էին խնկեղէն, մանաւանդ կնդրուկ՝ ի նշան աղօթքի և ուխտադրութեան: Գինին էլ նշան էր Աստուծոյ շնորհաց վայելման ուրախութեան և նորա հետ արեամբ հաշտուելուն (Թիւք. ԻԸ): Երկու բան արգելուած էր զոհաբերելու. նախ խմորուն հացը, որ նշան էր անմաքրութեան՝ այսինքն հեթանոսական խմորի և մեղրը իբրև նշան մարմնական ցանկութեանց:

Աստուած պահանջում է մի բան՝ որ ասուած է օրէնքում. «Եւ արդ Իսրայէլ, զի՛նչ խնդրէ ի քէն Տէր Աստուած քո. այլ երկնչիլ ի Տեառնէ Աստուծոյ քումմէ, և գնալ յամենայն ճանապարհս նորա և սիրել գնա և պաշտել զՏէր Աստուած քո յամենայն սրտէ քումմէ և յամենայն անձնէ քումմէ. և պահել զպատուիրանս Տեառն Աստուծոյ և զիրաւունս նորա՝ զոր ես պատուիրեմ քեզ այսօր, զի բարի լիցի քեզ» (Ել. Ժ, 12): Բայց Աստուած հրամայում է նոյնպէս՝ «ոչ երեւեսցիս առաջի իմ դատարկաձեռն» (ԻԳ, 15. ԼԳ, 20. Բ. Օր. ԺԵ, 16): Ուրեմն նա պահանջում է և զոհաբերութիւններ, սակայն այսոնք նշան են հաւատքի ու սիրոյ, որ մարդ պատրաստ է ամենայն ինչ Աստուծուն զոհելու և ուզում է հոգևոր կերակուր. իսկ որտեղ չկայ հաւատք ու սէր, այնտեղ ոչինչ նշանակութիւն չունին զոհերը. «չաւ է ունկնդրութիւն՝ քան զզոհ ընտիր, և հնազանդութիւն քան զճարպ խոյոց». ըստ որում և «Պատարագք ամբարշտաց պիղծ են առաջի Տեառն, քանզի անորէնութեամբ իսկ մատուցանեն զնոսա»: (Ա Թագ. ԺԵ, 22. Առ. ԻԱ, 27. Սաղմ. Խ, 7. Ծ, 18. ԽԹ, 8. Ես. Ա, 11. և այլն): Այս բոլորից երևում է, որ Հին Ուխտ-

տի զոհը նշանակում էր հաւատքի խորհուրդը և ուխտադրութեան ծէսը, որոնցով մեղաւոր մարգը պէտք է հաշտուէր Աստուծոյ հետ և քաւուէր խոստացեալ զաւակի՝ այսինքն՝ Քրիստոսի աննման պատարագով (Եւ. ԻԿ, 8. Եբր. Թ, 16—22): Վասնորոյ և մեզ համար Քրիստոս ամիով պատարագաւ կատարեաց զսրբեալսն ի մշտնջենաւորս (Եբր. Ժ, 14): Եւ այժմ ևս մենք զոհաբերում ու նուիրաբերում ենք ի հաճոյս Աստուծոյ միայն յօգուտ Եկեղեցու և աղքատների ու կարօտեալների, որպիսի զոհն ու նուէրները նշանակութիւն ունին միմիայն այն ժամանակ՝ եթէ մենք Աստուծոյ սիրուց ու ճշմարիտ հաւատքով ենք բերում:

V. Լուսայումն:

Հաշտութեան զոհի հետ պէտք է յիշել և լուսացումը: Ըստ Մովսիսական օրինաց՝ մարդու բնական կեանքի մէջ զանազան դրութիւններ պիտի էին և ուրեմն այդպիսի դրութեամբ չէր կարելի մօտենալ սրբութեան: Այդ դրութեան նշանաւոր տեսակն էր մահը և նորան հետևող ապականութիւնը կամ փտումը: Որովհետև մահը մեղքի արդիւնք է մարմնի վերաբերմամբ, դորա բոլոր արտաքին երևոյթներն ևս զգուելի կերպով պատկերացնում են այն, ինչ որ հոգու վերաբերմամբ պատահում է իբր մեղքի հետևանք. արտաքին երևոյթներն են՝ մարմնի կապերի խզուիլը, փտիլը և ցրիւ գալը:

Բայց կար մի դէպք, որում կենդանի մարմինը նմանութիւն էր սւնննում մեռած մարմնի ապականութեան, ուստի և պիտի էր համարուում: Այդ դէպքն էր բորոտութիւնը, որի վէրքերը համապատասխան էին մեռածի փտութեան և որի հետևանքը լինում էր մարմնի փտելը՝ յար և նման դիակի փտելուն: Մարդու ծնընդաբերութիւնը մեղքով էր սկսուել, նոյնպէս և մահը:

այդ մեղքի հետևանք էր եղել, ուստի և մարդու կեանքի թէ սկիզբը, թէ վերջը և թէ գոցա հետ կապուած բոլոր գործողութիւնները պիղծ էին համարոււմ և ուրեմն սրբուելու կարօտ (Սաղմ. Ծ, 7): Այսպիսով ինչպէս որ բոլոր տեսակ մեղքերը՝ իբրև արտայայտութիւն մեղանչականութեան՝ պէտք ունէին քաւուելու, այնպէս էլ մահուան նման դրութիւնները՝ ինչ տեսակի էլ լինէին՝ պէտք է սրբուէին, թէև ի հարկէ օրէնքի մէջ զանազանոււմ են ծանր ու թեթև տեսակներ:

Առանց լուացման ու սրբուելու ոչ ոք արժանի չէր Աստուծոյ սրբութեան մօտենալու: Թեթև տեսակները կարելի էր մի օրում հասարակ լուացումով սրբել, իսկ ծանրը միմիայն զոհաբերութեամբ: Թեթև տեսակներից էին և այն պղծութիւնները, որոնք յառաջանում էին պիղծ անձանց կամ իրերի դպչելուց: Ծանր տեսակի էր բորոտութիւնը, որ թէ եկեղեցական ու թէ քաղաքացիական կեանքից բաժանոււմ էր: Երբ բորոտը բժշկոււմ էր, վերստին ընդունոււմ էր մի օրինական արարողութեամբ, որ կատարոււմ էր երկու աղանձներից մէկի զոհելով ու միւսի արձակելով և զոհուածի արեան օրինական սրսկմամբ (Ղևտ. ԺԳ): Այնուհետև բժշկուած բորոտին ընդունոււմ էին իբրև մեռելութիւնից յարուցուածի: Այդպէս և դիակի դպած ու պղծուած մարդը կամ անօթը պէտք է եօթն օրից սրբուէր: Այդ նպատակով զոհոււմ էին կարմիր կով, որ կարմրութիւնը կեանքի զօրութեան ու լիութեան նշան է, այրոււմ էին եղևնու հետ, որ անփտութեան նշան էր, որզան կարմիրի՝ որ կեանքի նշան էր, և զոպայի հետ, որ նշան էր սրբարարութեան (Սաղմ. Ծ, 9), մոխիր էին շինոււմ, ջրով խառնոււմ, մոխրաջուր շինոււմ և այդով պէտք եղած ժամանակ լուանոււմ պղծուածների (Թիւք. ԺԹ):

Այս բոլոր արարողութիւնք գեղեցիկ միջոցներ էին, որոնցով հեշտութեամբ կարելի էր ժողովրդի մէջ ներշնչել հոգու վսեմութեան նշանակութիւնը և այն, որ նաև մարմինը պէտք է համապատասխան սրբութեամբ և հեթանոսական անհաւատութիւնից հեռու պահել:

Դասարանական ընթերցանելիք:

1. Զոհաբերութիւնք ու քահանայագործութիւն. Ղևտ. Ա - Է:
2. Ահարոնի օծումը և նորա որդիների նուիրումը. Ը - Ժ:
3. Քաւութեան տօնի կարգերը. ԺԶ:
4. Քահանաների սրբակեցութիւնը և ապրուստի միջոցները. ԻԱ - ԻԲ:
5. Տօներ. ԻԳ:
6. Եաբաթ Տեառն և Տարի թողութեան. ԻԵ:
7. Ուխտ ու տասանորդ. ԻԷ:

ԼԱ.

Թ Ի Ի Ք

Այս գիրքը Հրէաների մէջ կոչուում է Վայդաբբեր, որ գրքի առաջին խօսքն է՝ այսինքն՝ «Եւ խօսեցաւ», իսկ այժմեան մասորական օրինակներում կոչուում է «Անապատում» — բե-միդբար —. այս բառը վերցրած է առաջին տնից և շատ յարմար է, վասն զի այս գրքում պատմուած է Իսրայէլացոց կեանքը Արաբական անապատում: Թիւք կամ «արիթմոյ» յոյն թարգմանութեան անունն է և այդպէս է կոչուել, վասն զի սկզբի գլուխներում թուած են ժողովուրդը, Ղևտացիք և անգրանիկները: Այս անունը վերցրած է հին հրէական տնունից, որ է՝ «սեփեր միսպարիմ» — գիրք թուոց:

Գրքի նպատակն է՝ պատմել այն ծանրագին ճանապարհորդութիւնը, որ տանում էր զէպի Աւետեաց երկիրը, ի խրատ և ի յիշատակ ապագայ սերնդի, որպէս զի լաւ հասկանան թէ անհրաժեշտ է անպայման հնազանդ լինել Աստուծոյ կամքին՝ նորա արքայութեան բարիքները վայելելու համար: Ըստ այսմ այս գիրքը մի նախաահպ նկարագրութիւն է մեր այս անապատական կեանքին, որ հաւատարմութեամբ անցնելով կհասնենք երկնաւոր արքայութեան:

Թիւքը պարունակում է այն բոլոր օրէնքների ու եղելութեանց նկարագրութիւնը, որոնք արուել են ժողովրդին 39 տարուայ մէջ, այսինքն ելքի երկրորդ տարուանից մինչև 40-դ տարուայ 11-դ ամիսը (Բ. Օր. Ա, 3): Ինչպէս որ Եգիպտոսից դուրս հանուելով՝ իսրայէլացիք ձուլուեցան ու մի ժողովուրդ դարձան և Աստուծոյ օրէնսդրութեամբ մի հոգևոր վերածնութիւն ունեցան, այնպէս էլ թէ անապատական կեանքով և թէ աստուածային կարգադրութիւններով պէտք է դաստիարակուէին (Բ. Օր. Ը, 5): Թուոց գրքում պատմուած կարգադրութիւններից նշանաւորը այս է, որ մինչգեւառաջ անդրանիկները նուիրւում էին Աստուծոյ ծառայելու, այժմ կարգադրում է՝ որ միմիայն Ղևտացիք Աստուծոյ նուիրուածը լինին: Աստուած այստեղ կարգադրութիւն է անում նաև ուխտաւորների համար, որոնց մանրամասնութիւնք արդէն յիշեցինք Հոգևոր դասի վրայ խօսելիս. նշանաւոր է և այն կարգադրութիւնը, որ արուեց ազատ քաղաքների նկատմամբ, և այն գլուխը, որտեղ պարունակուած է քահանայական օրհնութիւնը և այլն:

Թուոց գրքում նկատոււմ են երեք մասեր: Առաջին մասն է. Պատրաստութիւն զէպի Սինա ուղևորուելու համար (Ա - Ժ): 1. Ժողովրդի համարակալու-

թիւնը և բանակի կարգաւորումը (Ա.—Բ): 2. Ղևտացոց համարակալութիւնը (Գ.—Դ): 3. Մասնաւոր օրէնքները (Ե.—Զ): 4. Ցեղապետների նուիրաբերութիւնները (Է): 5. Ղևտացոց սրբագործումը (Ը): 6. Զատիկի տօնը Սինայի վրայ (Թ, 1—14): 7. Հրեղէն և ամպեղէն սիւնը և կոչման փողերը (Թ, 15 - Ժ, 10): 8. Սինայ հասնելը (ժ, 11—36):

Երկրորդ մասը (Թ.—ժԹ). Ժողովրդի խռովութիւնները անապատում. 1. Ժողովրդի խռովութիւնը և հրայրեաց լինելը. լորամարգ և գերեզման ցանկութեանց (ժԱ): 2. Մարիամի և Ահարոնի բամբասանքը (ժԲ): 3. Քանան յղուած լրտեսները և ժողովրդի խռովութիւնը նոցա դարձից լետոյ (ժԳ—ժԴ): 4. Զոհերի և այլ օրէնքներ. (ժԵ): 5. Կորխայ և Գաթանայ խռովութիւնն և պատժուիլը (ժԶ - ժԷ): 6. Այլ և այլ պատուէրներ. (ժԸ—ժԹ):

Երրորդ մասը (Ի - ԼԶ). Քառասներորդ տարուայ առաջին տասը ամիսների դէպքերն ու կարգերը: 1. Սին անապատ գալը և Մարիամի ու Ահարոնի և այլոց մահը (Ի): 2. Յաղթանակ Քանանացոց Արադի վրայ, օձերը և յաղթանակ Սեհոնի և Ովզի վրայ (ԻԱ): 3. Բաղամ և իւր մարգարէութիւնը (ԻԲ—ԻԳ): 4. Իսրայէլացոց կռապաշտութիւնը և պատժուիլը. (ԻԵ): 5. Նոր համարակալութիւն Աւետեաց երկրի բաժանման համար. Սաղբաադի դուստրների ժառանգութիւնը և Յեսու Նաւայի յաջորդումը. (ԻԶ—ԻԷ): 6. Տօներ և ուխտագրութեան կարգեր (ԻԸ—Լ): 7. Մադիամացոց նուաճումը (ԼԱ): 8. Ռուբենի, Գադի և կէս Մանասէի ցեղերի հաստատուիլը Յորդանանի արևելեան կողմում. (ԼԲ): 9. Իսրայէլացոց բանակետեղերը և Աւետեաց երկրի սահմանները. (ԼԳ—ԼԴ): 10. Ղևտացոց քաղաքները և ապաստանարանք (ԼԵ): 11. Ժառանգաւոր կանանց ամուսնութեան օրէնքները. (ԼԶ):

Դասարանական ընթերցանելիք

1. Ուխտաւորութիւն. քահանայական օրհնութիւն. Զ.
2. Ղևտացոց սրբագործումը. Ը, 5—26:
3. Զատկի տօնումը. Թ. 1—14.
4. Ահարոնեան ցեղի ընտրութիւնն է քահանայութիւն. ԺԶ—ԺԷ:
5. Կարմիր երինջի զոհը և լուացման ջուրը. ԺԹ:
6. Պզնձի օձը. ԻԱ, 4—9:
7. Բաղամի մարգարէութիւնը ԻԲ—ԻԴ:
8. Ապաստանի քաղաքները և Ղևտացոց վիճակը. ԼԵ:

ԼԲ.

ԱՒԵՏԵԱՅ ԵՐԿԻՐԸ

Անունը: Աւետեաց երկրում Աբրահամի ժամանակ ապրում էին Քանանացիք, ուստի և երկիրը կոչուում է Քանան՝ Քամի որդու անունով: Քանան իսկապէս նշանակում է ցածր երկիր կամ դաշտ, որ Յորդանանի արևմտեան մասն է, թէև ընդարձակ մտքով է այդպէս կոչուած (Թիւ. ԺԳ, 30. ԼԳ, 51. Ելք. ԺԶ, 35. Յես. ԺԱ, 3): Աստուած ուխտ է դնում, որ այդ երկիրը պէտք է լինէր Աբրահամինն ու իւր որդիներինը, ուստի և կոչուում է Ուխտի երկիր կամ Աւետեաց երկիր (Եբր. ԺԱ, 9): Կոչուում է նոյնպէս Եբրայեցոց երկիր, վասն զի Հրէաները Եբրայեցի են կոչուում իւրեանց մի նախահօր՝ Եբեբի անունով. (Ծն. Խ): Կոչուում է նաև Իսրայէլի երկիր (Ա. Թագ. ԺԳ, 19), այլ և Պաղեստին այսինքն՝ Փղըշտացոց երկիր (Սաղմ. ԺԹ, 10), որ սկզբում բուն Փղըշտացոց երկրի անունն էր ծովեզրի վրայ, բայց լեռայ Յունաց մէջ այդպէս կոչուեց Յորդանանի ջրաբաշխը

որ յաճախ Ասորիքի մասն էր համարուում: Մարգարէնեքի գրուածներում կոչուում է նոյնպէս սուրբ երկիր, Տիրոջ երկիր և այլն (Ձաք. Բ, 12. Ովս, Թ, 3):

Դիրքը: Այդ երկիրը տարածուած է Միջերկրական ծովի արևելեան եզերքում 31 - 33 ¹/₂° հիւս. լայնութեան և 52—54 ¹/₂° արևելեան երկայնութեան մէջ և հարաւարեմուտքում կպած է Աֆրիկէին:

Մահմանները: Արեւմուտքում Միջերկրական ծովն է, հիւսիսում Լիբանանի և Անտիլիբանանի լեռնաշղթայք, հարաւում և արևելքում արաբական անապատը. սակայն քաղաքական սահմանները միշտ միևնոյն չեն եղել, այլ փոփոխուել են:

Աշխարհագրական նշանակութիւնը: Դիրքն ու սահմանները դիտելով տեսնում ենք՝ որ այդ երկիրը առանձնացած է լեռնաշղթաներով, անապատով և բաւական անմատչելի ծովեզերքով, բայց միևնոյն ժամանակ այնպիսի մի տեղ է գտնուում, որ բոլոր երկրների և ազգերի հետ կարող է յարաբերութեան մէջ մտնել, ուստի և շատ յարմարապէս ընտրուած է քրիստոնէութեան տարածման համար: Այստեղ Իսրայէլացիք ջոկուում են աշխարհի ժողովուրդներից, որպէս զի պահեն ճշմարիտ հաւատք և Աստուծոյ յայտնութիւնը մաքուր ու հարստ, մարդկանց ապագայ փրկութեան համար (Ծն. ԺԲ, 1—3): Բայց նա պէտք է լինէր նաև ազգերի համար մի ճրագ, խաւարի մէջ մի լոյս. այդպէս և կռապաշտութեան մէջ պայծառ էր նորա հաւատքը: Չորս փողմը գտնուում էին հին աշխարհի մեծ ազգերը՝ ինչպէս Բաբելացիք, Ասորեստանցիք, Մեդացիք, Պարսիկները, Փիւնիկեցիք, Եգիպտացիք, Յոյն ու Հռովմայեցիք: Աւետի և Աստուած ասում է Եգեկիէլի բերանով. «Այս այն Երուսաղէմ է, զո եղի ի մէջ հեթանոսաց զգա, և որ շուրջ զդովաւ գաւառք» (Ե, 5) և նոյն երկիրը «սիրա

երկրի է կոչուում (ԼԲ, 12), որ որոշուած է ազգերի լուսաւորութեան ու դասաստանի համար:

Մեծուծիւնը: Երկրի երկարութիւնը հիւսիսից մինչև հարաւ՝ այն է՝ Դանից մինչև Բերսաբէ և իւր կողմերը 31—32 մղոն է. իսկ լայնութիւնը արևմուտքից մինչև արևելք հասնում էր՝ նեղ տեղերը 6 մղոն և լայն տեղերը 23 մղոն: Ըստ այսմ ամբողջ երկիրը մօտաւորապէս 460—480 քառակուսի մղոն է:

Հողի կազմութիւնը: Պաղեստինը ամբողջապէս բաժանուած է մի ճեղքուածքով կամ խողոչով երկու մասի՝ արևելեան և արևմտեան: Այդ խողոչով անցնում է Յարդանանը, ուստի և այդտեղը կոչուում է Յարդանանի վայրը կամ Քոր: Գետն անցնելով կազմում է մի հովիտ, որի երկու կողմերում տարածւում են կրաքարի ժայռեր: Այդոնց մէջ գլխաւորապէս արևելեան մասում տեղ տեղ կայ հրաբխային երկաթակուճ կամ բասալտ: Հովտի յատակը հիւսիսից դէպի հարաւ շարունակ գնալով լայնանում է: Այս հովիտը նշանաւոր է այնով, որ ամբողջ երկրի վրայ ամենախոր ճեղքուածքն է, դէպի հարաւ հետզհետէ խորանում է նոյն իսկ ծովի մակերևոյթից, այնպէս որ ամենախոր տեղում հասնում է 800—900 մետրի: Այդ հովիտը կազմում է երեք ծովաւազաններ, որոնցից հարաւայինը ամենամեծն է: Երկու կողմերից էլ բազմաթիւ հուներ կան, որոնք մեծաքանակ ջուր են բերում ներս, թէև մեծ մասամբ ամառը չորանում են:

Մեռեալ ծովի հարաւում այդ ճեղքուածքը շարունակւում է մինչև Կարմիր ծովի արևելեան խորշը, որ և կոչուում է Արաբա: Այստեղ Իսրայէլացիք 38 տարի անցկացրին իւրեանց քառասնամեայ թափառական կեանքի ժամանակ: Այդ ամբողջ տեղը ունի 42 ժամուայ երկայնութիւն, իսկ լայնութիւնը 2 ժամ. հարաւում և

12 ժ. հիւսիսում, որ և արևելեան կողմից կտրւում է Սէյիր լեռնաշղթայով և արևմտեան կողմը փակում է Ազազիմէ բարձրաւանդակը: Արաբայի հովտի յատակը փոքր առ փոքր բարձրանում է դէպի հարաւը և վերջում անցնում է ծովի մակերևոյթի բարձրութիւնից, ապա վերստին իջնում է դէպի Կարմիր ծովը, այնպէս որ անցնելով չորս մղոն դէպի հիւսիս՝ բաժանում է Բրկու ծովերի ջրաբաշխը:

Յորդանանի արևելքում և արևմուտքում տարածւում են բարձրաւանդակներ, որոնցից արևելեանը 400—600 մետր ծովի մակերևոյթից բարձր է. այդտեղ երկիրը չորային է, օդը ջերմ, ամառը տոթ և ձմեռը սառն, իսկ ջրով և անտառներով աղքատ: Արևմտեան մասը նոյնպէս բարձրաւանդակ է և այդ է իսկական Քանանը, որի բարեխառնութիւնը մօտակայ ծովի ներգործութեամբ առաւել մեղմացած է: Միջերկրականի ծովեզրը դարձեալ շատ խոր է և ունի բազմաթիւ հուններ: Այդ ծովեզրի հիւսիսային կողմը կոչւում է Սաբոն դաշտավայր, իսկ հարաւայինը Սեփելա:

Լ է ո ն է ր ք:

Տեսանք, որ Պաղեստինը մի տեսակ լեռնային երկիր է, որի սարերը կազմուած են մեծ մասամբ կրաքարից իւրեանց անթիւ այլերով: Արևելեան Յորդանանի երկիրը հարուստ է բասալտով. Մեռեալ ծովի հարաւում Սէյիր լեռնաշղթան խայտակուճից է (պորփիր) և աւազաքարից, արաբական անապատը կրային հող ու կալժքար ունի և միմիայն Սինան է հատաքարից ու խայտակուճից:

I. Պաղեստինի հիւսիսում կան հետեւեալ լեռնաշղթաները.

ա. Լիբանան, այսինքն՝ Սպիտակը: Այսպէս է կոչուում այդ լեռնաշղթան թէ իւր ձիւնապատ գագաթովոր տարուայ մեծ մասը չէ բացուում, և թէ կրաքարի ժայռերի պատճառներով: Այս լեռնաշղթան Մակմել և Սանին կոչուած տեղերում հասնում է 2,500 մետր բարձրութեան: Այգաեղի առաջուայ մայրի անտառներից միայն չնչին մնացորդներ կան այժմ, որոնց ամենահին ծառերը թերևս հազարաւոր տարեկան են և գուցէ Գաւթի ու Սողմոնի ժամանակներից են:

բ. Հակալիբանան. այս լեռնաշղթան Լիբանանին զուգահեռաբար բաժնուած է Լէօնտէս գետով և միջոցը կոչուում է Ասորոց հովիտ: Հակալիբանանի հարաւային շղթան շարունակուում է և գառնում է մի մեծ լեռնաշղթայ, որ կոչուում է

գ. Մեծ Հերմոն, որ նայնպէս անուանուում է Սիրիոն ու Սենիր: Այս է Ասորիքի ամենաբարձր լեռուը և հասնում է 2200 մետր բարձրութեան, որ տարուայ մեծ մասը ծածկուած է լինում ձիւնով: Հերմոնը շատ գեղեցիկ տեսարան ունի և իւր ջրերով ոռոգում է շրջակայ հովիտները, այլ և Յորդանանի տիունքների ջրաւազանն է (Սաղմ. ձԼԲ):

II. Եորդանանի արեւմտեան մասի լեռնաշղթայք: Յորդանանի արեւմտեան երկիրը տարածուում է մինչև ծովեզրը և մի բարձրաւանդակ է 630 մետր ծովի մակերևոյթից վեր: Այս բարձրաւանդակը բաժանուում է արևելեան և արեւմտեան ջրաբաշխը, ունի մի քանի լեռնազագագաթներ և երեք գլխաւոր մասեր (Յեռ. Ի, 7)՝ Նեփթաղիմի լեռներ հիւսիսում, Եփրեմիւնը մէջ տեղում և Յուդայիւնը հարաւում: Այս կողմով էին շատ հին ժամանակ Եգիպտոսից զօրքեր շարժուում դէպի Ասորիք:

ա. Նեփթաղիմի լեռնաշղթան կոչուում է և Գա-

լիլիալի բարձրաւանդակ, որ յայտնի է իւր գեղեցկութեամբ ու պողաբեր հովիտներով և հարաւում վերջանում է Յեզրայէլի դաշտավայրով: Ամենագեղեցիկ սարն է Թաբորը, որ գտնւում է Նագարէթի արևելքում, ծովի մակերևոյթից 550 մետր, զարդարուած է սիրուն անտառներով և գագաթում ունի մի հարթավայր, որտեղից բացւում է մի հրաշալի տեսարան: Այս լեռան է Քրիստոսի պալծառակերպութեան տեղը և շատ է յիշուում Հին Կտակարանում (Յես. ձԹ, 22. Դատ. Գ, 6. 12. 14. Ը, 18. Սաղմ. 9Ը, 13. Եր. ԽԶ, 18. Ովս. Ե, 1): Վերջերում այստեղ բերդեր կային, իսկ խաչակրաց ժամանակ շինեցին մի եկեղեցի ու մի վանք, որոնցից աւերակներ կան:

Նեփթաղիմ լեռնաշղթայի միւս լեռներն են՝ Փոքր Հերմոնը Թաբորից սակաւ ինչ հեռու, որ մի շղթայ է երկու մղոն երկար, և Եօթն երանութեանց լեռաը, Գեննեսարէթի արևմտեան ափին, որտեղ Քրիստոս յաճախ շրջում էր և իւր քարոզը տուաւ (Մատթ. Ե):

Բ. Եփրեմի լեռնաշղթան կամ Սամարիայի բարձրաւանդակը բաժանւում է Նեփթաղիմից Յեզրայէլի դաշտով և կապուած է Յուզայի լեռների հետ: Այս լեռնաշղթան արեւելեան և արեւմտեան կողմերում ունի գեղեցիկ հովիտներ. իսկ սարերն են՝ 1. Գարիզին, որտեղից մի ժամանակ օրհնութիւն ասուեց ժողովրդին և որտեղ Սամարացիք տաճար շինեցին, բայց աւերեց Յովհաննէս Հիւրկանոսը (Բ. Օր. ԻԷ. Բ. Մակ. 2, 2. Յովհ. Գ, 20):—2. Գեբաղը Սիւքեմի հիւսիսում, որ և անիծից լեռան է (Բ. Օր. ԻԷ. Յես. Ը, 30): 3. Սելմոն (Դատ. Թ, 48). 4. Սոմորոն (Բ. Մնաց. ձԳ, 4). 5. Գեղբուէ՝ Թաբորի հարաւում (Ա. Թագ. ԻԸ. 4. ԼԱ, 1. Բ. Թագ. Ա, 21):

Հիւսիս արեւմտեան ուղղութեամբ եւս տարած-

ւում է Կարմել՝ այսինքն պաղատու լեռնաշղթան, որ մտնում է Միջերկրական ծովը, կազմում է մի կիսալուսին, որի վերջումն է Աքքա կամ Պաղոմայիս: Սորա հիւսիսային ստորոտումն է Կիսոն գետակը, որտեղ Եղիան կոտորեց Բահադի քրմերին (Գ. Թագ. ծԸ):

Նեփթաղիմի լեռներին կպած է հարաւում՝

4. Յուզայի լեռնաշղթան, որի վրայ է Երուսաղէմն ու Քերբոնը: Այս լեռնաշղթան հարուստ է բերքերով ու քաղաքներով և միայն Մեռեալ ծովի կողմերում անապատ է դառնում: Քերբոնի արեւելեան կողմը բաժանւում է մի հովիտով, որի մէջ կտրւում են և ուրիշ հովիտներ, որոնցում թերեւս Զորն-Ողկուզոյ կամ Եսկուլ (Թիւք ժԳ, 24): Այդ հովիտով անցնում է մի գետ, որ Բեսոր անունով թափւում է Միջերկրական ծովը: Յուզայի լեռնաշղթայի նշանաւոր լեռն է Զիթենեայ լեռը Երուսաղէմի մօտ:

Յորգանանի արեւմտեան երկրի լեռները իջնելով Պաղեստինից դուրս, կազմում են Ամովրացոց լեռնաշղթան, որ տարածուելով կորչում է Յինն անապատում:

III. Յորդանանի արեւելեան երկրի լեռնաշղթաները: Հաււրան բարձրաւանդակ, որ ունի նոյն անունով կամ Բասան կոչուած լեռնաշղթայ և որ տարածւում է Գեննեսարէթի արեւելքում և հարաւային մասում բաժանւում է Հիրոմաքս կամ Յարմուկ գետով իբր մի սահմանագծով: Այս բարձրաւանդակի բարձրութիւնը հասնում է 700 մետրի: Արեւմտեան մասում նա բարձրանում է մինչեւ 941 մետրի ղէպի Հայշ սալը, որ հարուստ է կաղնիներով և խոտաւէտ է: Գէպի հարաւարեւելք բարձրանում է Հաււրան լեռնաշղթան իւր 1883 մետր գագաթով, որ կտրտուած է բազմաթիւ հովիտներով: Սորա միակ քարը հրաբխային բասալտն է, ըստ որում հին ժամանակ այդոր հրաբուլղի-

ներից հրափրփուր է գէպի արեւմուտք հասել և Տրախոնիտիս կամ Լեճա դաշտը ծածկել: Այս բարձրաւանդակը բերրի հող ունի և մի ժամանակ Ասորիքին հաց էր մատակարարում:

Գաղաադի բարձրաւանդակը անտառային է և տարածւում է Հիրոմաքօի ու Հեսբանի միջև և Յաբովկ կամ Յերկա գետակով բաժանւում է հիւսիսային և հարաւային մասերի: Այստեղի կազմութիւնը կրաքարային է և ունի թէ բնական և թէ արհեստական այրեր, որոնցում ապրում են այդ կողմի բնակիչները: Սոյն տեղը ստացաւ Գադի ցեղը: Յարոկից դէպի հարաւ է տարածւում Գաղաադ լեռնաշղթան, որ այժմ կոչւում է ձեյադ:

Աբարիմի բարձրաւանդակը տարածւում է Գաղաադից դէպի հարաւ մինչև Առնոն գետը, զուրկ է անտառից, կրաքարային է, բայց բերրի և եղել է Ռուբենի ցեղի բնակութեան տեղը: Մեռեալ ծովի արևելեան կողմում Աբարիմ կամ Պիսգա լեռնաշղթան մի գագաթ է կազմում Նբօ կամ Նաբաւ անունով, որտեղից Մովսէսը միանգամ նայեց Աւետեաց երկրի վրայ իւր մահից առաջ:

IV. Պաղեստինի հարաւային սահմանից դուրս լեռնաշղթան: Սուէզեան խորշի և իւր հիւսիսային կողմում Ակաբահ ծովախորշի ու դէպի հիւսիս Արաբահի ու Միջերկրական ծովի մէջ տարածուած է Պետերեան Արաբիայի թերակղզին: Այստեղ Իսրայէլացիք թափառեցին աւելի քան 38 տարի և իւր անունը Պետրա կամ Սելահ մայրաքաղաքից է ստացել: Ոմանք անունը թարգմանելով (պետրա—քար), երկիրը քարքարոտ են կարծել և թիւրիմացութեամբ անուանել՝ քարային Արաբիա:

Թերակղզու մէջ տեղը տափարակ է, արեւմտքում ցածրանում է, հիւսիսում տարածւում է լեռնաշղթայով անապա-

ար, մէջ տեղում Սին անապատը և հարաւում էլ — Կառ աւազազաշար: Ակարահ ծովածոցի արեւմտեան եզերքը լեռնային է, հիւսիսում տարածւում է Արաբա, որի սահմանը հասնում է դէպի արեւելք մինչև Սէյիբ կամ Եզովմ: Այստեղ է և Հովր չգազաթը, որի վրայ մեռաւ Ահարոնը (Քիւբ. Ի, 22—29): Այս սարը բարձրանում է իւր շրջակայքից 1340 մետր, ունի լու բարեխառնութիւն, ուստի և Հռովմայեցիք կոչում էին այս տեղը՝ առողջարար Պաղեստին:

Քերակզղու հարաւում գտնւում է մի բարձր լեռնաշղթայ, որի կազմութիւնը հասաքար ու խայտակոճ է և որ յայտնի է Ս. Գրքում ընդհանրապէս Քորեք անունով: Այս լեռնաշղթան բաժանւում է երկու խմբերի. հիւսիս-արեւմտեանը կոչւում է Սերբալ և հարաւ արեւելեանն է իսկական Սինայը: Սինայի լեռները կազմում են երեք ահաւոր ու բազմահովիտ լեռնաշղթաներ: Արեւմտեան գծի գլխաւոր գագաթն է Կառարինեան սարը, արեւելեանը՝ Եզ—Գէյիբ՝ այսինքն վանասարը և մէջ տեղումն է Մովսիսասարը (ձերել Մուսա)՝ որի հիւսիսային գագաթը Սինա սարն է: Այս սարը մի ահռելի սեղան է կազմում 628 մետր բարձրանալով հովտի վերայ, այնպէս որ իւր ամբողջ բարձրութիւնը հասնում է 2227 մետրի: Հիւսիսային մասը այժմ կոչւում է Քորեք: Սինայի ստորոտումն էր կանգնում Ժողովուրդը, երբ Աստուած աւլիս էր իւր օրէնքները: Այժմ Մովսիսեան սարի արեւելեան լանջի վրայ գտնւում է հռչակաւոր Կառարինեան վանքը:

Դաշտավայրները.

Պաղեստինը լեռնոտ լինելով՝ չունի այնքան մեծ դաշտավայրներ: Բոլորն էլ լիշուեցան արդէն, միայն դասաւորելով ի միասին կունենանք.

Գալիլիայի և մեռեալ ծովի մէջ սփռուած դաշտավայրի անուանն է Յորդանանի հովիտ կամ Քոր: Մեռեալ ծովից դէպի հիւսիս, Յորդանանի արևմտեան կողմը կոչուում է Երկրովի դաշտ, իսկ արևելեանը՝ Մովաբի դաշտ:

Միջերկրական ծովի եզերքում տարածուում է մի դաշտավայր, որ Կարմելից դէպի հարաւ հետզհետէ լայնանում է: Այս տեղը Կարմելից մինչև Յոպպէ կոչուում է Սարոն՝ այսինքն Դաշտ, որ յայտնի էր իւր վարդերով (Երգերգոց Բ, 1), իսկ Յոպպէից դէպի հարաւ կոչուում է Սեփելա կամ Լեռնակողմն (Դատ. Ա, 9), որտեղ ապրում էին Քանանացիք: Այդտեղից բացուում են բազմաթիւ հովիտներ, որոնց ջրերը ոռոգում են պտղաբեր դաշտը:

Կարմելից դէպի արևելք ծուռ է տարածուում Յեզրայէի դաշտը կամ Էզդրելում, որ յայտնի է իւր պտղաբերութեամբ և պատերազմների վայր է եղել դատաւորաց ժամանակից մինչև անցեալ դարը, երբ Նապօլէօնը շարդեց տաճիկներին (1799-ին):

Ջ Ր Է Ր Ն.

Պաղեստինի ջրերը երկու ջրաբաշխ ունին՝ Միջերկրական ծովինը և Յորդանանինը:

I. Միջերկրական ծովը, որ Ս. Գրքում կոչուում է Մեծ ծով (Թիւ. ԼԳ, 6), ծով արեւմտից (Բ. Օր. ԺԱ, 24) կամ ծով Փղշտացոց, ամենամեծ ծովն է Եւրոպայի, Ասիայի և Ասիայի մէջ: Այս ծովը չունի ոչ մի լաւ նաւահանգիստ, այնպէս որ մի անմատչելի սահման է դարձնում Պաղեստինի համար և կտրում է յարաբերութեան կարելիութիւնը: Միակ նաւահանգիստը Յոպպէն էր (Յովն. Ա, 3): Թէ առաջին և թէ երկրորդ տաճարի շինութեան գերանները բերում էին մին-

չի Յոպպէ ծովով (Բ Մնաց. Բ, 16. Եզր. Գ, 7): Խաչակիրներն էլ այստեղով էին գալիս և մինչև օրս էլ ուխտաւորները նոյն ճանապարհով են Երուսաղէմ գրնում: Հերովդէսը մի արհեստական նաւահանգիստ շինեց Կեսարիայի մօտ, որ սակայն շուտով էլի ընկաւ: Խաչակիրները գլխաւոր իջևանը Աքքա կամ Պաղսմայիսն էր, իսկ այժմ գլխաւոր նաւահանգիստ է գէպի հիւսիս գրանում Բէյրութը:

Արևելեան կողմից թափւում են այս ծովը բազմաթիւ գետակներ ու վտակներ, որոնցից նշանաւոր են՝ Պաղեստինից գուբոս, հիւսիսային Ասորիքում Օրոնտէս, որ տանում է Լիբանանի ջուրը գէպի հիւսիս և հասնում է Անտիօքի մօտերքը, և Լէոնտէս, որ տանում է Լիբանանի ջուրը գէպի հարաւ և հասնում է մինչև Տիւրոս:

Իսկ Պաղեստինում այդ ծովը թափւող գետերն են. Սիռովր (Յես. ձԹ, 26) կամ Բելոս, այժմ նաման գետ, որ թափւում է Աքքայի մօտ և որի օփին Փիւնիկեցիք գտել են ապակին, ըստ որում և Սիռովր նշանակում է ապակեգետ: Վենետիկեցիք այստեղից էին տանում խիճը կամ աւազը մինչև ձԸ դարը, որից և շինում էին ապակի:—Կիսոն (այժմ Մակուստա—գետ), որ անցնում է Յեզրայէլի դաշտով և թափւում է Կարմելի հիւսիսային ստորոտում: Այս գետի մօտ ջարդուեց Սիսերան (Գատ. Գ, 7. Ե, 19) և Եզրան կոտորեց Բահադի քուրմերին (Գ. Թագ. ձԸ, 40):—Բոսոր (այժմ Մադի-Շերիաս), որ տանում է Յուդայի լեռների ջուրը և թափւում է Գազայից գէպի հարաւ: Այստեղ Դաւիթը յաղթեց Ամաղեկացոց (Ա. Թագ. Լ, 9. 10. 21): Սորա մի հովիտը պէտք է լինի Քեբբունից փոքր ինչ հեռու Զոր-Ողկուզոյ կամ Էսկոլ (Թիւք. ձԳ, 29):

Եգիպտոսի սահմանում նշանաւոր է Սեհովր կամ

Սիխոր, որ է Զոր կամ Հեղեղատ Եգիպտոսի (Յես. ժե, 4. 47. Ծն. ժե, 18). այժմ կոչուում է Մագի էլ Արիշ որ և Դաւթի օրով պետութեան սահմանն էր ու թափուում է 31° հիւսիսային լայնութեան և 52¹/₂° արևելեակայնութեան վրայ, այնպէս որ սովորաբար չէ նշանակուում Պաղեստինի քարտէզում:

II. Յորդանանը իւր երեք լճերով: Յորդանանը, որ նշանակուում է մոնչող, Պաղեստինի ամենամեծ գետն է, հոսում է Միջերկրական ծովին գուգահեռաբար, երկրի ամենախոր ճեղքուածքով և բնաւ չէ ծուում իւր ուղղութիւնից: Նա սկիզբն է առնում Հակալիբանանից երկու ճիւղերով, որոնցից արևմտեանը կոչուում է Հասրանի գետ և աւելի երկայն է, իսկ արևելեանը— Բանիաս գետ, որ ելնում է Հերմոնից, գլխաւորապէս Բանիասի (Կեսարիա Փիլիպեոց) մի խոր այրից և մառնչալով յառաջ վազելով ընդունում է իւր մէջ շատ վրտակներ: Մի հին աւանգութիւն կայ թէ Յորդանանը իսկապէս բղխում է արևելեան փոքրիկ Փիալա լճակից և գետնի տակով երկու ժամ ճանապարհ հոսում է մինչև Բանիասի ակունքը: Այս գետը հոսելով 2¹/₂ մղոն, սրընթաց իջնում է և կազմում՝

Մերոմ լճակը (այսինքն բարձրութեան ջուր), որ կոչուում է նոյնպէս Սամիսոնիտիս և այժմ Հուլէհ ծով: Սոյն լիճը երկու ժամուայ երկայնութիւն ունի, 1¹/₂ ժամուայ լայնութիւն, դէպի հարաւը նեղանում է, պղտոր ու տղմուտ է և առաւելապէս մի մեծ ու շամբոտ ճահիճ է քան թէ լիճ, ըստ որում գարնան շաւղցում, իսկ ամառը բաւական ցամաքում է: Չնայելով այդ պակասաւորութեան նորա վրայ լինում են վայրենի սագեր ու բազեր և այլ և այլ ջրային թռչունների կղեգնոտում եւս ապրում են վարազներ և օձեր: Յե-

սուն այստեղ մի գեղեցիկ յաղթանակ տարաւ Քանա-
նացոց վրայ (Յես. ԺԱ, 5. 7):

Յորդանանը հոսելով այստեղից դէպի վայր և մօտ
մի ժամուայ տարածութիւն անցնելուց յետոյ հասնում
է Յակովբեան կոչուած բասալտի կամուրջը, որով գը-
նում է Դամասկոսի ճանապարհը մինչև Աքքա, կոչուած
է Ճանապարհ ծովու (Յես. Թ, 1. Մատթ. Գ, 15) և
միացնում է Դամասկոսից դէպի հարաւ գնացող ճա-
նապարհը Միջերկրական ծովի հետ: Այս կամուրջը ունի
50 քայլ երկայնութիւն և 30 քայլ լայնութիւն: Յոր-
դանանը այստեղից ճիւղաւորում է և հոսում խիտ
անտառի ու դափնեվարդի մացառների միջով և $2\frac{1}{2}$
մղոն անցնելուց յետոյ իջնում է

Գեննեսարէթի կամ Տիբերիասի լիճը, որ իւր այդ-
անունները ստացել է իւր ափի քաղաքներից: Կոչուած
է նոյնպէս Քեներեթ այսինքն Տաւիդաձև ըստ իւր ձե-
ւին և մի այլ քաղաքի անունով (Յես. ԺԹ, 35), այլ
և Գալիլիայի ծով: Այս լիճն ունի 2—3 մղոն երկայնու-
թիւն, մէկ մղոն լայնութիւն, 37—50 մետր խորու-
թիւն, առատ է ջրով ու ձկներով և առաջ շրջապատուած
էր գեղեցիկ քաղաքներով ինչպէս Կափառնաում, Քորա-
զին, Բեթսայիդա, Մազզադա, Տիբերիաս, միւս Բեթ-
սայիդա: Քրիստոս շատ էր սիրում սորա գեղեցիկ ափե-
րը, որոնցից արևելեան կողմերը շրջապատուած են 314
մետր բարձրութեամբ բասալտեան ժայռերով, որոնք
մերկ ու սև գերծերով մտնում են լճի մէջ և ահուելի
կերպարանք կազմում: Արևմտեան կողմի գելճերը ցածր
են ու թեք: Մազզադայից դէպի հիւսիս տարածուած է
Գեննեսարէթ գեղեցիկ դաշտը մի ժամուայ երկայնու-
թեամբ: Լճի մակերևոյթը խաղաղ է և միայն երբեմն
ենթակայ է լինում սաստիկ բուքերի և ալեկոծութեան:
Շրջակայ քաղաքները այժմ աւերակ են, դաշտերը տաճիկ-

ների հալածանքով անապատացած են և պատկանում են աւազակ Բեդուլիներին կամայականութեան:

Յորդանանը այստեղ գտուելով անցնում է, լայնանում ու հոսում է կեռմանով կաւճային ժայռերի միջով 30 ժամուայ մի ճանապարհ և հետզհետէ խորանում է ծովի մակերևոյթից: Այդ ընթացքում նա ընդունում է շատ վտակներ, որոնցից նշանաւոր են ձախ կողմից Հիրովաքս կամ Յարմուկ, որ Ս. Գրքում լիշուած չէ և հոսում է Հաուրանից: Մօտերքում հրաբղխային ժայռոտների մէջ բղխում են տաք ծծմբաջրեր, որոնք լողարաններ ունին: Այստեղ է և Եզրա (Գերատ) քաղաքը, ուր հասան Իսրայէլացիք և Բասանի թագաւոր Ովգին ջարդեցին (Բ Օր. Գ, 11):

Միւս գետակն է Յորդկ, որ անցնում է Գաղաադ լեռնաշղթան, սահման է կազմում Գադի և կէս Մանասէի, որտեղ և Յակովբը ունեցաւ իւր գիշերամարտը (Մն. ԼԲ, 22):

Այ ամի վրայ ևս թափւում է Քոռաթ (Կրիթ. Գ. Թագ. ԺԵ, 3), որ պէտք է Երիքովի մօտի Մագի-Կելտ կոչուածը լինի:

Յորդանանը հոսելով և 30 մեծ ջրվէժներ կազմելով, Բեթաբարայի մօտ 25—30 մետր լայնութիւն է ստանում և 3—4 մետր խորութիւն: Ամեն տարի ուխտաւորները գալիս են զատկի տօներին Երուսաղէմից Երիքովի վրայով և այստեղ աստուածակոխ ջրում լողանում:

Երիքովից ցածր Յորդանանը թափւում է Մեռնալ ծովի մէջ, որ կոչւում է նոյնպէս Աղի ծով, Գաշտային ծով և Ղովտի ծով: Սորա մէջ ջուրը մեծ մասամբ գոլորշիանում է, ըստ որում երեկոյեան դէմ սպիտակ, կապոյտ կամ մանուշակի գոյներով բարձրանում են շագու սիւններ ու գեղեցիկ տեսարան ներկայացնում: Այս ծովը

10—12 մղոն երկայնութիւն ունի, 2—3 մղոն լայնութիւն և շրջապատուած է 600—940 մետր ժայռոտ ու մերկ լեռներով: Արևելեան ափում կայ մի մեծ թերահղի: Հիւսիս-արևելքում կայ մի քաղաքի աւերակ, որ համարում են Ձսորա քաղաքը (Մն. թԳ, 10), ուր փախաւ Ղովար: Թերահղի մօտ ջուրը բոլորովին ծանծաղանում է:

Մեռեալ ծովի ջուրը 25% է չափ աղ է պարունակում, այնպէս որ շատ ծանր է և միջում լողանալ անհնար է: Ջուրը մութ գոյն ունի և մէջը ձգած իրերը պատում է աղաշերտով: Զուկն էլ չունի և եթէ Յարգանանից ձկներ են ներս գալիս, իսկոյն անշնչանում են: Ջրի մակերևոյթը խաղաղ է, սակայն երբեմն հիւսիսից ալեկոծւում է: Այդ աեղի յայտնի ձիւթը կամ ասֆալտը կաշճրանալով լողում է ջրի վրայ: Ծովի եղերքներում գտնում են մեծ մեծ ծծմբակտորներ և կարստ կրաքարեր:

Այս լիճը ւ.մ.նախոր լիճն է աշխարհի վրայ, վասն զի յատակը 780—940 մետր խոր է ծովի մակերևոյթից: Երջակայքը մեծ մասամբ անպտուղ է և անապատ: Ծովի աւազանի մի մասը մի ժամանակ լաւ հովիտ է եղել Սիդդիմ կամ Չորաղի կամ ծով աղտից (Մն. թԳ, 3), որտեղ գտնւում էին Սոգոմ ու Գոմոր և ուրիշ քաղաքներ, որոնց սոսկալի կոլծանումը պատմուած է՝ Մն. թԵ: Այդ տեղերում բուսնում է և Սոգոմախնձոր ասուածը, որ նման է նարնջի, հուպ տուած ժամանակ արաքում է և միջից մազմզուկ ու փոշի է ելնում:

Մեռեալ ծովի մէջ են թափւում *Կնդրոն* (Բ Թագ. թԳ, 23) արևմտեան կողմից, որ հոսում է Երուսաղէմի կողքով, մի սարսափելի խորութեան տեսարան է կադմուս և սրբնթաց թափւում է լիճը: Արևելքից հոսում է *Աննովն* և հարաւ-արևելքից *Մարգա*:

Մեռեալ ծովի հարաւ-արևմուտքում 3 ժամուայ հեռաւորութեան վրայ մի աղահանք կայ, որի արևելքումն տարածւում է Ալաձորը և նորանից յետոյ է արդէն Արաբա:

Բացի այս ջրերից Պաղեստինը առատ է ջրհորներով, վասն զի չունի ամեն տեղ աղբիւրներ կամ խմելու ջրերը ու գետեր: Զրհորները մասամբ ջուր էին բերելում և մասամբ անձրևի ջրամբարներ էին (Ծն. ԻԱ, 25. ԻԶ, 15—25): Սովորաբար այդոնց բերանը նեղ էր լինում և ծածկւում էին տափակ քարով, իսկ ցամաքած ժամանակ գործադրւում էին իբրև բանդ, ուր և ձգեցին Յովսէփին ու Երեմիային: Երուսաղէմի մօտ կային Սելովմ (Յովհ. Թ, 7) ու Բեթհեսդա (Ե, 2), Սիւքեմի մօտ Յակովբի ջրհորը (Յովհ. Գ), Բերսեբա (Զրհոր-երդման. Ծն. ԻԱ, 31. ԻԶ, 32. 33). և ջրհոր տեսլեան (Ծն. ԺԶ, 14. ԻԳ, 62. ԻԵ, 11.): Էմմաուսը ունէր ջրմուկներ, որպիսիք կային Գալիլիայում և Մեռեալ ծովի մօտերքում ևս:

Աւերակայ երկրի բարեխառնութիւնը և պաշտօնները

Պաղեստինը 8—10 աստիճան հեռու է տաք գօտուց, ուստի և մեղմ օդ ունի և միայն ամառը տօթագին է, բայց գիշերը զով: Զմեռն այստեղ անցնում է անձրևով, իսկ ձիւներ դաշտավայրներում հազուադէպ է և կտրճատև: Հրէաները սկսում էին իւրեանց քաղաքական նոր տարին աշնան (մեր Սեպտ. — Հոկտ.), երբ անձրևային եղանակ էր լինում և հողը ընդունակ էր դառնում սերմանուելու: Փետրուարին արդէն գարուն էր լինում (Երգերգոց Բ, 11—13), սերմերը զարգանում էին ու Մարտի անձրևը հասցնում էր: Ապրիլ ու Մայիսում ցորենը հնձում էին և ամառուայ սերմը ցանում, որ մի կարճ ժամանակից յետոյ հասնում էր: Տօթագին օրերը

սկսում էին Յունիոյց և տևում մինչև Սեպտեմբեր, երբ անձրև չէ գալիս, թէև զիշերները հոգ են լինում (Մն. Ա, 40): Ճաքն այնքան սաստիկ է լինում, որ բոյսերը թռոմում են և միայն Սեպտեմբերի անձրևով վերակենդանանում:

Առհասարակ Քանանը լաւ մշակուելով դրախտ էր դառնում, որտեղ մեզր ու կաթ էր բոլիւմ. այսպիսի մի գեղեցիկ երկիր խոստացաւ Աստուած Իսրայէլացոց (Բ Որ. ԺԱ, 10. 11. Ը, 7 - 9): Այդ հրաշալի երկիրը այժմ անէծքի է մատնուած մանաւանդ տաճիկների գազանութեան տակ բոլորովին փչացած է: Իսկ առաջ եղել են միայն մանր մոնր անապատներ, որոնցից ամենամեծ է Յուդայինը, որ տարածւում է Յուդայի լեռնաշղթայի ու Մեռեալ ծովի մէջ մինչև Երիքով. այդ անապատն ունի բազմաթիւ մանր հովիտներ, որտեղ շատ քիչ է խոտ պատահում: Նորա մասերն ունին և զանազան անուններ՝ որպէս Մառն, Զիփ, Թեկով, Ենդադիս (Յես. Ժ, 55) և այլն: Երիքովից դէպի հիւսիս էլ կայ մի անապատ, որ այժմ կոչւում է Քառասնորեան (Քառարանտանիա) Քրիստոսի 40 օր այդտեղ պահելուն համար (Մատթ. Դ): Սամարացու դէպքն ևս այստեղ է պատահել (Ղուկ. Ժ):

Պաղեստինը ունէր և չարիքներ, որոնց հանդիպում էր ժողովուրդը, այն է՝ երկրաշարժ, ջերմ քամիներ, երաշտութիւն, մորեխ, բոր ու ժանտախտ:

Նշանաւոր բերքերն ևս շատ են Պաղեստինում, թէև երկիր դրուժիւնն, ինչպէս տեսանք, այնքան էլ բարեյաջող չէ: Հանքային հարստութիւն են կազմում աղ, կուպր, կաւ, ծծումբ, բասալտ, կրաքար, պղինձ, երկաթ, բայց պիտիտում են բոլոր թանգազին հրահալելիքները:

Բուսական հարստութիւնն է՝ ցորեն, գարի, գինի, ձէթ, թուղ, արմաւ, նուշ, փստուկ, դեղձ, նուռն, թուփ,

եղջիւրենի և զանազան փայտեղէն՝ մայրի, բւեկն, կաղ-
նի, նոճի, մուրտ, տօսախ: Տնկուում էին և զմուռսի ու
պալասանի ծառերն իւրեանց թանգագին խէժի պատ-
ճառով: Սովորական էին և սելւր, լոբին, սիսեռ, ոսպ
և այլն:

Կենդանիներից նշանաւոր են՝ ոչխարը, տաւա-
քը, այծ, էշ, ջորի, ձի, ուխտ, ցիռ, եղջերու, յամուր
(անտիլոպ), վայրի գոմէշ, նոխազ, վիթ, նապաստակ, ող-
նի. թռչուններից — արծիւ, ջայլամ, արագիլ, հաւալուսն
(պելիկան), լոր, թովբալ, կաքաւ, սագ և այլն: Հարուստ
է նաև ձկներով ու մեղուներով, ինչպէս և պակաս չեն
գազաններ, զորօրինակ՝ առիւծներ, որոնք այժմ չկան,
արջ, գայլ, յովււզ (պանթեր), շնագայլ (շակալ), աղուէս,
օձեր ու կարիճներ: Բազմաթիւ են և զեռունները, ո-
րոնց մէջ կային և ուտելու տեսակներ, որպէս մորեխ-
ներ (Տես. Ղևտ. ԺԱ):

Քանանի և շրջակայի բնակիչները Յեսուի ժամանակ:

Քանանում նախ քան Իսրայէլացոց գալուստը ապ-
րում էին Քամի և Սեմի ցեղերը:

I. Բամի ցեղից կային՝

Ա. Քանանացիք ընդհանրապէս, որոնք եօթը ազ-
գեր էին (Յես. Գ, 10) Քամի որդի Քանանից սերուած
(Ծն. Ժ, 15) և ապրում էին Միջերկրական ծովի և Յոր-
դանանի միջև: Դոցա գրեթէ իւրաքանչիւր քաղաքը Յե-
սուի ժամանակ ունէր իւր սեփական թագաւորը, այն-
պէս որ յիշուում են նախ 31 թագաւոր (Յես. ԺԲ, 9—24)
և յետոյ 70 (Դատ. Ա, 7): Քանանացոց 11 ցեղերից
(Ծն. Ժ, 15—19) վեցը կենում էին Իսրայէլից դուրս
դէպի հիւսիս և հիւսիս-արեւելք:

Քանանում ապրում էին յետոյ, որպէս յիշուում են.
1. Բուն Քանանացիք ծովեզրին և Յորդանանի վը-
րայ (Թիւ. ԺԳ, 30)

2. Քետացիք, որոնք Աբրահամի ժամանակ գլխա-
ւոր ժողովուրդ էին, ըստ որում և երկիրը երբեմն կոչ-
ւում է Քետացոց երկիր և նոքա մասամբ կային նոյն
իսկ Դաւթի ժամանակ:

3. Գերգեսացիք (Յես. ԻԴ, 11):

4. Ամովրացիք, որոնցից մի մասը մնում էր արե-
ւելեան Յորդանանի կողմերում և դուրս մղելով Մովա-
բացոց, խլել էր նոցա Եսբոն քաղաքը (Թիւ. ԻԱ): Աբ-
րահամի ժամանակ դոքա ապրում էին Քեբրոնի և գէ-
պի հարաւ իւրեանց անունով կոչուած լեռնաշղթայի մօտ:

5. Փերեզացիք, որոնք ըստ երևոյթին բազմացեղ
ժողովուրդ էին (Ծն. ԺԳ, 7):

6. Խւացիք ապրում էին Լիբանանի վրայ (Յես.
ԺԱ, 3. Դատ. Գ, 3. Բ Թագ. ԻԴ, 7) և միայն նոցա մի
քանի ցեղերը կենում էին հարաւային Պաղեստինում՝
զորօր. Սիւքեմում և Գաբաւոնում (Ծն. ԼԳ, 19. ԼԴ,
2. Յես Թ, 3. 7. 17. Ժ. 1. 2):

7. Յեբուսացիք, որոնց մայրաքաղաքը Յեբուս կամ
Երուսաղէմ նուաճեց Դաւիթը (Բ Թագ. Ե):

Բ. Փղշտացիք՝ Քամի որդի Մեստրեմի ցեղից (Ծն.
Ժ, 13. 14), որոնք եգիպտական ծագումն ունէին: Նո-
քա բնակւում էին Սեփելա դաշտավայրում՝ Քանանի հա-
րաւ-արեւմտքում: Նոքա պաշտում էին Դագոն (ձկների
կամ հացի շաստուած) և Բաալզեբուլ: Նոցա քաղաքնե-
րըն էին Ակկարոն, Ասեգովթ, Գէթ, Ասկաղոն, Գազա
և Գերարա: Պէտք է որ գոքա վաղուց գաղթած լինին այդ-
տեղ Կրետա կղզուց, ըստ որում և Աբրահամը դաշն
կապեց գոցա Աբիմելեքի հետ Գերարայում, Իսահակն էլ
յարարեբուլթիւն ունեցաւ գոցա հետ (Ծն. ԻԱ, 22. ԻԶ):

Գոքա շատ պատերազմներ ունեցան Իսրայէլացոց հետ մանաւանդ Դատաւորաց ժամանակ, և մերթ յաղթում էին ու մերթ յաղթուում: Բայց Իսաիթը նուաճեց դոցա և յետոյ վերստին զօրանալով անհնետացան մարգաքէների կանխասացութեան համաձայն (Ես. ԺԳ, Եր. Խէ, Եզեկ. Ի. Ամովս. Ա. Զաք. Թ. Սոփ. Բ):

Գ. Փիւնիկեցիք՝ Քամի թոռն Քանանի անդրանիկ Սեղոնի ցեղից, բնակուում էին Քանանի հիւսիսային ծովեզրի վրայ՝ Լիբանանից դէպի արևմուտք, և ըստ իւրեանց տեղին զբաղուում էին նաւագնացութեամբ, առևտրով, արուեստով և արհեստով (Ծն. փ, 15): Գոցանից էին նշանաւոր նաւագնացները և դոքա գտան ապակին ու ծիրանին և գուցէ նաև տառերը կամ նշանագրները: Գոցա քաղաքներն էին Տիւրոս կամ Ծիւր, Փիզոն կամ Ծայզան և Սարեպտա (Զարպաթ):

II. Սեմի ցեղից կային:

Գ. Աբրահամի ցեղից էին 1. Մադիամացիք՝ Աբրահամի և Քետուրայի որդի Մադիանից (Ծն. ԻԵ, 2—4), որոնք թափառական էին և կարաւանի առևտուր ունէին: Գոքա յիշուում են նախ Սինայի թերակղզու վրայ բնակուելիս, (Ել. Գ, 1), որոնցից էր Մովսէսի աներ Յոթորը, յետոյ արևելեան Յորդանանում (Թիւ. ԼԱ), որտեղ և նուաճուեցան Իսրայէլացիներից: Վերջին ժամանակները դոքա յաճախ յարձակուում էին Քանանի վրայ (Դատ. 2):

2. Եզովմայեցիք՝ Իսահակի որդի Եսաւից կամ Եզովմից (Ծն. ԼԶ, 9): Սոքա առաջ թերևս ապրում էին Պաղեստինի հարաւում, յետոյ անցան դէպի հարաւ արևելք՝ Կարմիր ծովի ու նորա ծովախորշի մէջերքը, խլեցին Խևացոց Սէլիր լեռնաշղթան և այնտեղ բնակուե-

ցան: Այստեղով անցնելիս Իսրայէլացիք թոյլտուութիւն խնդրեցին, բայց մերժուեցան, ուստի և ստիպուեցան Սէյլրով պտտել (Թիւք. Ի, 14): Դոքա նուաճուեցան Սաւուղից, Դաւթից (Ա Մնաց. ժԹ, 12. 13) և Յովսափատից, յետոյ խաբեցին թոյլ թագաւորներին, ազատութիւն ձեռք բերին ու միացան թշնամիների հետ Հրէաների դէմ. այդ պատճառով մարգարէները աստուածալին զատաստան են սպառնում դոցա (Եր. Թ, 26. ԻԵ, 21. ԻԷ, 2. ԽԹ, 7. Եզեկ. ԻԵ, 8. ԼԲ, 29. ԼԵ. Յովէլ Գ, 24. Ամովս. Ա, 11. Թ, 12. Աբդիու. Մաղ. Ա, 2. Սաղմ. ձԼԶ, 7): Դոքա էին, որ օգնեցին Քաղգէացոց աւերել Երուսաղէմը: Բաբելական գերութիւնից յետոյ դոքա յառաջ եկան և գրաւեցին մինչև Քեբրոն (Եզեկ. ԼԵ, 10. ԼԶ, 5. Ա Մակ. Ե, 3). ուստի և այդ ժամանակից այդ երկիրը կոչուեց Եդովմայեցոյ երկիր: Նոցա թողած Սէյլրը գրաւեցին յետոյ Նաբատացիք, որոնց գլխաւոր քաղաքը Պետրա (Սելա) մեծ փառք ստացաւ և երկիրն էլ նոյն անունով Պետրէյեան Արաբիա կոչուեց: Մակաբայեցի Յովհաննէս Հիւրկանոսը յաղթեց Եդովմայեցոց և ստիպեց ընդունել թլփատութիւն: Սակայն նորա թոյլ յաջորգների ժամանակ Եդովմայեցի Անտիպատերը Հռովմէական կուսակալ դարձաւ Յուդայի երկրի վրայ և նորա որդի Հերովդէս մեծը թագաւոր եղաւ Հրէաստանի:

3. Ամաղէկացիք՝ Եսաւի թոռն Ամաղէկից (Ծն. ԼԶ, 16), բնակուում էին Քանանի հարաւում, Իսրայէլացոց ելքի ժամանակ գտնուում էին Սինայի թերակղզու հարաւում, թշնամացան նոցա, յարձակուեցան յոգնած հետեւորդների վրայ, Ռափիղիմում ջարդուեցան և մի քանի դար յետոյ Սամուէլի հրամանով ու Սաւուղի ձեռքով ոչնչացան (Բ. Օր. ԻԵ, 17—19. Ել. ժԷ, 8—16. Ա. Թագ. ժԵ):

4. Արաբացիք կամ Իսմայէլացիք՝ Աբրահամի և Ագարի որդի Իսմայէլից, մի մեծ թափառական ժողովուրդ էր, որոնք այժմ էլ Արաբիայումն են ապրում իւրեանց հայրական սովորութիւններով:

Ե. Ղովտի ցեղից. (Ծն. ժԹ, 37. 38). 1. Մովաբացիք, Ղովտի որդի Մովաբից, ապրում էին Մեռեալ ծովի արևելքում Մադիամացոց մօտ, որոնց սահմանը յետոյ եղաւ Առնովնը (Թիւք. ԻԲ): Նոցա մայրաքաղաքն էր Արոյեր առիւծաքաղաքը և Զոորա (Բ. Օր. Բ, 29):

2. Ամովնացիք՝ Ղովտի որդի Ամմոնից, բնակուած էին Առնովնի ու Յաբովկի միջի լեռնաշղթայի վրայ, որոնց գաշտավայրը նուաճել էին Ամովրացիք: Դոցա նուաճեց Յեփթան (Դատ. ԺԱ): Դոցա գլխաւոր քաղաքն էր Ռաբաթ Ամովնա, որի դէմ կռուեց Դաւիթը վրէժխնդրութեամբ (Բ Թագ. ԺԲ, 26):

2. Ասորիք:

1. Ասորիք Սուբայի կամ Միջագետցոց, որոնք կոչւում են նաև Քաղդէացիք, ապրում էին Եփրատի ու Տիգրիսի մէջ տեղ և նոցանից էր Աբրահամի ծագումը (Ծն. ԼԱ, 20. 24):

2. Ասորիք Դամասկոսի, որոնք ապրում էին Քանանի հիւսիսում և հիւսիս արևելքում:

Ի * ր * յ է շ * յ է * :

Իսրայէլացիք՝ որոնց նախնական պատմութեան արդէն ծանօթացանք, կոչւում են այդ անունով Յակովբ—Իսրայէլից յետոյ (Ծն. ԼԲ, 29): Ինքեանք ինքեանց կոչւում են բնէ Իսրայէլ—որդիք Իսրայէլի: Կոչւում են նաև Հեբրայեցի (հեբրիմ) իւրեանց մի նախօր անունով. այլ և յընուդիմ Յուդայի ցեղի տիրապետութեամբ, որ և օտար ազգաց մէջ դարձել է յուդէ, ջնուդ, ժիդ, իսկ հայկական լեզուի ոգով ստացել

է Հրէայ ձևը, ըստ որում Հրէաստան է կոչուում թէ բուն Յուդայի ցեղի մասը և թէ ամբողջ այդ ազգի երկիրը:

Երբ Իսրայէլացիք վերջնականապէս հաստատուեցան Պաղեստինում և երկիրը նուաճեցին, այդ 12 ցեղերը տեղաւորուեցան այսպէս. 1. Ռուբէնը, Գադը և Մանասէի կէս ցեղը մնացին Յորդանանի արևելեան կողմում: 2. Շմալոն, Յուդա և Բենիամինը արևմտեան կողմի հարաւում. 3. Դան, Եփրեմ ու Մանասէի միւս կէսը հաստատուեցան միջին մասում. և վերջապէս 4. Իսաքար, Զաբուղոն, Նեփթաղիմ և Ասեր հիւսիսում: Իսկ Աևու ցեղը 48 քաղաքներ ունէր ամբողջ երկրում, որոնցից 13 ը քահանաներինն էին:

Ապաստանի ազատ քաղաքներն էին Կադէս, Սիւքեմ, Արբոկ կամ Քեբբոն, Բոսոր, Ռամովթ, Գովլան (Յես. Ի): Յետուն էլ ժառանգութիւն ստացաւ Թամնաթսարտ Եփրեմի լեռներում, իսկ Քաղբը Յուդայի երկրում Քեբբոնի լեռան Ենակայ մայրաքաղաքը՝ Կարիթարբոկը (ԺԹ, 49. ԻԱ, 11): Ակայութեան խորանն ևս հաստատեցին արևելեան Յորդանանի երկրի մէջ տեղ՝ Սելովում:

Աստուած հաստատեց Իսրայէլացոց հեթանոսների մէջ, որպէս զի նոցանով աստուածային ճշմարիտ լոյսը տարածուի ու սփռուի բոլոր հեթանոսաց մէջ: Իսրայէլացոց այս գեղեցիկ դիրքը տալուց լետոյ է, որ Աստուած Եսայի մարգարէի բերանով ասում է առ Երուսաղէմն իբրև կեդրոնի. «Լուսաւորեաց լուսաւորեաց, Երուսաղէմ, զի հասեալ է լոյս քո, և փառք Տեառն ի վերայ քո ծագեսցին: Զի ահա խաւար ծածկեաց զերկիր, և մառախուղ զհեթանոսս. բայց ի քեզ Տէր յայտնեսցի, և փառք նորա ի քեզ երևեսցին, և գնասցեն թագաւորք ի լոյս քո, և հեթանոսք ի ծագել լուսոյ քո» (Ես. Կ, 3. Եզեկ. Ե, 5):

Հրէաստանի բաժանումները Բաբելոնի 4երուվիւնից յետոյ:

Արևմտեան Հրէաստանը երեք մեծ նահանգների էր բաժանուում և այդ բաժանումը մնաց մինչև Քրիստոս ևս: Այդոնք էին Յուդայի երկիր (կամ բուն Հրէաստան), Սամարիա և Գալիլիա. (Գործք. Թ, 31):

Ա. Յուդայի երկիրը բունեցին Բաբելական գերութիւնից դարձածները և որովհետև դոցա մեծ մասը Յուդայի ցեղիցն էին, երկիրն էլ նոցա անուանով կոչուեց: Յուդայի երկիրն աւելի ընդարձակ էր՝ քան թէ նախկին Յուդայի թագաւորութիւնը և տարածուում էր Պաղեստինի հարաւային սահմանից մինչև Բեթելից դէնը և Յորդանանից մինչև Միջերկրական ծովը: Այս երկրի նշանաւոր քաղաքներն էին Երուսաղէմ, որ առաջին անգամ Սաղմ անուանով է յիշուում (Ծն. ժԳ. Սաղմ. ՀԵ, 3) և Աբրահամի ժամանակ տիրապետում էր այստեղ Մելքիսեղեկը: Յետոյ կոչուեց Յեբուս: Դաւիթը խլեց այս քաղաքը Յեբուսացիներից, անուանեց քաղաք Դաւիթի՝ թէև Բեթղեհէմն էլ է այդպէս կոչուած, կոչուեց նոյնպէս Սիոն (պահապան, ամրութիւն, ամրոց) իւր Սարի անուանով կամ Գուստր Սիոնի (Ձաք. Թ, 9), քաղաք Աստուծոյ (Սաղմ. ԽԵ, 5. ԶԶ, 3), քաղաք Եհովայի (Ես. 4, 14), Սուրբ քաղաք (Ես. ԾԲ, 1. Նեեմի. ժԱ, 1. Մատթ. Գ, 5. ԻԷ, 53):

Երուսաղէմը գտնուում է Յուդայի բարձրաւանդակի ամենաբարձր տեղը, շրջապատուած է լեռներով (Սաղմ. ձԻԳ, 2) և պէտք է այնտեղ գնալու համար բարձրանալ: Լեռների մէջ նշանաւոր է Զիթենեացը, որ Միջերկրական ծովից 2,500' բարձր է, իսկ հովիտից 600': Նա երեք գագաթ ունի, որոնցից հարաւայինը կոչուում է լնաոն գայթակողութեան, զի այդտեղ Սողոմոնը կուռքերին զոհեց (Գ. Թագ. ժԱ, 7. Գ. Թագ.

ԻԳ, 13): հիւսիսայինը՝ լեառն Գալիլեացոց (Գործք. Ա, 10. 11), իսկ միջինը Համբարձման լեառն է, որտեղ և շինուած է Համբարձման վանքը: Արևմտեան ստորոտումն է գտնուում Գեթսեմանը իւր ութ հատ թերևս 2,000 տարեկան ձիթենիներով:

Քաղաքը շրջապատուած է երկու մեծ հովիտներով—հիւսիս և արևելեան կողմից Կեզրոնի, իսկ հարաւ և արևմուտքից՝ Գեհոնի հովիտով: Այդ հովիտները միանում են քաղաքի հարաւ-արևմտեան մասում և գեղեցիկ պարտէզների յարմարութիւն տալիս, յետոյ այդ հովիտը ահռելի և անմատչելի տեսարանով հասնում է Մեռեալ ծովին և այդպիսով բերդ դարձնում Երուսաղէմը: Կեզրոնի հովիտը մինչև այդ միացման տեղը կոչուում է և Յովսափատու հովիտ, որտեղ Հրէայք սպասում են վերջին դատաստանին (Յովէլ, Գ, 7): Այն միացման տեղն է գտնուում և Ռովգեղ աղբիւրը կամ ջրհորը (Յես. ժԵ, 7: ժԸ, 16): Գեհոնի հովիտն էլ կոչուում է նոյնպէս ձոր Ենովմայ, Տոփետ՝ այսինքն ողջակէզի տեղ, վասն զի այստեղ մի ժամանակ Մոլոխին զոհում էին մանուկներ, իսկ նոր Կտակարանում կոչուում է գեհենի իբրև համանուն դժոխքի. (Մատթ. Ե, 22, ժԸ, 9):

Երուսաղէմը գտնուում էր չորս բլուրների վրայ, որոնց ձորերը այժմ լցուած են: Հարաւ արևմուտքումն էր Սիոն լեառը, նորանից հիւսիս—Ակրա, հարաւ-արևելքում Մօրիա՝ տաճարի լեառը, որից դէպի հիւսիս Բեզեթա: Տիւրապէօնը կամ Պանրագործաց հովիտը բաժանում է Սիոնը Ակրայից, ծուում է դէպի հարաւ, բաժանում է Սիոնը Մորիայից և անցնում. այդտեղ էր գտնուում Սելովահ կամ Սելովամ աւազանը: Սիոնի վրայ էր Իաւթի աշտարակը և քաղաքի վերին մասը, Ակրայի վրայ ներքին մասը, Բեզեթայի վրայ նոր քաղաքը,

իսկ Մորիայի վրայ տաճարը: Քաղաքը պատած էր երեք պարիսպներով, իսկ որ կողմ անմատչելի էր՝ միայն մէկ պարիսպով: Տաճարի հիւսիսում մի գերծի վրայ էր Անտոնիա աշտարակը, որտեղ գտնւում էր Հռովմայեցոց բանակը Քրիստոսի ժամանակ. (Պործք. ԻԲ, 24):

Տաճարը իւր շինութիւնից 34 տարի յետոյ կողոպտուեց Եգիպտոսի Սիսակ թագաւորի ձեռքով, հրոյ ճարակ եղաւ Բաբելոնացոց Նաբուքոդոնոսորի միջոցով 588 թուին Ք. ա.: Ապա Զորաբաբելը նորոգեց (531). իսկ 168 թուին Ք. ա. Անտիոքոս Եպիփանէսը ողջակէզի սեղանի վրայ Արամազդի պատկերը կանգնեց, որ և մաքրեց Յուդա Մակաբէն 165 թուին Ք. ա.:—Այժմ Երուսաղէմն ունի 15—20 հազար բնակիչ՝ Հրէա, Տաճիկ ու քրիստոնեայ: Տաճարի տեղ մի տաճկական մեջիդ է: Ս. Գերեզմանի վրայ շինուած է եկեղեցի: Հայերն ունին այդտեղ մեծ իրաւունք Յունաց և Լատինացոց հետ համահաւասար: Հայոց տեղական վարչութիւնը Ս. Յովովբայ վանքն է, որտեղ բնակւում է Երուսաղէմի միաբանութիւնը իւր պատրիարքով: Միաբանութեան սեփականութիւն են չորս ուրիշ վանքեր քաղաքում կամ մօտիկ, փառահեղ պատրիարքարանը և հարուստ կալուածներ:

Երուսաղէմը եղել է բազմաթիւ պատերազմների տեղ. 70 թուին ակերուեց Հռովմայեցոց Տիտոս զօրավարի զօրքով և ապա նորոգուեց Հագրիանոս կայսրի հրամանով, 635 թուին ընկաւ Արաբացոց ձեռքը, 1075-ին տաճիկներին մատնուեց, 1099-ին խաչակիրներից նուաճուեց և 1187-ին վերստին ընկաւ Տաճկաց ձեռքը:

Բեթղեհէմ այսինքն՝ տուն հացի, Գաւթի, որպէս և Քրիստոսի ծննդավայրը, գտնւում է Երուսաղէմից դէպի հարաւ և Զաբուղոնի երկրի Բեթղեհէմից տար-

բերելու համար կոչուած է Բեթղեհէմ Յուզայի կամ Եփրատայ: Այստեղ է թաղուած Հաքելը, որի գերեզմանի վրայ ցոյց են առիս մի ինչ որ տաճկական ազօթատուն: Այս քաղաքումն էին ապրում Եղիմելէք, Նեեմի, Հուսթ, Բոսս, Յեսոէ ու Յովար: Այժմ այդտեղ ապրում են 3,000 մեծ մասամբ քրիստոնեայ ժողովուրդ: Այստեղ Հեղինէ կայսրուհին շինել տուաւ Ծնընդեան Եկեղեցին մի վերտառութեամբ թէ՛ «Աստ ծնաւ Յիսուս Քրիստոս ի Մարեմայ Կուսէն»: Այդ եկեղեցու շուրջը շինուած են երեք վանքեր՝ մէկը Հայոց, մէկը Յունաց և մէկը Լատինաց:

Բելթանիա՝ այսինքն տուն աղքատաց կամ թշուառութեան, գտնուած է Երուսաղէմից դէպի արևելք, որտեղ ապրում էին Ղազարոսը, Մարիամ ու Մարթան:

Բելթփազէ՝ այսինքն տուն թուզերի, Զիթենեաց լեռան վրայ:

Էմմաուս՝ Երուսաղէմից դէպի հիւսիս արևմուտք (Ղուկ. ԻԳ):

Երիքով, այսինքն՝ քաղաք արմաւենեաց, մի գեղեցիկ այգի է անապատի մէջ, 417 ոտնաչափ ցածր Միջերկրական ծովի մակերևոյթից: Այժմ անապատացած է, վասն զի ջրաբեր առունները քանդուած են: Յետուն աւերեց այս քաղաքը (Յես. 2.) և վերստին Աքիէլը շինեց (Պ Թագ. Ժ2, 34): Այստեղ սպանուեց Շմաւոն Մակարայեցին (Ա Մակ. Ժ2): Սորա անապատում քարոզեց Յովհաննէս Մկրտիչը, այլ և Քրիստոս պահեց ու փորձուեց:

Դաղզաղա՝ Երիքովից դէպի Յորդանան, որտեղ Յետուն բանակեց ու զատիկը տօնեց: Այստեղ ժողովներ էին անում Սամուէլն ու Սաւուղը:

Բերսաբէ, որ է երկրի հարաւային սահմանաքաղաքը:

Յետոտա՝ քահանայական քաղաք Յուդայի բարձրա-
լանդակի վրայ (Յես. ԻԱ, 16). ոմանք այս են համա-
րում Յովհաննէս Մկրտչի ծննդեան քաղաքը, իսկ այլք
Քեբրոնը:

Բեքրոն՝ աշխարհի ամենահին քաղաքներից մէկն
է (Յես. ԻԱ, 10. ԹԻԼՔ. ԺԳ, 23), որտեղ ապրեց Աբ-
րահամն ու Թադուեց, այդպէս և Իսահակն ու Յակով-
բը: Այս քահանայական քաղաք էր, որտեղ Թագաւորեց
Դաւիթը 7¹/₂ տարի: Այժմ շատ առատ է բերքերով և
10,000 հրէայ ու տաճիկ բնակիչ ունի:

Ռամա, Սամուէլ մարգարէի ծննդավայրն ու բնա-
կատեղին, բայց ուրիշ քաղաքներ էլ կային նոյն անունով:

Կեսարիա, որ իւր անունը («կայսրաքաղաք») ստա-
ցել է Հերովդէս մեծից ի պատիւ Օգոստոս կայսեր: Սա
կոչուում է Կեսարիա Պաղեստինացոց, վասն զի կայ նաև
Կեսարիա Փիլիպպեան: Այս քաղաքն, որ յառաջ կոչուում
էր Ստրատոնի աշտարակ, գտնուում է Միջերկրական ծո-
վի եզրին և բնակատեղի էր Հռովմայեցոց կուսակալնե-
րի՝ Փելլիքսի, Փետոսի և այլոց: Պետրոս առաքեալն
այստեղ դարձրեց Կոռնելիոս հարիւրապետին (Գործք.
ժ.), այստեղ էր ապրում Փիլիպպոս աւետարանիչը
(Գործք. ԻԱ, 8) և այստեղ Պողոսը երկու տարի բան-
տարկուեց (ԻԳ):

Յուպպէ (Եաֆֆա), հռչակաւոր նաւահանգիստ, որ-
տեղից Յովնան մարգարէն նաւ նստաւ (տես. և Բ Մակ.
ժԲ. Գործք. Թ.)

Լիւղիա, Յուպպէից դէնը, որտեղ Պետրոս առաքեա-
լը բժշկուեթիւն արաւ (Գործք. Թ.):

Յարիմաթիա, փոքր ինչ հեռու Յուպպէից, ծննդա-
վայր Յովսէփի:

Բեթէլ, այսինքն տուն Աստուծոյ (Ծն. ԻԸ, 11.
Լե. Գ Թագ. ԺԲ, 29. Գ Թագ. ԻԳ, 15. Բ. 23):

Կարիաթարիմ (Ա թագ. Է, 2), որտեղ երկար ժամանակ մնաց Ուխտի տապանակը:

Գաբաւոն, որտեղ եղաւ Յեսոււի պատերազմը (Յես. Թ. Ժ.)

Իսկ Սեփելայի դաշտավայրում գտնուում են նախկին Փղշտացոց քաղաքները՝ Ակկարոն, որտեղ առաջներում հաստատուած էր Բահադ-ճանճիկ (Բեհեդդեբուբ) աստուծոյ կուռքը (Ա թագ. Ե, 10. Գ թագ. Ա, 2):

Գեթ, որ է Գողիաթի ծննդավայրը (Ա թագ. ԺԷ, 4. ԻԱ, 10. ԻԷ, 2. Ա Մնաց. ԺԹ, 1):

Ազովտոս, որտեղ էր Գադոն չաստուծոյ կռատունը (Ա թագ. Ե. Բ Մնաց. ԻԶ, 6. Գործք. Ը, 40):

Ասկաղոն՝ Հերովդէս Մեծի ծննդավայրը, որի մեծամեծ աւերակները մնում են:

Գալա (Իստ. ԺԶ, 3. Գործք. Ը. Ա թագ. Գ, 24), որտեղ քաջացաւ Սամփսոնը: Այս քաղաքն այժմ ևս կայ և բանուկ ճանապարհ ունի դէպի Յոպպէ:

Գերար. (Ծն. Ի, 1. Ժ, 19. ԻԶ, 1.):

Բ. Սահարիս:

Սամարիան գտնուում է Յուդայի երկրից դէպի հիւսիս, որտեղ ապրում էին Սամարացիք, որոնք Հրէաներ էին հեթանոսների հետ խառնուած: Այս բաժնի նշանաւոր քաղաքներն էին.

Սամարիա, որ շինեց Ամրին՝ Իսրայէլի թագաւորը Սեմերոն լեռան վրայ և դարձրեց իւր պետութեան մայրաքաղաք (Գ. թագ. ԺԶ, 24): Եղիայի ժամանակ այստեղ սով ընկաւ (Գ. թագ. Զ). Սաղմանասարը նուաճեց այս քաղաքը երեք տարի պաշարելով (ԺԷ) և Յովհաննէս Հիւրկանոսը աւերեց, բայց Հերովդէս Մեծը վերաշինեց:

Թերրսա, որ քանանացոց ժամանակ էլ մայրաքաղաք էր և լետոյ Իսրայէլի թագաւորաց բնակութեան տեղ դարձաւ. (Երգերգոց 2, 3. Յես. 36, 24. Գ Թագ. 37, 17):

Սիւքեմ, որտեղ ապրեց և Աբրահամը և թաղուեց Յովսէփը (Ծն. 36, 6. ԼԳ, 19: Յես. 37, 32. Դատ. 8, 4 Թագ. 36): Այստեղ Յակովբայ ջրհորի մօտ հանգստացաւ և Գրիստոս (Յովհ. Դ): Այժմ կոչուում է Նաբլուս (նորքաղաք):

Սեյլոն՝ Սիւքեմի մօտ, որտեղ էր Սամուէլի ժամանակ վկայութեան խորանը, բայց վերջերում աւերուեց:

Յեզրայէլ (Գ Թագ. 1Ա). *Մակեդոնով* (Գ Թագ. 8. Բ Մնաց. ԼԵ, 20). *Այննոն* ու *Սաղիմ* (Յովհ. Գ, 23). *Բեթսան* կամ *Աստարտիոն* (Ա Թագ. ԼԱ, 10):

Գ. Գալիլէա:

Պաղեստինի այս հիւսիսային մասը հռչակուած էր պտղաբերութեամբ ու գեղեցկութեամբ և մի ժամանակ շատ մարդաշատ է եղել: Նշանաւոր քաղաքներն են.

Նազարէթ՝ այսինքն լեռնապատ, ըստ որում մի լեռնագագաթի շուրջն էր գտնւում. այս է բնակատեղ Գրիստոսի ծնողին ու մանկութեան և մնում է այժմ ևս:

Կանա (Յովհ. Բ. 1Ա, 2): *Նային*՝ Հերմոնի ստորոտում, որ կայ և այժմ:

Դան, որ կոչուել է և Լայիս, հիւսիսային սահմանաքաղաքն էր. (Դատ. 3Ը. Գ Թագ. 36):

Պտղոմայիս (Աքքա), որ Միջերկրական ծովի նաւահանգիստն է և խաչակրաց ժամանակ յայտնի էր Ակրէ անուէնով: (Ա Մակ. 36, 48):

Քորազին և *Բեթսայիդա* (Մատթ. Դ, 18. 3Ա, 21) *Կափառնայում*, որ գտնւում էր ճովի ճանապարհ-

հի վրայ (Մատթ. Գ, 13. Ը. Թ. ԺԵ, 24. ԺԱ, 23. Գ, 15. Ես. Թ, 1): Մազդադա: Տիգերիաս, որ հարուստ էր տաճարներով, թատրոնով ու լողարաններով և Հերովդէս Անտիպասի մայրաքաղաքն էր (Ղուկ. ԺԳ, 32: Քրիստոս երբէք այստեղ չեկաւ (Յովհ. 2, 23 - ԻԱ, 1): Այժմեան աւերակները ցոյց են տալիս փառքի լիշատակներ. աւերուել է երկրաշարժով և ունի 2000 բնակիչ: Երջկայքում կան ջերմուկներ: Ետտ Հրէաներ գալիս են իւրեանց այս սուրբ տեղերում մեռնելու:

Դիոկլեսարիա (Սիփորիս), որ Հերովդէսի ժամանակ Գալիլիայի մայրաքաղաք էր, այլ և Յովակիմ և Աննա-ի ծննդավայրն է համարուում:

Գ. Պերէա:

Արևելեան Հրէաստանի հարաւային մասը Պերէան էր, որ տարածուում էր Առնովնի, Մեռեալ ծովի ու Յորդանանի, Յաբոկի և Արաբական անապատի մէջ: Սորա բարձրաւանդակի տափաստանները շատ յարմար էին գլխաւորապէս Թափառականների համար: Այս մասի նշանաւոր քաղաքներն էին.

Մախներոս բերդը, որտեղ Յովսեպոսի ասելով բռնուած էր Յովհաննէս Մկրտիչը և գլխատուած:

Բեթաբրա, որտեղ քարոզում ու մկրտում էր Յովհաննէս Մկրտիչը (Յովհ. Ա, 28):

Ռոսոր, որ էր ապաստանարան մարդասպանների համար:

Ռամնաթ Քաղաադի (Գ Թագ. ԻԲ):

Ռաքաթ Ամովնայ, որ մի ժամանակ Ամովնացոյց մայրաքաղաք էր (Բ Թագ. ԺԲ, 31). այժմ մնացել են միայն մեծամեծ աւերակները: Քաղաքի հարաւումն էր Գերեզմանք, որտեղ այժմ էլ գտնուում են փառաւոր շիրիմներ:

Եսեղոն, որ առաջ թագաւորական և ապա Ղևտացոց քաղաք էր: Երգերգոցում (Ե, 4) լիշուած գեղեցիկ լիճը այժմ ևս կայ:

Պելլա, որ էր քրիստոնեաների փախստարանը Երուսաղէմի աւերման ժամանակ:

Փնուէլ, որտեղ Յակովբը գիշերամտար ունեցու (Ծն. ԼԲ):

Ե. Պերէայից վերևը որ այժմ Հաոււրանն է, մի քառանահանգ է կամ չորրորդապետութիւն. արևմտեան կողմումն է Գաուլոնիտիս (Գոլան), Իտուրէա, մէջ տեղում դէպի Հիւսիս՝ Տրախոնիտիս, և դէպի հարաւ՝ Աւրանիտիս, իսկ արևելեան կողմում Բատանէա:

Այս չորրորդապետութեան սահմաններ էին Պերէա, Արաբիա, Ասորիք ու Յորդանան: Արևելեան մասում բնաւ անտառ չկայ, ըստ որում տները շինում էին միայն քարից, նոյն իսկ դռները քարեայ էին լինում, որոնցից զարմանալի մնացորդներ կան և այժմ: Տներից շատերը շինուած են ժայռերի այրերում կամ փորուածքներում: Ահագին ժայռերից շինուած քաղաքներից ոմանց փողոցները 100 ոտնաչափ խոր են երկրի մակերևութից: Իսկ երկրի վրայ շինուած քաղաքները ամուր պարիսպներ ու բուրգեր ունին: Այս երկու տեսակի հարիւրաւոր քաղաքներ ու գիւղեր կան այժմ աւերակ: Նշանաւոր քաղաքներն են.

Կեսարիա Փիլիպեան (առաջ Պանէաս, այժմ Բանիաս), որ շինել է Փիլիպպոս չորրորդապետը և Տիբերիոս կայսեր պատուին Կեսարիա անուանել (Մատթ. ԺԶ, 13):

Անթասյիդա Յուլիայ, որ Փիլիպպոսը այդպէս կոչեց լանուն Օգոստոսի դուստր Յուլիայի. ուրիշ է Գեննեսարէթի Բեթսայիդան: Այժմ մնում են նշանաւոր աւերակներ (Ղուկ. Թ, Մարկ. Լ):

Գաղովն, ապաստանարան մարգասպանների (Բ. Օր. Դ, 43):

Մասեփա, Յեֆթայի բնակատեղը (Դառ. ԺԱ, 12):

Մահանայիմ (Բանակս Ծն. ԼԲ, 1. 2. Բ. Թագ. Բ. Ը. ԺԷ, 24):

Գերազա, որից զարմանալի աւերակներ կան:

Գաղարա գերգեսացոց (Ղուկ. Ը, 26. Մատթ. Ը, 28. Մարկ. Ե, 1):

Այս և սորա հետ իննը քաղաքներ թերևս՝ Դա-
մասկոս, Փիլադելփիա, Ռափանա, Սկիւթոպոլիս կամ
Բեթսան, Հիպպոս, Իիու, Պելլա, Գերազա և Կանաթա
կազմում էին մի դաշնակցութիւն, որ կոչուում էր Դե-
կապոլիս կամ տասնաքաղաք (Մարկ, Է, 31.):

ԼԳ.

ԵՐԿՐՈՐԴՈՒԹՄՆ ՕՐԻՆԱՑ

Այսպէս է կոչուում Հնգամատեանի հինգերորդ
գիրքն, որ Հրէայք անուանում են սկզբի բառով: Սա-
կայն ռաբբիները կոչում էին նոյնպէս Գիրք սպառնա-
լիաց կամ յանդիմանութեան, վասն զի այս գրքում
պարունակուած է խստաբարոյ ժողովրդի յանդիմանու-
թիւնը անցեալ և ապագայ մեղաց համար: Սոյն գիրքը
կոչուում էր նոյնպէս միշնէ-թօրա—երկրորդումն օրի-
նաց, որ Եօթանասունք թարգմանել են դօյտերօնօմիօն
այսինքն՝ Կրկնօրէնք, որ յիշուած է և ԺԷ, 18: Այսպէս
կոչելու պատճառն այն է, որ այս գրքում կրկնուած
են Ելից, Ղևտականի ու Թուոց գրքերում արդէն յի-
շուած օրէնքներն և Ուխտի նորոգումը:

Մովսէսը գրեց այս գիրքը ելքից յետոյ քառասներ-
որդ տարուայ 11-դ ամսում (Բ. Օր. Ա, 3) իւր մա-

Հից առաջ (ԼԱ, 9, 24) Մովսէսը երկրում Երիքովի մօտերքը, ուր հասել էին Իսրայէլացիք և զեռ հրամանի էին սպասում Աւետեաց երկիրը մտնելու համար (Ա, 5): Որովհետև Մովսէսն այդ ժամանակ արգէն մահուան մօտենում էր, ուստի նա հոգ տարաւ ժողովրդի և իւր յաջորդների գործունէութեան համար և սկսաւ նոր քարոզութիւններով վերստին ամփոփել Աստուծոյ Ուխտի օրէնքները (ԼԱ, 2-3) և արձանագրել, որպէս զի Իսրայէլացիք Ուխտին հաւատարիմ մնային և Աստուծոյ օգնութեամբ մտնէին Աւետեաց երկիրը: Ահա այս պատճառով Մովսէսը նպատակ ունէր Իսրայէլացոց ապագայ սերնդին հասկացնել ու յորդորել, որ նոքա հաւատարմութեամբ և անձնուիրութեամբ պահպանէին Սինայեան օրէնսդրութիւնը նոր երկրում: Նոր սերունդը ականատես չէր եղել այդ օրէնսդրութեան, ուստի Մովսէսը հասկացնում է նոցա այդ աստուածային օրէնքի բարձր նշանակութիւնը, ոգին և ոյժը և վերստին կրկնելով զնում է Իսրայէլի որդիներին նոր կեանքի յարմարութեան մէջ, որպէս զի նոքա գիտեանային որ այդ օրէնքը պէտք է պարտաւորիչ լինի անշուշտ մինչև Աստուծոյ Ուխտի բոլոր կէտերի լրման ժամանակը:

Իսրայէլացիք իւրեանց անապատական ծանր կեանքով և իւրեանց յանցանաց պատճառով ստացած բազմաթիւ հարուածներից չէին խրատուել: Ամբողջ մի սերունդ Եգիպտոսից սկսած մինչև անապատի խորքերը ընթանալով՝ տեսաւ Աստուծոյ մեծագործութիւնները, հարուածն ու ողորմութիւնը, սակայն չխրատուեց ու չուղղուեց, որ արժանանար Աւետեաց երկրի բարիքներին: Մինչև անգամ Մովսէսն և Ահարոնը տատանուեցան և Աստուած պատժեց նոցա, զրկելով Աւետեաց երկիրը տեսնելու փափաքից (Թիւք. Ի, 12): Մի

նոր սերունդ միայն պէտք է ոտք դնէր Աւետեաց երկիրը, ուստի և Մովսէսը պէտք է Մովաբացոց դաշտում նորոգէր նոցա հետ Աստուծոյ Ուխտը և այդ Ուխտի օրէնքները խտացնէր:

Երկրորդումն օրինաց մի ամբողջութիւն է և այնպէս սերտ կապուած չէ Թուոց գրքի հետ, ինչպէս Թիւքը Ղևտականի և Ղևտականը Ելքի հետ: Այս գիրքը պարունակում է ուղղակի Մովսէսի քարոզները, որոնք երեք հաս են և ունին իւրեանց վերնազիրն (Ա, 1—5) ու պատմական եզրափակումը:

Առաջին քարոզը կամ ճառը մի տեսակ նախաբան է (Ա, 6—Գ, 43), որով Մովսէսը ներկայացնում է այն դէպքերի պատկերը, որոնք անցել են Սինայից յետոյ և յորդորում է պինդ պահել օրէնքները:

Երկրորդ քարոզը գրքի գլխաւոր մասն է, որ ամփոփում է Մովսէսի օրէնքների էութիւնը, յիշատակելով օրէնքն ու տասնաբանեակը (Ե—ԻԶ): Այս քարոզի առաջին մասում (Զ, 4—ԺԱ) նա յիշեցնում է Հրէաներին թէ ինչո՞ւ պէտք է հաւատարիմ մնային Աստուծոյ: Նա յայտնում է որ Եհովան է միակ ճշմարիտ Աստուածը և միակ պաշտելին (Զ, 4—25). ըստ որում նոքա պէտք է ոչնչացնէին կռապաշտութիւնը Քանանացոց երկրից ի նշան գոհութեան այն աստուածային բարեքներին, որոնց ինքեանք իսկ անարժան են եղել (Ե—Ժ, 11): Ուստի և նզովում են օրինազանցները (Ժ, 12—ԺԱ, 32):—Երկրորդ մասում (ԺԲ—ԻԶ) ամփոփուած են օրէնքները, այն է՝ նախ կրօնական օրէնքները (ԺԲ—ԺԶ, 17). երկրորդ քաղաքացիական օրէնքները (ԺԶ, 18—ԻԱ, 14). երրորդ անձնական օրէնքները (ԻԱ, 15—ԻԶ, 15). և եզրափակումն իբրև յորդոր օրինաց պահպանութեան (ԻԶ, 16—19):

Երրորդ քարոզը խորագիր չունի և ունի երեք մա-

տեր (ԻԷ—Լ): Նախ յայտնուած է այն պարտաւորութիւնը, որ պէտք է ժողովուրդը երկիրը նուաճելուց յետոյ վատարէր Գեբաղի ու Գարիզինի վրայ ի նշան օրինապահութեան (ԻԷ), երկրորդ օրհնութիւն օրինապահութեան և նորովք օրինագանցներին (ԻԸ) և երրորդ՝ յորդոր դէպի օրինապահութիւն (ԻԹ—Լ):

Եզրանիակումը (ԼԱ—ԼԳ) ցոյց է տալիս, որ Մովսէսը նշանակում է Յեսու Նաւեային իւրեան յաջորդող, գանազան խորհուրդներ է տալիս ու պատուիրում կարգաւ օրէնքը Շաբաթ Տեառն տօնին և պահպանել Ուխտի տապանակում. (ԼԱ): Այդոր հետևում է Մովսէսի երգը (ԼԲ), Իսրայէլի ցեղերի օրհնութիւնը (ԼԳ) և Մովսէսի մահն ու թաղումը (ԼԴ):

ԼԵ.

ԱՍՏՈՒԹՈՅ ՕՐԷՆՔԻ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Իսրայէլացիք հին աշխարհում մի առանձին տեղ են բռնում այնով մանաւանդ, որ Աստուծոյ հաւատքը և գաղափարը ճշմարտապէս պահել են՝ ինչպէս Աստուած նոցա յայտնել է, մինչդեռ հեթանոս աշխարհը բոլորովին զրկուած էր այդ դաւանանքից:

Մովսէսական օրէնքն իւր բոլոր մասերով հաստատուած է նոյն իսկ այդ դաւանանքի ոգու վրայ, այնպէս որ օրէնքի բոլոր կէտերը բղխում են Աստուծոյ հիմնական պատուիրանների սկզբունքներից. — «Լուր, Իսրայէլ, Տէր Աստուած մեր, Տէր մի է: Եւ սիրեսցես զՏէր Աստուած քո յամենայն սրտէ քումմէ և յամենայն անձնէ քումմէ և յամենայն զօրութենէ քումմէ» (Բ. Օր. 2, 4):

— «Ես եմ Տէր Աստուած ձեր. և սրբիջիք և սուրբք լինիջիք, զի սուրբ եմ ես» (Ղև. ԺԱ, 44):

Այսոնք են Իսրայէլացոց հիմնական գաւանձաբք կազմում: Ասաուծոյ ճշմարիտ գաղափարից ծագում է Իսրայէլացոց բոլոր օրէնքը: Նոցա այդ կրօնական գիտակցութիւնից բխում է ճշմարիտ բարոյականութեան և մարդասիրութեան սկզբունքը, որ հակադրութիւն է կազմում ամբողջ հեթանոս աշխարհի գիմաց: Նոքա ընդունում են որ մի կենդանի, սուրբ, արդար և ամենագէտ Աստուած կայ միայն և մարդ ստեղծուած է նորա պատկերով. այնպէս որ Իսրայէլացիք բարոյական վեճ բարձրութեան վրայ են կանգնած հեթանոսաց համեմատութեամբ:

Նոցա համար ոչ թէ լսկ արտաքինը, շօշափելին նշանակութիւն ունի, այլ միայն սիրան ու համագմունքը, որոնցից պէտք է ելնէ և արտաքինը: Այդ սկզբունքըն է, որ ծագել է Ասաուծոյ մի հրաշալի խօսքից երբ Ասաուած անտես է անում Սաւուղին, պատուիրում է Սամուէլ մարգարէին՝ չսղալ նորա հասակն ու սղամարդութիւնը, վասն զի աչ եթէ որպէս անտանիցէ մարդ՝ անտանէ Ասաուած. զի մարդ հայի յերեսս, և Ասաուած հայի ի սիրտս» (Ա. Թագ. ԺԶ, 7):

Ասաուած հրամայեց նոցա սիրել իւրեան, և այդ սիրուց բխում է և ընկերօրութիւնը իւր բոլոր իրաւական ընդարձակութեամբ. «մի խնդրեսցէ վէճ մ' ձեռն քո. և ընդ որդւոց ժողովրդեան քո սխո մի ունիցիս, և սիրեսցես զընկեր քո իբրև զանձն քո, զի ես եմ Տէր» (ՂԱ. ԺԹ, 18): Նայն իսկ ստեղծագործութեան այն ճշմարտութիւնից, որ բոլոր մարդիկ մի զոյգից են, ծագում է Իսրայէլացոց մարդասիրութիւնը հակառակ հեթանոսաց այն սեսութեան, որ աշխարհի սկզբում բողմամարդութիւն է ենթադրում, ըստ որում և ասում էին իրար զանազան ազգեր իբրև իրար հետ ոչ մի մարդկային կապ չունեցողներ:

Այսպէս և պահանջուում էր օրէնքով, որ յարգեն ծերերին կամ մեծերին (Ղև. ժԹ, 32), ողորմած և արդար լինին զէպի աղքատ ու օտարը և այլին ու որբը (Ել. ԻԲ, 21—23)։ Աղքատը վերստին ապահովուում էր Տարեկան կամ Տարի թողութեան սօնին. ստրուկը համարուում էր տան անդամ և վեց տարի ծառայելուց յետոյ ազատուում (Ել. ԻԱ, 2. Ղև. ԻԵ, 39)։ Իսկ եթէ կամենում էր ցմահ մնալ, ծակում էին ականջը դրան սեմում ի նշան որ միշտ պատկանում է այդ տան (Ել. ԻԱ, 6. ԲՕր ժԵ, 16. 17)։ Մինչև իսկ օտարացեղ ճորտը ապահովուած էր բռնութիւններից խիստ օրէնքներով։

Օրէնքը ստիպում էր չսեփականել թշնամու կայքը (Ել. ժԲ, 48), այլ և կենդանիները պէտք է խնայուէին և շաբաթ օրը հանգստանային (Ել. Ի, 10)։ Հրամայուած էր կալի եզի բերանը չկապել և ուտելը արգելել (ԲՕր. ԻԵ. 4), թռչնոց բոյնը չքանդել (ԻԲ, 6. 7)։ Իսկ Շաբաթ Տեառն սօնին ազատ բուսածներից բաժին պէտք է հանէին նաև վայրենի կենդանեաց համար (Ել. ԻԳ, 11)։

Ահա այս և այսպիսի գեղեցիկ օրէնքներով է արտայայտուում Իսրայէլացոց բարոյական ու մարդասիրական ոգին ըստ Աստուծոյ անսուտ յայտնութեան։ Ուստի և Քրիստոս ասում է. «ոչ եկի լուծանել զօրէնս և զմարգարէս, այլ լնուլ» (Մատթ. Ե, 17)։ Այսինքն քանի որ Հին Ուխտի օրէնքը նախապատրաստութիւն է կատարեալ օրէնքի, որ Քրիստոսով պէտք է իրականանար, հին Օրինաց բոլոր թելերն ևս միանում են Քրիստոսի մէջ և ապա նորանից ճիւղաւորուում մեզ համար իբրև յաւիտենական օրէնք, այնպէս որ Հին Կտակարանի օրէնքը՝ ոչ թէ ինքնուրոյն՝ այլ միայն Քրիստոսով է ստանում իւր նշանակութիւնը։ Հին Կտակարանի օրէնքների մի մասը միայն ստուեր էր, նախատիպ էր, իսկ բուն մարմինը, իսկական տիպը՝ Քրիստոսով եղաւ. մինչդեռ

միւս մասը աւելի ընդարձակ զարգացումն ստացաւ Քրիստոսի խօսքերի մէջ, որպիսիք են աասը պատուիրանները: Ստուերի ու տիպի կամ նախապատրաստութեան ու կտտարման գեղեցիկ օրինակը զատկական գտուն էր, ըստ որում Քրիստոս եղաւ իսկական գտուն ու պատարագը:

Դասարանական ընթերցանելիք.

1. Մովսէսի յորգորը դէպի օրինապահութիւն. Դ, 1—40.
2. Աստուածապաշտութեան տեղի կեդրոնացումը. ժԲ, 1—31.
3. Զգուշացումն սուտ մարգարէներէց. ժԳ, 1—5.
4. Օրէնք դատաստանի և թագաւորի նկատմամբ. ժԶ, 18—ժԷ, 20.
5. Ղևտացոց բաժինը և Մովսէսի նման մարգարէն. ժԸ.
6. Օրինապահների օրհնութիւնը և օրինազանցների անիծումը. ԻԸ.
7. Մովսէսի յաջորդութեան կարգադրութիւնը. ԼԱ.
8. Մովսէսի մարգարէական օրհներգութիւնը. ԼԲ.
9. Մովսէսի մարգարէական օրհնութիւնը. ԼԳ.
10. Մովսէսի վախճանը. ԼԴ:

ԼԶ.

ԳԻՐՔ ՅԵՍՈՒԱՅ

Հնգամտեանի մի յաւելլուածն է կազմում աստուածաշնչի մէջ վեցերորդ գիրքը, որ կոչուում է Գիրք Յեսուայ: Այս այն Յեսուն է, որ Մովսէսից յետոյ առաջնորդեց ժողովրդին դէպի Աւետեաց երկիրը: Սա առաջ

Կոչուում էր Օսէս (Թիւ. ժԳ, 17), Նաւեայ որդին էր, Եփրեմի ցեղից, 12 լրտեսների թուից (Թիւք. ժԳ), Մովսէսի մտերիմ ծառան ու գործակից (Ել. ԻԿ, 13) և յաջորդը (ԲՕր. ժԸ, 15. ԼԱ, 7. 23): Յետուն անունն հանեց Ամաղեկացոց դէմ քաջութեամբ կռուելով (Ել. ժԵ, 8 - 16), որոնք յարձակուել էին Իսրայէլացոց բանակի վրայ Ռափիդիմի մօտ: Մովսէսը յաջողապէս ընտրելով նորան պօրապար այդ պատերազմում, ոչ միայն իւր աչքով նկատեց նորա արիութիւնը, այլ և Աստուծոյ յայտնութիւնը վկայեց նորան, որ Աստուած նորա հետ էր: Այս արդէն բաւական էր, որ Մովսէսը նորան մտերմացնէր իւրեան ու սիրէր, ըստ որում և մարգարէական աչքով նախատես եղաւ, որ նա պէտք է ազատիչ լինէր Իսրայէլացոց իւրեանց թշնամիների ձեռքից. այդ պատճառով փոխեց նորա անունը և դրաւ Յետուն՝ այսինքն ազատիչ. (Թիւ. ժԳ, 17):

Յետուն իւր բարեմասնութիւններով Մովսէսի մօտիկ անձնաւորութիւնը դարձաւ, այնպէս որ մինչև անգամ նորա հետ Սինան բարձրացաւ, երբ Մովսէսը 40 օր մնաց և տասնաբանեակի տախտակներն ստացաւ (Ել. ԻԿ, 13. ԼԲ, 17—18): Այդպէս էլ Մովսէսի խորանից անբաժան էր, որտեղ Աստուած յայտնուում էր ամպերի մէջ (ԼԳ, 11): Եւ մենք տեսնում ենք, որ երբ 12 ցեղերի ներկայացուցիչ 12 լրտեսները գնացին Քանանը լրտեսելու և վերադարձան (Թիւ. ժԳ, 9), նոցանից միմիայն Յետուն և Յուդայի ցեղի ներկայացուցիչ Քաղբբը չվհատեցան և հաւատում էին Աստուծոյ ամենակարողութեան, որ նա յաղթանակը իւրեանց կտայ Քանանի զօրեղ ժողովուրդների վրայ: Այս պատճառով Եգիպտոսից ելած սերունդից միմիայն սոքա էին որ քսան տարեկանից վեր լինելով հանդերձ՝ արժանացան Աւետեաց Կրկրի տեսութեան (Թիւք. ժԿ. 30): Սակայն Յետուն

ժողովրդի զեկազար գարձու այն ժամանակ, երբ Իսրայելացիք հասան Յորդանան և Մովսէսը Աստուծոյ անօրինութեամբ հանդիսապէս ձեռնադրեց իւր յաջորդ՝ ոչ միայն Եղիազար քահանայապետի, այլ և ժողովրդի առաջ (Թիւք ԻԵ, 15—33): Այգապէս բռնելով Մովսէսի տեղը, Յեսուս եօթը տարուայ ընթացքում գրուեց Բանանը, ազատեց ժողովուրդը նեղութիւններից և տեղաւորեց Աւետեաց երկրում, բաժանեց իննը և կէս ցեղերի վրայ. կառավարեց նոցա, հանդիսապէս յորգորեց նոցա հաւատարիմ մնալ Եհովային և Մովսէսից 17 տարի յետոյ՝ 110 տարեկան հասակում վախճանուեց: Նա թաղուեց իւր ժառանգութեան մէջ այն է՝ Թամնասաքար քաղաքում (Թամնաթարէս, Թամնաթառահ):

Իւր ժամանակի բոլոր պատմութիւնը թողեց Յեսուս իւր անունով մնացած այս գրքում, ըստ որում և որ ինքն է այդ գրքի հեղինակը՝ այդ ապացուցուած է թէ հին առբքիների աւանդութեամբ, թէ նայն իսկ այդ գրքի վկայութեամբ (ԻԿ, 26) և թէ նորա բովանդակութեամբ, որի մանրամասն ու ճիշդ նկարագրութիւնը միմիայն ափանաւեսի գործ կարող է լինել (ՁԵ, 63): Միայն Հրէական աւանդութիւնն ասում է, որ Յեսուս գրել է մինչև ԻԿ, 28, վերջը աւելացրել է Ահարոնի որդի Եղիազարը, իսկ ԻԿ, 34, այն է՝ վերջին տունը գրել է Փենէէսը՝ Եղիազարի որդին: Բայց յետոյ աւելացրած կտորներ ևս կան, զորօր. ձԹ, 47. հմմտ. Գատ. ժԸ, 1—12: Յես. 2, 25. հմմտ. Գ. Թագ. ժՁ, 34: Յես. ժԵ, 13. և այլն: Եբրայեցիք այս գիրքը համարում են Հնգամատեանի յաւելուած և հետը մի ամբողջութիւն:

Յեսուայ գիրքը բովանդակում է իւր մէջ Աստուծոյ ժողովրդի պատմութիւնը Յեսուս Նաւեայի կառավարութեան ժամանակ, որ ըստ մեր թարգմանութեան

նախադրութեան պէտք է տւած լինի 27 տարի, իսկ քստ Յովսէպոս Փլաւիոսի 25, այն է՝ Մովսէսի մահից 1447 տ. Ք. ա. մինչև Յեսուի մահը և ծերերի կառավարութիւնը: Եւ որովհետև այս պատմութիւնը շարունակութիւն է և սերտ կապուած է հնդամատեանի հետ, ուստի և սկսում է՝ «Եւ եղև յետ վախճանելոյն Մովսիսի խօսքերով:

Ամբողջ գիրքը բաժանւում է երեք մասի. առաջին մասում (Ա.—ԺԲ) պատմուած է Աւետեաց երկրի գրաւումը: Երկրորդում (ԺԳ—ԻԲ) երկրի բաժանումը Իսրայէլացոց ցեղերի մէջ. և երրորդում (ԻԳ—ԻԿ), որ մի վերջաբան է, պատմուած է ծերերի ժողովուրդը Յեսուի մօտ և նորա կտակ:

Յեսուն գրել է այս գիրքը անշուշտ իւր ծերութեան ժամանակ (է, 25. Ը, 29. Թ, 27), երբ յետ քաշուելով ծանր գործերից՝ ապրում էր Թամնասաքարում (ԺԹ, 49—50. ԻԱ, 42): Գրութեան նպատակն էր ոչ միայն շարունակել Իսրայէլացոց մէջ աստուածային գործերի պատմութիւնը, այլ և ցոյց տալ նոր սերունդին՝ թէ քնչպէս այն խոստումը որ տուաւ Աստուած Աբրահամին, Իսահակին ու Յակովբին Աւետեաց երկիրը ժառանգելու մասին, ճշգիւ կատարուեց և նոցա այժմեան զաւակները ժառանգեցին նոցա հաւատքի բարիքները:

Յեսուի անձի նշանակութիւնն ևս բարձրանում է մեր առաջ, երբ կարգում ենք Պօղոս առաքեալի խօսքերը (Եբր. Գ, 8—9) նորա նախատիպութեան մասին: Յեսուն նախատիպ է նախ անունով, որ նա փրկեց ժողովուրդը իւր թշնամիներից, իսկ Յիսուս Փոկիչ է ամենայն հաւատացելոց բոլոր թշնամիներից. և երկրորդ՝ Յեսուն խաղաղեցրեց ժողովուրդը և բաժանեց. Աւետեաց երկիրը նոցա մէջ, իսկ Քրիստոս խաղաղեցնում:

է հաւատացելոց և տալիս է երկնաւոր արքայութեան մէջ նոցա ժառանգութիւնը:

Յետուի գրքից գլխաւոր ընթերցուածքներն են Ա, 1—9 Գ, 14—Դ, 18. ԻԳ, 29—33:

Դասարանական ընթերցանելիք.

1. Յետուն ու իւր կարգադրութիւնը Յորդանանն անցնելու համար. Ա, 1—18:

2. Լրտեսները Երիքովում. Բ, 1—22.

3. Յորդանանի անցումը. Գ—Ե, 1.

4. Աւետեաց երկրի գրաւման պատրաստութիւնը. Ե, 2—12.

5. Երիքովի առումը և նզովումը. Զ, 1—25.

6. Սինայի օրէնսդրութեան կրկնումը, Քարիզին ու Գերազ. Ը, 30—35.

7. Յետուի պատերազմի հրաշքը. Ժ, 1—15:

8. Քանանի բաժանումը. ԺԱ, 23—ԻԱ.

9. Յետուի կտակը իւր ժողովրդին. ԻԳ—ԻԴ:

ԼԵ.

Դ Ա Տ Ա Ի Ո Ր Ք

Հրէական բնագրում այս գիրքը կոչուում է շոֆե-տիմ, Եօթանասնից մէջ Կրիտայ, որ և մերում թարգմանուած է՝ Դատաւորք: Այս գիրքը դատաւորաց է կոչուում ըստ իւր բովանդակութեան, այսինքն պարունակում է իւր մէջ Իսրայէլացոց այն ժամանակի կրօնական, բարոյական ու քաղաքական դրութիւնը, որի մէջ կառավարութիւնը յանձնուած էր դատաւորներին ձեռքը: Դատաւորներ կոչուում են այն անձնաւորու-

թիւններն, որոնք Աստուածանից ուղարկուած էին թէ Իսրայէլացոց ազատելու իւրեանց արտաքին թշնամիներէրից և թէ կռապաշտութիւնը վերացնելու նոցա միջից: Նոքա պէտք է հաստատէին Իսրայէլացոց մէջ Աստուծոյ հաւատքը, ներշնչէին նոցա Աստուծոյ պատուիրանաց պահպանութիւն և աստուածային ճշմարիտ ճանապարհի վրայ դնէին: Երբ ժողովուրդը իւր միտն էր բերում Աստուծուն և օգնութիւն խնդրում, Աստուած այդ դատաւորների միջոցով ազատում էր նորան օտար իշխանութեանց լծից: Ազատութիւնից յետոյ դոքա դատում էին ժողովրդի գործերը համաձայն Մովսէսի օրէնքին և այդ իսկ պատճառով դոքա կոչուած էին դատաւորներ: Այդ դատաւորների շարքը սկսուած է Յեսու Նաւեայից և շարունակուած է մինչև Սաւուղ թագաւորը: Իոքա, որոնց մասին այս գիրքը պատմում է, թուով տասներեք են մինչև Սամուէլ մարգարէն և կառավարել են 300 տարուայ ընթացքում (1439—1112 Ք. ա.):

Քանի որ Յեսուն կենդանի էր և դեռ ևս մնում էին Աստուծոյ հրաշքները տեսած ծերերը, ժողովուրդը ծառայում էր Աստուծուն: Բայց երբ դոքա վախճանուեցան, եկաւ մի նոր սերունդ, որ տեղեակ չէր Աստուծոյ մեծագործութեանց, ուստի և հետզհետէ մոլորուեցան՝ հետեւելով Քանանացոց չաստուածներին (Գատ. Բ, 7): «Յարեաւ այլ ազգ որ ոչ ճանաչէին զՏէր և ոչ զգործսն զոր արար ի մէջ Իսրայէլի»: Այդոր հետեանքը եղաւ Աստուծոյ սպառնալիքի կատարումը (Գև. ԻԶ, 17): Նոքա իւրեանց չարութեամբ չկարողացան Բահադի և Աստարտի միջոցով վայելչութիւն գտնել. Աստուած մատնեց նոցա շրջապատող ազգերի հալածանքներին: Միաժամանակ Աստուած գթալով տուաւ նոցա դատաւորներ, որոնք պէտք է ուղղէին:

ժողովուրդը: Մենք տեսնում ենք որ Աստուած գործիք է դարձնում իւր ճշմարիտ նպատակների համար մինչև անգամ մի Սամփսոնի, որ տակաւին երկիւղած կամ արդար մարդ չէր (ժԳ—ժԶ): Նոյնպէս և Յեփթայէն մի գովելի անձնաւորութիւն չէր, ըստ որում դատաւորաց շրջանը այսքան է մեզ համար օրինակելի, որ Աստուած պատժում է անասուած ժողովուրդը, բայց անտես չէ անում, երբ նա դառնում է. այլ և նոյն իսկ նորա միջից ու նորա մարդկանց միջոցով վարում է պատերազմները և հետզհետէ դէպի ուղղութիւն տանում:

Գրքի հեղինակութեան վերաբերմամբ Հրէական աւանդութիւնն ասում է, որ Սամուէլ մարգարէն խմբագրել կամ ժողովել է այդ շրջանի մասին հին դրութիւնները: Բովանդակութիւնիցն էլ պարզ երևում է, որ այս գիրքը մի խմբագրական ժողովածու է: Բայց եթէ թԸ, 30 ի նկատի ունենանք, որ յիշում է գերութիւնը, այն ժամանակ պէտք է գրուած լինի շատ ուշ: Սակայն այս ապահովութեան հիմք չէ տալիս, վասն զի Ա, 21 դորան բոլորովին հակառակ հին ժամանակն է շեշտում: Թերևս վերջին գլուխները յետոյ վերստին խմբագրուած են: Սամուէլն իբրև վերջին դատաւոր և առաջին մարգարէ կարող էր այս գիրքը գրած լինել, որի համար ունինք հետևեալ հաւաստիացումը: Նախ՝ ամբողջ այս գրքի մտքերի ընդհանուր ընթացքը կատարելապէս նման է այն ճառին, որ Սամուէլն ասել է Սաւուղի թագաւորելու ժամանակ, համոզելով իւր ժողովուրդը՝ հաւատարիմ մնալ ու ծառայել Աստուծուն և չմոռանալ՝ որ իւրեանց բոլոր գթբախտութիւնները ծագում են իւրեանց առ Աստուած ցոյց տուած անհաւատարմութիւնից և անհնազանդութիւնից. (Ա Թագ. ԺԲ, 7—15. 20—25):

Երկրորդ՝ Նոր Կտակարանի հեղինակներն ասում են, որ Մովսէսից ու Յեսուսից յետոյ առաջին գրող մարգարէն Սամուէլն է. (Գործք. Գ, 24. Եբր. ԺԱ, 22): Եւ երրորդ՝ գրքի գրութեան ժամանակը պարզապէս ցոյց է տալիս, որ միմիայն Սամուէլը կարող կլինէր հեղինակել:

Սամուէլի անձի մասին առհասարակ պէտք է գիտենանք, որ նա գործում էր թէ իբրև դատաւոր և թէ իբրև մարգարէ: Այդ կրկնակի պաշտօնի համար Սամուէլը նախապատրաստուեց Աստուծոյ անօրինութեամբ: Մի բարեպաշտ Ղևտացի էր նորա հայր Եղկանան և որովհետև սորա կին Աննան ամուլ էր, միասին աղօթեցին Աստուծոյ և ուխտեցին որ Աստուծոյ պարգևելիք երեխային նուիրեն Վկայութեան խորանի սպասաւորութեան: Այդպէս էլ եղաւ: Սամուէլը երեք տարեկանից ծառայում էր Վկայութեան խորանում ի Սելով Հեղու քահանայապետութեան օրով և նորա աչքի տակ: Այդտեղ սա առաջին անգամ յայտնութիւն ստացաւ Աստուածանից և այդ լուրը տարածուեց ամբողջ երկրում: «Եւ գիտաց Իսրայէլ ի Գանայ մինչև ի Բերսաբէէ թէ հաւատարիմ է Սամուէլ ի մարգարէս Տեառն».— «և հաւատարիմ եղև Սամուէլ լինել ի մարգարէ Տեառն յամենայն Իսրայէլի ի ծագաց երկրին մինչև ի ծագս» (Ա. Թագ. Գ, 20): Փղշտացիք ջարդեցին Իսրայէլացոց, ընկաւ Հեղու տունը և Աստուծոյ ժողովուրդը 18 տարի ստրկացաւ նոցա. (Ա. Թագ. Գ.): Ահա այդ ժամանակ դուրս եկաւ Սամուէլը և սկսաւ դարձ քարոզել: Ժողովուրդը զոջաց և այնուհետև մի յաղթանակ տարաւ Փղշտացոց վրայ, նուաճեց շատ քաղաքներ և տարածեց իւր բարոյական ազդեցութիւնը շրջակայ ժողովուրդների վրայ (Ա. Թագ. Է, 1—14):

Սամուէլը քաջ գիտենալով որ աստուածապաշտութիւնը, աստուածային օրէնքի կատարումը, ներքին խա-

դարձութիւնը և բարոյական կեանքը միայն կարող են ժողովուրդը գործադնել և շրջակայ արեւելից արաբ-ֆէյ, սկաու կարգ ու կանոն մտցնել նորա մէջ: Ամեն աստի նա Հաւածակից գալիս էր. մտնում էր նշանուոր սուրբ քաղաքներն՝ ինչպէս Բեթէլ, Գազա և Մասփաթ, դատում էր ժողովուրդը և խաղաղեցնում և ասպա կրկին գառնում իւր առեւը (Ե. 16—17): Երբու թագաւորներն՝ Սաուդի ու Գաւթի՝ օժումն ևս նորա ձեռքով եղաւ, այնպէս որ իւր բոլոր գործերում Սամուէլը ցոյց առաւ կատարեալ անշահատրութիւն, ինքնագոհութիւն և աստուածահաճոյ գործունէութիւն: Այդ վկայից և ժողովուրդը, երբ Սամուէլը հեռանում էր պաշտօնից (ԺԲ, 1—15): Բայց պաշտօնից ելնելով էլի շարունակեց գործել իւր ազգի հոգևոր յառաջդիմութեան համար: Որպէս զի ժողովրդի մէջ զարգանար աստուածպաշտութիւն, կրօնական լուսաւորութիւն, Աստուծոյ օրէնքի ճանաչողութիւն և նախանշանդրութիւն, Սամուէլը մարգարէական դպրոցներ բաց արաւ շատ քաղաքներում, ինչպէս Հրամայում, Բեթէլում և այլուր: Այդտեղ Հրէայ պատանիները մաքուր բարքով ու վարքով հանդերձ սովորում էին աշխատանքի, Աստուծոյ օրինաց, պերճախօսութեան և երգեցողութեան: Այդ դպրոցից դուրս եկան եռանդուն հաւատքով և հայրենասէր մարդիկ, որոնք կենդանի խթաններ էին ազգի լուսաւորութեան և յառաջդիմութեան: Նա մեռաւ. խորին ծերութեան մէջ և նորա կեանքի պսակն էր ժողովրդի միահամուռ լացն ու ողբը և նորա բնաւորութեան ճանաչողութեան համար բնորոշ է ժողովրդի վկայութիւնը. «Այ մեղար մեզ և ոչ զրկեցեր զմեզ և ոչ նեղեցեր զմեզ, և ոչ առեր ի ձեռաց ուրուք և ոչինչ» (Ա. Թագ. ԻԵ, 1. ԺԲ, 4): Նորա գրաւոր գործունէութիւնը վկայուած է Ա. Մնաց. ԻԲ, 29—30:

Կարծիք կայ, որ Դատաւորաց գիրքը գրուել է թագաւորաց ժամանակ, Դաւթի թագաւորութեան սկզբից առաջ, երբ սա Երուսացիներից գրաւեց Սիոնը (Բ. Թագ. Ե, 6—7): Եւ որովհետեւ Դատաւորաց գրքում ասուած է (Ա, 21) թէ Երուսաղէմը գտնուում է Երուսացոց ձեռքում, պարզ է՝ որ այդ գիրքը գրուած է գոնէ Սաուղի թագաւորութեան վերջերում:

Գրելով այս գիրքը՝ Սամուէլը նպատակ է ունեցել ցոյց տալ Իսրայէլացոց, որ Աստուծոյ ծառայելը և պաշտելը բախտաւորութեան միակ հիմքն է, բարեկեցութեան միակ պատճառն է և խաղաղութեան ապահովութիւնը. ըստ որում և կռապաշտութիւնը այն միակ սլաւճառն է, որով Իսրայէլացիք անթիւ և անդադար դժբախտութիւններ են կրում արտաքուստ (տես Գ, 7 - 15. Զ, 7, Ժ, 6—10. Գ, 1—2. ԺԳ, 1.): Եւ մենք տեսնում ենք որ Սամուէլը իւր գրքով գրեթէ լրացնում է Հնգամատեանը ու Յեսուի գիրքը, վասն զի առաջինները բերում հասցնում են մինչև Աւետեաց երկիրը, իսկ այս տալիս է մեզ մի նկարագիր այն խառն ժամանակի, երբ դեռ ևս Իսրայէլացիք իւրեանց նստական կեանքով չէին կանոնաւորուել և գրեթէ թափառական կեանքի շարունակութեան մէջ էին գտնուում:

Այս շրջանի նեղութիւնները պէտք է յիշեցնէին Իսրայէլացոց յաւիտենական անբախտութիւնը, որին արժանանում էին աստուածուրացութեամբ: Բայց նոքա զղջում էին և հեռանում չար ճանապարհից, տենչալով դէպի աստուածային Փրկիչը. ուստի և ամեն դատաւոր իբրև Աստուծոյ ուղարկուածը, Իսրայէլի ազատիչ նախատիպ էր Մեսիային, մարդկութեան Փրկչին, որ պէտք է ազատէր սատանայից, ազատ կեանք շնորհէր և դատէր նոցա ըստ իւրեանց գործոց (Դատ. Գ, 9. 15. 31. Զ, 14. Ժ, 1. և այլն): Աւելի պարզ նախատիպ էր Սամու-

սոնը, որի անունը նշանակում է արեգակն, մանաւանդ իւր յաւիտենական ուխտով, որով նուիրուած էր Աստուծուն իւր ամուլ մօրից ծնուած օրից (Դատ. ԺԳ, 5. 8. 22): Յաղթող Քրիստոսի նախատիպն էր Գեղէոնը, որի անունը նշանակում է ջախջախող և որի յաղթութիւնը նախատիպ է Քրիստոսի թշնամեաց ջարդուելուն (Դատ. Է, 16—22. Եսայի, Թ, 4), ըստ որում Մադիամը ներկայացնում է սատանայի իշխանութիւնը: Նշանաւոր է նոյնպէս և Գաթըր կամ Գեղմն (Դատ. Զ, 36—40) և այդոր ու երկրի անձրեւիլը. Գաթմն իբրև Իսրայէլի եկեղեցին, իսկ երկիրը հեթանոս աշխարհն, որի վրայ իջնում հեղում է Աստուծոյ շնորհը (տես. Դատ. նախադրութիւնն ևս) Հրէաների հաւատքի ցամաքելուց յետոյ, երբ իջնում է Բանն Աստուած և մարդանում Ս. Կոյսից: Այլ և սափորները Հրէայք են, որոնք երկաթեայ գաւազանով փշրում են և Երրորդութեան լոյսը Առաքեալների փողով վանում է խաւարը: «Այլ և ի խորտակիլ մարմնական գործոց՝ պայծառանայ յաղթութիւն հոգւոյ»:

Ամբողջ գիրքը բաժանուում է երեք մասի: Առաջին մասը (Ա.—Գ, 6) մի տեսակ ներածութիւն է դրուածքին, որի մէջ հեղինակը ներկայացնում է Իսրայէլացոց դրութիւնը դատաւորաց ժամանակ: Երկրորդ մասում (Գ, 7—ԺԶ) նկարագրուած է Իսրայէլացոց վեց անգամ ընկնիլը ալլազգիների լծի տակ և ազատուիլը քաջ դատաւորաց միջոցով: Իսկ երրորդ մասում (ԺԷ—ԻԱ) պատկերացրած է երկու օրինակով ժողովրդի ծայրայեղ անբարոյականութիւնն ու անկումը:

Դասարանական ընթերցանելիք.

1. Իսրայէլացոց վիճակը Յեսուից յետոյ (Ա.—Գ, 6.

2. Գեբովրայի ու Բարակի երգը. Ե, 1—32.
3. Գեգէննի տեսիլը. Զ, 6—25.
4. Գեգէննի ազօթքի կատարումը. Զ, 36—40.
5. Յեփթայու ուխտը Թ, 30—40.

ԼԸ.

ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ջրհեղեղ.	2937 Գ. ա.
Աշտարակաշինութիւն.	2412 —
Ազգերի ցրուիլը.	2371 —
Աբրահամի ծնունդը.	1992 —
— կոչումը.	1917 —
— գնալը Եգիպտոս.	1916 —
Մեղքիսեղեկի օրհնութիւնը	1908 —
Սողոմի կործանումը.	1893 —
Իսահակի զոհումը.	1867 —
Աբրահամի մահը.	1817 —
Յակովբը լծգիպտոս	1702 —
Մովսէսի ծնունդը.	1567 —
Ելք.	1487 —
Մովսէսի մահը. Յեսու	1447 —
Յեսուի մահը.	1439 —

Դասաւորք.

1. Յեսուն կառավարեց 8 տարի. 1447—1439.
- Ծերերը 17 տարի 1439—1422.
- Պարապ. 14 տ. 1422—1409.
- առաջին ծառայութիւն Ասորոց Գու-
ասրայ. ներքայ 8 տ. 1409—1401.

2. Գողոնիէլ	40 տ.	1401—1361.
պարապ	22 տ.	1361—1339.
Բ. Ճառայութիւն Մովսէսացոց Եզդ-		
մայ ներքոյ	18 տ.	1339—1321.
3. Աւովդ	20 տ.	1321—1301.
4. Սամեզար		1301—1300.
Գ. Ճառայութիւն Քանանացոց Յարի-		
նայ ներքոյ		1300—1281.
5. Դերովրա և Բարակ	34 տ.	1281—1248.
Դ. Ճառայութ. Մադիմացոց Նճով. 7 տ.		
6. Գեղէովն	9 տ.	1241—1231.
7. Աբիմեկեք.	3 տ.	1231—1228.
8. Թովղա.	23 տ.	1228—1205.
9. Յայիր	22 տ.	1205—
Ե. Ճառայութիւն Փղշտացոց		
ներքոյ	18 տ.	1201—1183.
10. Յեփթայի	6 տ.	1183—1177.
11. Եսերոն.	7 տ.	1177—1170.
12. Եղովն	10 տ.	1170—1160.
13. Լարզոն	8 տ.	1160—1152.
15. Սամփսոն և Հեղի	20 տ.	1152—1132.
16. Սամուէլ	21 տ.	1132—1112.
Գերութիւն տապանակի և Հեղու մահը:		
Սաւուղ թագաւոր 40 տ. 1091 թուին Ք. ա: 1)		

ԼԹ.

Հ Ռ Ո Ի Թ.

Դատաւորաց գրքից յետոյ Ս. Գրքում գտնուած ենք մի փոքրիկ ու սիրուն պատմութիւն Հուութ անունով:

1) Այս թուակարգութիւնը ըստ մեր թարգմանութեան

Բովանդակութիւնը վերաբերում է Դատաւորաց շրջանին և պատմում է Դաւիթ թագաւորի նախամայր Մովաբացի Հուլիթ մասին, որ Քրիստոսի ազգաբանութեան մէջ ևս յիշուում է (Մատթ. Ա, 5): Հուլիթ ամուսնութիւնը Բոոսի հետ Բ. Օր. ԻԵ, 5—կարգադրութեան գործադրութիւնն է, որ սովորական էր դարձել (Մատթ. ԻԲ, 24), ըստ որում եղբայրը պէտք է առնէր իւր այրիացած նուին՝ իւր եղբօր ընտանիքը վերականգնելու համար: Եւ որովհետեւ ամբողջ գիրքը վերաբերում է Հուլիթի կեանքին, ուստի և կոչուում է Հուլիթ, որ իսկապէս նշանակում է սիրուն, նշանաւոր:

Այս գիրքը թէ հին Հրէաների ու թէ եկեղեցու ս. Հայրերի մէջ համարուում էր Դատաւորաց Գրքի հետ մէկ, ըստ որում և ճշմարիտ, այդոր բովանդակութիւնը կարծես թէ մի տեսակ եզրափակումն է Դատաւորաց գրքին, վասն զի Դատաւորաց ժամանակից մի ընտանեկան դէպք է: Բայց կարող է համարուել միաժամանակ Քաղաքացի գրքերի նախաշաւիղ, քանի որ ցոյց է տալիս Յուդայի թագաւորական հարստութեան հիմնադիր Դաւիթի ազգաբանութիւնը (Գ, 17—22): Այժմեան ռաբբիները համարում են այս գիրքը սրբագրեանց թւում: Հրէաների նշանաւոր տօներին կարգացուող հինգ ընթերցուածներէց մէկն էլ Հուլիթն է:

Սոյն գրքի հեղինակն են համարում Սամուէլ կամ Նաթան մարգարէին, այլ և մինչև անգամ Եզեկիէլին ու Եզրասին: Բայց որովհետեւ Հուլիթի և թագաւորաց առաջին գրքում նման ոճեր շատ կան (զորօր. Հուլիթ. Ա, 17—Ա թագ. Գ, 17. ԺԳ, 44. ԻԵ, 22: Հուլիթ. Գ, 4—Ա թագ. Ի, 2), հաւանօրէն Սամուէլը գրելով

է: Տարեգրական այլ և այլ կարծիքների հիմնական կէտերը մեր տոմարական մի ուրիշ աշխատութեան մէջ կտանք:

Թագաւորաց առաջին գիրքը, մի տեսակ լրացուցիչ ու նախապատրաստական գրուածքի պէտք է ունեցել և գրել է Հռութի պատմութիւնը:

Հռութը գրուած պէտք է լինի Դատաւորաց ժամանակից յետոյ, մանաւանդ որ Ա, 1. յիշուած է արդէն Դաւիթ Թագաւորի անունը: Եւ եթէ գրուած լինէր Դաւիթի մահից յետոյ՝ անշուշտ կ'յիշուէին և նորա ժառանգները: Բայց քանի որ Դաւիթի ժառանգները չեն յիշուում այդ գրքի մէջ և մինչև անգամ Դաւիթը Թագաւոր չէ կոչուած (Դ, 18—22), ուստի պէտք է եզրակացնել՝ որ այս գիրքը գրուած է Սաուլի անկումից յետոյ:

Սամուէլի այս գրքի հեղինակութեան նպատակն էր ոչ միայն Դաւիթի ազգաբանութիւնը ցոյց տալ և հասկացնել, որ նա ծագել է հին ազնիւ ընտանիքից, այլ և հաստատել որ Աստուծոյ արքայութեան մէջ բարեգործութիւնը միշտ վարձատրոււմ է և ազնուութիւնը գնահատոււմ: Բարի ընտանիքը չէ կորչում մինչև անգամ ամենասոսկալի սովի ժամանակ այն էլ օտար կռապաշտ երկրում: Այլ և Թամարի (Ծն. ԼԸ). և Ռախաբի պէս (Յես. 2) Աբրահամի ազգի մէջ մտնելով, նաև խառնուեց Յուդայի ցեղին զի նահապետս մարմնոյն Քրիստոսի: Եւ նկարեաց նովաւ զառ Քրիստոսս կոչումն հեթանոսաց»: (Մատթ. Ա, 5):

Այս գրքոյկը չափազանց գեղեցիկ է թէ ձևով ու թէ Իսրայէլացոց կեանքի նկարագրութեամբ և ցոյց է տալիս թէ ինչպէս ծաղկում է իրաւանց կարգը և ընտանեկան կեանքը նոյն իսկ այդ խառն ու վայրենի շրջանում ու հանգամանքներում: Այլ և այս գրուածքը եզրափակում է Իսրայէլացոց թափառական ու խառն ժամանակները և մտցնում է մեզ այն շրջանի մէջ, որում Աստուած կատարելութեան է հասցնում իւր Ուխտով աւետած մարմնաւոր խոստումներն իւրեանց ամբողջու-

թեամբ, որպէս զի յետոյ շնորհէ նաև աննուազելի հոգևոր հարստութիւնը:

Խ.

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԿԱՅԵԱՑՔ

Հնգամատեանում¹⁾ յիշուած անձանց ու նշանաւոր դէպքերի ու կարգերի նախատիպ նշանակութեան վրայ:

Հնգամատեանի ուսումնասիրութիւնից տեսանք, որ Աստուած տնօրինեց մարդու փրկութիւնը նոյն իսկ նորա անկման ժամանակ աւետելով: Աստուած հիմնադրեց իւր եկեղեցին այս աշխարհում և սկսաւ իւր տնօրինութիւնը իրագործել թէ իւր առաքած անձանց քարոզութեամբ, թէ նոցա մարգարէութիւններով ու թէ օրէնքներով, որոնցով պէտք է մարդկութիւնը պատրաստուէր Քրիստոսի իսկական փրկութեան հասնելու: Ուրեմն Աստուծոյ բոլոր կարգադրութիւններն ու գործերը նախապատրաստութիւն էին Քրիստոսի ընդունելութեան և ճշմարիտ հաւատքի համար: Բայց որպէս զի Հին Ուխտի մարդիկ առանձին ինքնուրոյն նշանակութիւն չտային հին նախապատրաստական շրջանի մէջ յայտնուող սուրբ մարդկանց, կրօնական դէպքերին, աստուածալաշտական ծէսերին և օրէնքներին, ուստի Աստուած այդ ամենը այնպէս լուսաւորեց Քրիստոսի լոյսով, որ դոքա փայլեցան իբրև նախատիպ, իբրև «օրինակ հանդերձելոցն», իբրև նախազաղտփար Նոր Ուխտի իրականութեան և երկնաւոր բարեաց ու փառաց ստուեր (Հռ. Ե, 14. Գաղ. Գ, 24. Կող. Բ, 17. Եբր. Ը, 5. Ժ, 1): Եւ ինչպէս որ դոքա օրինակական նա-

¹⁾ Միւս գրքերինն արդէն յիշեցինք:

խաղաարաստութիւն են եղել ընտրեալ ժողովրդի համար, այնպէս ևս մեզ համար նախապարաստական նշանակութիւն ունին և կարող են մեզ հասունցնել Նոր-Ուրբաթի մէջ հաւատաւելու:

Ա. Անժինը: Ամփոփելով Հին Ուրբաթի նախանմանողական նշանակութիւնը ի մի՝ գտնում ենք որ նախ հեակեալ անձինք նախատիպ օրինակներ են. Ագամ, Հարէլ, Նոյ, Մելքիսեդեկ, Իսահակ, Յակովբ, Յովսէփ և Մոփսէս:

1. Ագամը իբրև առաջին մարդ՝ նախատիպ է երկրորդ Ագամին—Քրիստոսին իւր աւաւածանմանութեամբ. (Ա. Կոր. ԺԵ. 45, 47): Նա ստեղծուեց ըստ պատկերին Աստուծոյ և նմանութեան. սա էլ Հօր Աստուծոյ «լոյս փառաց և նկարագիր էութեան նորա» (Եբր. Ա, 3): Նա հողից էր և հողի ստացաւ Աստուծոյ փշելով, սա մարգացաւ Ս. Հոգու իջմամբ (Ղուկ. Ա, 35): Առաջին մարդը «նախատեղծուած է և «աշխարհի հայրն» է, իսկ երկրորդը «պատկեր աներևութին Աստուծոյ, անդրանիկ ամենայն արարածոց» (Իմաստ. Ժ, 1. Կող. Ա, 15). «Առաջին պտուղ ննջեցելոց» և առաջին «երկնաւոր», որով և մենք նորա երկնաւոր որդիքը պէտք է լինինք ծնուելով Աստուծուց Ս. Հոգու միջոցով մկրտութեամբ. (Յովհ. Ա, 13. Ա. Կոր. ԺԵ, 47): Ագամը տէր էր բոլոր արարածոց, Քրիստոս «ժառանգ ամենայնի», որում «տուաւ ամենայն իշխանութիւն յերկինս և յերկրի» (Եբր. Ա, 2. Մատթ. ԻԸ, 8):

Ագամի ընակատեղին՝ երկրաւոր զրախտը նախասրիպ էր երկնաւոր զրախտին, որտեղ Աստուծոյ որդիք պէտք է ուստեն «ի փայտէն կենաց» (Յայտ. Բ, 7): Ագամի ու Եւայի պսակը նախատիպ է Քրիստոսի ու իւր եկեղեցու պսակին (Եփ. Ե, 29—32): Ագամը մեղանշելով ևս հակառակ նախատիպ գարձաւ. «Ապա ու-

րեմն որպէս միոյն յանցանօք յամենայն մարդիկ դատապարտութիւն, նոյնպէս և միոյն արդարութեամբ՝ յամենայն մարդիկ արդարութիւն կենաց: Զի որպէս անհնազանդութեամբ միոյն մարդոյ մեղաւորք բազումք եղեն, նոյնպէս և հնազանդութեամբ միոյն արդարք բազումք եղիցին»: Ադամից դատապարտութիւն, մեղք ու մահ, Քրիստոսից շնորհք, արդարութիւն և կեանք (Հռ. Ե, 15 — 21): «Եւ որպէս զգեցաք զպատկեր հոգեղինին, զգեցցուք և զպատկեր երկնաւորին» (Ա. Կոր. ԺԵ, 48): «Որպէս Ադամաւն ամենեքին մեռանին, նոյնպէս և Քրիստոսիւ սմենեքեան կենդանասցին» (Ա. Կոր. ԺԵ, 22): Դրախտը նախատիպ է Եկեղեցու, կենաց ծառը Քրիստոսին, միւս ծառը՝ չարին, չորս գետերը չորս Աւետարանչաց, Եւան եկեղեցուն՝ «որ շինեցաւ ի կողիցն Քրիստոսի»:

Աստուծոյ այն աւետիքը՝ թէ օձի գլուխը կջախջախուի Ադամի զաւակից, սկսաւ նախատպօրէն կատարուիլ: Ոչխարների աստուածահաճոյ հովիւ Հաբէլը իւր զոհի համար տանջուեց և սպանուեց Ադամի անդրանիկ որդի նախանձոտ Կայենից, այդպէս և Աստուծոյ անդրանիկ ժողովուրդը չարչարեց և սպանեց Աստուծոյ Որդուն իւր փրկարար զոհի համար և «հեղումն արեան նորս առաւել խօսի քան զՀաբէլին» (Եբր. ԺԲ, 24): Եւ ինչպէս Կայենը պատժուեց երերեալ ու տատանեալ շրջելու աշխարհում, այդպէս և Իսրայէլի ժողովուրդը դատապարտուած է թափառելու ուրիշ ժողովրդոց մէջ:

2. Մեղքի ջրհեղեղի մէջ խեղդուող ժողովրդի ցեղի փրկող եղաւ Նոյը, որով նախատիպ է մեղքի հեղեղով ոչնչացող մարդկութեան Փրկիչ Քրիստոսին: Այդ մարգարէացաւ և նորա հայր Ղամէքը, երբ նորա անունը Նոյ դրաւ՝ այսինքն հանգստութիւն կամ մխի-

թափուցիլն, ասելով. «Սա հանգուսցէ զմեզ ի գործոց մերոց և ի տրտմութեանց ձեռաց մերոց, և յերկրէ զոր անէ՛ծ տէր Աստուած» (Ծն. Ե, 29): Նոյը քարոզ էր արդարութեան իւր փչացած ժամանակցաց մէջ, Քրիստոս էլ արդարութեան ու ճշմարտութեան քարոզիչ ու վարդապետ եղաւ իւր ատող Հրէաների մէջ: Նոյի շինած տապանը նախատիպ է եկեղեցուն, որ հաստատեց Քրիստոս. այնտեղ փրկութիւն մարդկային ցեղի, այստեղ հաւատացեալների: Զրհեղեղի ջուրը նորոգեց աշխարհը փչացած մարդկանցից, մկրտութեան ջուրը նորոգեց մարդկութիւնը մեղքից (Ա. Պետ. Գ, 21): Այժմ մենք հաւատացեալներս «թաղեցաք ընդ նմին մկրտութեամբն ի մահ, զի որպէս յարեաւ Քրիստոս ի մեռելոց փառօք Հօր, նոյնպէս և մեք ի նորոգումն կենաց շրջեսցուք» (Հռ. 2, 4): Զրհեղեղից փրկուողներին աւետիք բերաւ աղանին ձիթենու ճիւղով, իսկ մեղաց հեղեղից մկրտութեամբ ազատուողներին Ս. Հոգու զրոյմը:

Հին աշխարհի վրայ Աստուծոյ դատաստանը ջրհեղեղով եղաւ և այդ ջրհեղեղը տեսանելի նախատիպ է Աստուծոյ ահաւոր դատաստանին (Բ. Պետր. Գ, 6, 7): Ուստի և Քրիստոս ասում է. «Այլ որպէս աւուրքն Նոյի, այնպէս եղիցի գալուստն Որդւոյ Մարդոյ: Զի որպէս էին յաւուրսն որ յառաջ քան զջրհեղեղն, ուտէին և ըմպէին, կանայս առնէին և արանց լինէին, մինչև յօրն յորում եմուտ Նոյ ի տապանն: Եւ ոչ գիտացին մինչև եկն ջրհեղեղն և եբարձ գամենեսին, այնպէս եղիցի և գալուստն Որդւոյ Մարդոյ»: «Իսկ Որդի Մարդոյ եկեալ՝ գտանիցէ արդեօք հաւատս յերկրի» (Մատթ. ԻԳ, 37. Ղուկ. ԺԸ, 8): Իսկ այդ հեղեղից յետոյ «Նորոց երկնից և նորոյ երկրի ըստ աւետեացն հայեցեալ սպասիցեմք յորս արդարութիւն բնակէ». ասում է առաքեալը (Բ. Պետ. Գ. 13):

3. Անտրեալ ժողովրդի նահապետն էր Աբրահամը՝ Հայրն՝ հաւատոց, որի կեանքի մէջ տեսնում ենք բազմաթիւ դէպքեր, որոնք նախատիպ են թէ Քրիստոսին և թէ նորա եկեղեցուն: Այսպէս Մելքիսեդեկը, Մեսիայի պարզ նախատիպն է (Ծն. ԺԿ, 18. Սաղմ. ձԹ, 4). ըստ որում և այս նկատելով Աբրահամը օրհնութիւն ընդունեց նորանից իբրև մեծից հացով ու գինով, որոնք նշանակ են խաղաղութեան և ուրախութեան, և տասանորդ տուաւ նորան: Մելքիսեդեկը միացնում էր իւր մէջ թագաւորի ու քահանայի կոչումը. այդպէս է և Քրիստոս. Մելքիսեդեկը խորհրդաւոր անձնաւորութիւն է և Ս. Գրքում շէ լիշոււմ նորան ոչ հայր և ոչ մայր: Մելքիսեդեք «նախ թարգմանի թագաւոր արգարութեան, տպա թագաւոր Սաղիմայ որ է թագաւոր խաղաղութեան. Անհայր, անմայր, չհամարեալ յազգս, որոյ ոչ սկիզբն աւուրց և ոչ կատարած կենաց, նմանեալ Որդւոյն Աստուծոյ կայ մնայ քահանայ մշտնջենաւոր»: Եւ որ Աբրահամը օրհնութիւն առաւ նորանից և տասանորդ տուաւ իբր փոքրը մեծին, ցոյց է տալիս Աւուր ցեղի քահանայութեան ցածրութիւնը Քրիստոսի քահանայութեան առաջ և որ Քրիստոս ոչ թէ Աւուր ցեղից պէտք է լինէր և ստանաբ քահանայութիւն «ըստ կարգին Ահարոնի», այլ Յուդայի ցեղից՝ «ըստ կարգին Մելքիսեդեքի» (Եբր. է):

Աբրահամի ամուսնութիւնը Ագարի և Սառայի հետ «առակ օրինակ» է: Առաջինից ծնուածը «ըստ մարմնոյ» էր, իսկ երկրորդը «ըստ աւետեաց», որոնք նշանակում են երկու ուխտ կամ կտակարանները. առաջինը նշանակում է Սինայի օրէնսդրութիւնը—Հին Կտակարանը, որ ի ստրկութիւն էր ծնում Իսրայէլացոց, իսկ երկրորդը՝ որ ամուսնութիւն է ազատ և ոչ աղախին Սառայի հետ և ծնում է ազատ Իսահակին:

Նոր Կտակարանն է՝ որ Քրիստոսով ծնում է ազատ որդիք: Այնտեղ Սինան է դէպի Արաբիան նայում, այստեղ Երուսաղէմը դէպի վերինն Երուսաղէմ: Այդպէս և ըստ մարմնոյ ծնեալ Իսմայէլը հալածում էր Իսահակին, առաքեալների ժամանակ ևս մարմնաւոր Իսրայէլը հալածում էր քրիստոնեաներին:

Ազարը և Իսմայէլը վռնդուեցան Աստուծոյ հրամանով Աբրահամի տնից, անհաւատ Իսրայէլն ևս արտաքսուեց Քրիստոսի եկեղեցուց (Քաղ. Գ.): Իսահակն էլ ոչ միայն Աստուծոյ որդւոց, այլ և Քրիստոսի նախատիպն է. նա ծնուեց ամուլ Սառայից Աստուծոյ աւետիքով, Քրիստոս էլ ծնուեց ս. Կոյսից ըստ աւետեաց հրեշտակապետին Աստուծոյ հրամանով (Ծն. թԸ, 10—15. Ղուկ. Ա, 26—36): Աբրահամը իւր Իսահակի զոհով հաւատաց և իմացաւ Քրիստոսի փրկարար մահը և յարուժիւնը, զի Աստուած ուխտեց թէ «Սահակաւ կոչեսցի քեզ զաւակ» (Յովհ. Ը, 56. Եբր. թԱ, 19): Իսահակը կատարեց իւր հօր կամքը՝ փայտը շալակած հեզուժեամբ բարձրանալով զոհի սեղանի մօտ. Քրիստոս ևս կատարեց իւր Հօր կամքը և սիրով ու հեզուժեամբ բարձրացաւ Գողգոթա խաչը շալակած: Սարեկայ ծառն և կախեալ խոյը նախատիպ էին խաչին և անմահ պատարագին: Իսահակի ազատուիլը մեռնելուց նոյնպէս նախատիպ է Քրիստոսի յարուժեան: Աբրահամի զոհաբերութիւնից յետոյ Աստուած տարածեց իւր առատ շնորհը նորա սերնդի վրայ. այդպէս և Քրիստոսի քաւիչ և փրկարար մահուամբ ու յարուժեամբ թափուեց Աստուծոյ օրհնութիւնը մարդկային ցեղի գլխին:

4. Աբրահամի և Ադամի՝ ըստ զաւակաց կնոջ ու սատանայի՝ մաքառումը նախատիպ է հրէութեան ու քրիստոնէութեան մաքառման: Այդ ասուած է և Ռեբեկա-

յի նկատմամբ, որ նորանից երկու ժողովուրդ կելնեն և «երէցն կրտսերոյն ծառայեսցէ» (Ծն. ԻԵ, 23) և պարզ նախատիպ է ապագային «զի ըստ ընտրութեանն առաջադրութիւնն Աստուծոյ հաստատեսցի», թէ Եսաւի ու Յակովբի և թէ հրէութեան ու քրիստոնէութեան վերաբերմամբ: Եսաւը իբրև անգրանիկ ու սիրելի—նախատիպ է Հրէաներին իբրև Աստուծոյ ընտրեալ ու սիրելի ժողովրդի, սակայն հրաժարուեց անգրանկութիւնից և այդ առաջնութիւնը ստացաւ Յակովբը (Հռ. Թ, 10—12. Եբր. ԺԲ, 16. 17): Նոյնպէս և Հրէայք մարմնափոխութեամբ հեռացան առաջնութիւնից և հեթանոսք յառաջ անցան, ստացան Հօր օրհնութիւնը և բաժանուեցան Հրէաներից: Եսաւի և Յակովբի հաշտութիւնն էլ նախատիպ է այն հաշտութեան, որ կլինի վերջին օրերը Իսրայէլի և եկեղեցու մէջ Քրիստոսով. (Հռ. ԺԱ, 15—20): Յակովբի կռիւը Աստուծոյ հետ նախատիպ էր Քրիստոսի չարչարանաց, զիշերային միայնութիւնը Քրիստոսի միայնութեան Գեթսեմանում, յաղթութիւնը—Քրիստոսի յաղթանակին ի փրկութիւն մարդկանց. կրուուից յետոյ Յակովբի մարմնաւոր վնասուելը Քրիստոսի բեռնների սպիւններին: Յակովբը Իսրայէլ կոչուեց նոր անունով. այդպէս ևս Հայրն Աստուած «չնորհեաց նմա անուն սր ի վեր է քան զամենայն անուն: Զի յանուն Յիսուսի Քրիստոսի ամենայն ծունր կրկնեսցի երկնաւորաց և երկրաւորաց և սանդարամետականաց» (Փիլ. Բ, 9. 10. Յովհ. Ի, 20, 27): Վերջապէս Յակովբի սիրելի որդի Յովսէփն ևս նախատիպ է Քրիստոսին թէ եղբայրներից առուելովը, թէ հեթանոսաց մէջ ընկնելովը, թէ բանդում երկու բանդարկեալներին՝ մէկին ազատութիւն ու միւսին վախճան յայտնելովը և թէ ամբողջ Եգիպտոսի տէր դառնալով:

5. Մովսէսը իբրև Հին Ուխտի եկեղեցու վերջնա-

կան կազմութեան հեղինակ նախատիպ է Քրիստոսին: Նա Աստուծոյ մեծ մարգարէն էր, նորա տան մէջ հաւատարիմը, որ մօտիկ ու մտերիմ էր Աստուծոյ և փայլում էր երկնաւոր լոյսով, այդպէս և Քրիստոս: (Եբբ. Գ, 1—6): Մովսէսն իբրև օրէնսդիր և միջնորդ նախատիպ էր ճմարիտ օրէնսդիր և միջնորդ Քրիստոսին (Յովհ. Ա, 18. Ա Տիմ. Բ, 55): Մովսէսն իբրև մեծ մարգարէ խօսում էր Աստուծոյ հետ «բերան ի բերան», հրաշագործութեամբ փառաւորուեց և նորան չհնազանդուողը պատժուում էր. այդպէս և մի էր Քրիստոս Աստուծոյ հետ և հրաշագործ: Սոյնպիսի նախատիպ նշանակութիւն ունին նորա դործերի մէջ շատ դէպքեր՝ Եգիպտոսից ազատուիլը—սատանայից ազատուելուն, Կարմիր ծովով անցումը և Փարաւոնի խեղդուելը իւր զօրքով—մկրտութեան, հրոյ և ամպէ սիւնը՝ Ս. Հոգու իջման, ջուրը քաղցրացնող փայտը—Քրիստոսի խաչափայտին, որ քաղցրացնում է հաւատացելոց փորձութիւնք, մանանան—հաղորդութեան, ջրբուղի վէմը—Քրիստոսին և նորա յազեցուցիչ ջրին հաւատացելոց սրտում, Մովսէսի ձեռամբարձ աղօթումը Ամաղեկացոց յաղթելու համար—Քրիստոսի ձեռաց տարածումը խաչի վրայ ի յաղթութիւն սատանայի, պղնձի օձի բարձրացումը անապատում օձի խայթոցից բժշկուելու համար—Քրիստոսին խաչի վրայ, որ փրկում է իւրաքանչիւր հաւատացեալին սատանայի մահուան հարուածից. այլ և Մովսէսի և Ահարոնի գաւազտնը—ս. խաչին. (Ա Կոր. Ժ, 1—4. Յովհ. 2, 50. Ել. ԺԷ, 11. Յովհ. Գ, 14. 15. Ընդհ. Էջ. 367—370 Ժմատ. ԺԸ, 3—4. ԺԶ, 25.—26. Բ Օր. Ը, 3).

Բ. Ժէսերը: Նախատիպ նշանակութիւն ունին նաև Հին Ուխտի եկեղեցու բոլոր սրբազան ծէսերը, ինչպէս ասում է Պօղոս առաքեալը: Այդոնք թէ կրօնական նշանակութիւն ունին և ուղղում են ժողովուրդը և թէ

«ստուերք հանդերձելոց բարեացն» են (Եբր. Ժ, 1. Կող. Բ, 16. 17): Գոցանից շատերի էութիւնը նոյն իսկ իւրեանց նախատիպ նշանակութիւնն էր և այդ գիտէին Հին Ուխտի պաշտօնեայք. որպէս՝ զոհերը նախատիպ էին իսկական զոհին (Սաղմ. ԼԹ, 7—9. Ես. ԾԳ, 4—7): Այդ նախատիպ ծէսերից ու կարգերից նշանաւորներն էին՝ զոհերը, թլփատութիւն, վկայութեան խորանը, քահանաների և մանաւանդ քահանայապետների պաշտօնը, տօներից՝ շաբաթը, զատիկը, պենտեկոստէն և տաղաւարահարքը:

1. Զոհը կարգուեց Ադամի մեղանշումից յետոյ, երբ Աստուած աւետեց կնոջ զաւակի մասին, ըստ որում այդ զոհը նախատիպ լինելով լրացրեց ու բացատրեց այդ աւետիքի նշանակութիւնը, այսինքն որ զաւակի յաղթանակը սատանայի վրայ Փրկչի մահով է լինելու և՛ մեղաց քաւութիւնը նորա արեամբ: Ուստի և Քրիստոս կոչուում է Գառն Աստուծոյ և այլն (Յայտ. Ե, 5. 6), բարձող աշխարհի մեղաց, զոհ՝ որի արիւնը սրբում է մարդկանց խիղճը «մեռելոտի գործերից»: այլ և նոցա զոհերի կաշին, որով Ադամ ու Եւան ծածկուեցան, նախատիպ նշանակութիւն ունին Քրիստոսի շնորհաց, որով հաւատացեալք ծածկուում են, կամ «սպիտակ հանդերձների», որոնք հաղնում են Քրիստոսով (Յովհ. Ա, 29. Ել. ԾԳ, 4. 7. Եբր. Թ, 14. Յայտ. Է, 13, 14):

2. Թլփատութիւնը դբաւ Աստուած երբ ուխտ կապեց Աբրահամի հետ, որ էր նշանակ Ուխտին՝ «կնիք արդարութեան հաւատոցն» (Հռ. Գ, 11) և նախատիպ էր մկրտութեան խորհրդին, որ վերածնում է մեղանշական մարմինը և սրբում աղամային մեղքից: Թլփատութիւնը կատարուում էր մանկանց վրայ և չէր կրրկուում. այդպէս և մկրտութիւնը. առաջինով անդամ էին դառնում Հին Ուխտի եկեղեցուն, երկրորդով նորինին:

3. Մովսէսը սաացաւ վկայութեան խորանի պատկերը և հասկացաւ նորա նախատիպ լինելը (Ել. ԻԵ, 40. Եբբ. Գ, 8. Ժ, 1): Վկայութեան խորանը՝ «Նսովայի բնակարանն է և հաւատացելոց պաշտամունքի տեղը, ուստի և նախատիպ է նախ Քրիստոսի «մարմնի տաճարին» որ պաշտում ենք, և երկբարդ՝ նոր Ուխտի եկեղեցուն (Յովհ. Բ, 19. 21. Ամոզմ. Թ, 11. Եբբ. Թ, 9): Վկայութեան խորանում Աստուած էր և Իւրեան ցոյց էր տալիս ամպի մէջ, իսկ նորում Բանն Աստուած «մարմին եղև և բնակեաց ի մեզ և ի նմա բնակէ տմենայն լըրումն Աստուածութեանն մարմնապէս» (Յովհ. Ա, 14. Կող. Բ, 9): Ողջակէզի պաշտամունքը նախատիպ էր Քրիստոսի չարչարանաց, պատարագին. քահանաների պաշտօնը յառաջաւորաց սեղանի, խնկոցի և աշտանակի մօտ — Քրիստոսի պաշտօնի նախատիպն էր, որ կազմակերպեց նոր Ուխտի պաշտամունքը և ինքն է «կենդանարար հացը», «աշխարհի լոյսը» և «հոտ անուշից» (Եբբ. ԺԳ, 10. Յովհ. 2, 51. Ը, 12, Եփ. Ե, 2): Քահանայապետի պաշտօնը Սրբութիւն Սրբոցում նախատիպ էր Քրիստոսի բարեխօսութեան Աստուծոյ առաջ երկնքում (Եբբ. Թ, 11—24): Վկայութեան ամբողջ խորանը նախատիպ է Քրիստոսի եկեղեցուն, Աստուծոյ տանը (Ա. Տիմ. Գ, 15), որտեղ Աստուած բնակում է յաւիտեան. խորանի բակը Քրիստոսի եկեղեցին է ալստեղ, սրբութիւնը — սեղանն է խորհրդով սրբուած, Քրիստոսի խօսքով լուսաւորուած և Քրիստոսով ու սրբերով մաքառող. Սրբութիւն Սրբոցը — յաղթական եկեղեցին է: (Մատթ. ԻԸ, 20. Բ. Կոր. 2, 16):

4. Ղևտացիք էլ երեք կարգ ունէին՝ բուն Ղևտացիք, քահանայք ու քահանայապետք. նախատիպ նշանակութիւն ունի միայն վերջինը և նորա պաշտօնը (Ձաք. Գ, 8. 2, 12. 13. Եբբ. Բ, 17. Գ, 1. Գ, 14—Թ):

Քահանայապետը պէտք է մէկ լինէր, Ահարոնի ցեղից, Աստուծոյ կոչուած և օծուած, այնպէս էլ Քրիստոս «մի միջնորդ է Աստուծոյ և մարգկան» և ոչ թէ ինքն «անձին ինչ շուք եզ լինել քահանայապետ», այլ Աստուծոց ստացաւ (Ա. Տիմ. Բ, 5. Եբր. Ե, 5.): Քահանայապետը պէտք է լինէր անպակաս և սուրբ, և տարին մի անգամ մտնէր Սրբութիւն Սրբոց. այդպէս էլ մեր Փրկիչը սուրբ է և անմեղ, նա գիտէր Աստուծոյ կամքը և ինչպէս իսկական քահանայապետ միանգամ մտաւ երկինք մեզ համար իւր սեփական արիւնով (Յովհ. Ա, 8. ԺԵ, 15. Եբր. Թ, 9. 21—26): Այլ և երբ քահանայապետը մեռնում էր, ազատուում էր փախստարանի սպաւինած մարդասպանը, այդպէս և Քրիստոսի մահը սրբում է մեղքից բոլորին և զժողովի կապանքից ազատում հաւատացող մեղաւորին (Թիւ. ԼԵ, 28. 32):

Գ. *Օրէնսդրական սո՞ներն ևս նախատիպ են հանգերձեալի:*

1. Եւրաթը կարգադրուեց դրախտում ի լիշատակ Աստուծոյ հանգստութեան վեցօրեայ ստեղծագործութիւնից յետոյ, ըստ որում մարդն էլ մասնակից է լինում աստուածային այդ հանգստութեան (Ծն. Բ, 2, 3): Այդ հանգստութիւնից մարդ զրկուեց մեղքով, ուստի Մովսէսի ժամանակին Եգիպտոսից ազատուելու գաղտփարը տիրապետեց այդ օրէնքի մէջ և նախատիպ էր Աւետեաց երկրում հանգստանալուն. (ԲՕր. Ե, 15. Սաղմ. ՂԳ, 10. 11. Յովհ. ԺԹ, 30): Այնուհետև շաբաթը նախատիպ դարձաւ նախ մեղքից ու սատանայից փրկուելուն, որ կատարուեց Քրիստոսի խաչելութեամբ. և երկրորդ՝ Հրէաների հանգստանալը Աւետեաց երկրում Յեսուի միջոցով նախատիպ է մեզ համար և յաւիտենական հանգստութիւն փառաց արքայութեան մէջ. (Եբր. Գ, 7—Դ, 11. Յայտ. Գ, 13): Եւրաթի տեղ նորումս է կիրակին:

2. Զատիկի կարգադրութեան մէջ նշանաւոր նախատիպը գառն է, ըստ որում «զատիկ մեր զենաւ Քրիստոս» (Եւ. ժԲ. Ա Կոր. Ե, 7): Ինչպէս գառը ըստ օրինաց պէտք է անպակաս լինէր և տասը օր առաջ ջուկուած հեռացրած իւր խմբից, զինուէր և խորովուէր երեկոյեան և ոսկոռները չպէտք է ջարդուէին, այդպէս էլ Քրիստոս ի յաւիտենից տնօրինուեց զենուելու, ամենդ էր, ջուկուեց մեղաւորներից, մարդացաւ Ապրիլի 7-ին, չարչարուեց Նիսանի 15-ին ուրբաթ օր և մեռաւ երեկոյեան ժամի 9-ին և նորա ծնկները չփշրուեցան (Եբր. Ե, 26): Եւ ինչպէս գառան արիւնը ազատեց Հրէաների անդրանիկներին մահից և զատիկը եղաւ ելքի տօնը, այնպէս էլ Քրիստոսի արիւնը փրկեց ամենքին մահից և սատանայի սարկութիւնից (Յովհ. ժԹ, 33. 36. և այլն):

3. Եօթներորդաց տօնը կամ պենտեկոստէն, որ տօնում էին զատիկ յիսներորդ օրը ի յիշատակ Աստուծոյ իջման Սինայի վրայ և օրէնսդրութեան, նախատիպ էր Ս. Հոգու իջման առաքելոց վրայ Քրիստոսի յարութեան 50 օրը, որով Նոր Ուխտի օրէնսդրութիւնը եղաւ նոցա սրտերում և քրիստոնէական եկեղեցու հաստատութիւնը: Հոգեգալստեան գրեթէ բոլոր պարագաները համեմատ են Սինայի օրէնսդրութեան նախատիպ պարագաներին: Այնտեղ Սինան շարժուեց, այստեղ վերնատունը. այնտեղ փայլակ, որոտ. ու դղրդոց էր, այստեղ իբրև ի հրոյ բաժանեալ լեզուները խօսեցան և այնտեղի փողի ձայնի տեղ առաքելները ձայն տուին զէպի հաւատացեալները. (Գործ. Բ, 1—4):

4. Տաղաւարահարաց եօթնօրեայ տօնը դրուած էր ի յիշատակ Իսրայէլացոց սքանչելի անցման անապատով և տաղաւարաց մէջ ապրելուն և ի նշան ուրախութեան, որով վայելեցին Աւետեաց երկրի աստուածային բարիք-

ները (Ղև. ԻԳ, 39—43): Այս տօնի հանդէսը նախատիպ էր քրիստոնէական փառաց թագաւորութեան հանդիսին, երբ Քրիստոսի հաւատացեալք կ'ժողովուին երկնաւոր Երուսաղէմում և կ'տօնեն Քրիստոսի հետ յուր տենական խաղաղութեան և ուրախութեան տօնը, յուր տենական յարկում» (Ղուկ. ԺԶ, 9): Այսպէս է ասում և Զաքարիա մարգարէն. «Եւ եղիցի որ միանդամ մնացեն յամենայն ազգաց եկեղոցն ի վերայ Երուսաղէմի, ելանիցեն ամ յամէ երկիրպագանել թագաւորին տեառն Աստուծոյ Ամենակալի, և առնել զտօն տաղաւարահարացն» (ԺԳ, 16): Սորա տեղ է եկեղեցու տօնը. այդպէս և քաւութեան տօնն է տօն խաչի և տօն փողոցը՝ տօն աւսրբելոց:

Ահա այսոնք են զլիաւոր նախատիպները: Տեսնում ենք որ Հին Ուխտի անձինք, դէպքերը, կարգերն և օրէնքները կենդանի նախատիպեր են նոր Ուխտի եկեղեցուն և կենդանի կապի նշանակութիւն ունին Աստուծոյ փառաց արքայութեան հաստատութեան համար: Քրիստոս բերաւ երկնքի արքայութիւնը մեզ համար միայն Հին Ուխտի լրումից յետոյ, սակայն նա այդ լրման համար ևս հոգեպէս փրկարար կերպով գործում էր Հին Ուխտի անձանց և եկեղեցական կարգերի մէջ, այնպէս որ Աստուծոյ տնօրինական գործունէութիւնը ստեղծագործութիւնից մինչև Քրիստոս և Քրիստոսից մինչև նորա երկրորդ գալուստը միայր և փրկարար ընթացքով տանում է հաւատացեալներին դէպի երանութիւն:

ԽԱ.

ՆՈՐ ԿՏԱԿԱՐԱՆՈՒՄ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆԷ ԵՆԱՆՑԻՉՈՒՄ
ԳՐԷՆԵՐՑ

Ճննդոց զրքից:

Ծն. Ա, 1. Երբ. ժԱ, 3.
 Գ, 4. Բ Կոր. ժԱ, 3.
 — 6. Ա Տիմ. Բ, 14.
 — 15. Յովհ. Ը, 44.
     Մատթ. Ա, 23.
     Ա Յովհ. Գ, 8.
 Դ, 4. Երբ. ժԱ, 4.
 — 8. Ա Յովհ. Գ, 12.
 Ե, 24. Երբ. ժԱ, 5.
 Զ, 12. Ա Պետ. Գ, 20.
 — 14. Երբ. ժԱ, 7.
 Է, 4. Մատ. ԻԳ, 37, 38.
 ԺԲ, 1. Երբ. ժԱ, 8.

Ծն. ժԳ, 18. Երբ. Է, 1.
 ժԵ, 6. Հռ. Գ, 3.
 ժԶ, 15. Գաղ. Գ, 22.
 ժԸ, 12. Ա Պետ. Գ, 6.
 ժԹ, 25. Բ Պետ. Բ, 6.
 — 26. Ղուկ. ժԷ, 32.
 ԻԲ, 1.10. Երբ. ժԱ, 17.
 ԻԵ, 33. Երբ. ժԲ, 16.
 ԽԸ, 15. Երբ. ժԱ, 21.
 ԽԹ, 10. Մատթ. Բ, 6.
 — — Ղուկ. Ա, 32. 33.
 Ծ. 24. Երբ. ժԱ, 22.

Յ Լ Բ Ի Գ.

Ելբ Ա, 32. Գործք Է.
 Բ, 2. Երբ. ժԱ, 33.
 — 11. — 34.
 ժԲ, 7. — ժԲ, 24.
 ժԳ, 22, Ա Կոր. ժ, 2.
     Երբ. ժԱ, 29.
 ժԶ, 15. Յովհ. Զ, 31. 49.

Ելբ ժԶ, 15. Ա Կոր. ժ, 3.
 ժԷ, 6. — — 4.
 ժԹ, 6. Ա Պետ. Բ, 9.
 — 12. Եբ. ժԲ, 18—20.
 ԻԳ, 6, 8. — Թ, 19—22.
 ԻԶ, 35. — Թ, 2.
 ԼԲ, 6. Ա Կոր. ժ, 7.

Ղետականից.

Գ, 21. Երբ. ժԳ, 11—13.
 ժԲ, 6. Ղուկ. Բ, 22—24.
 ժԳ, 1. Մատթ. Ը, 4.
 ժԶ, 14. Երբ. Թ, 13. 14.
 ժԸ, 5. Հռ. ժ, 4. 5.

ժԹ, 15. Յակ. Բ, 1.
 — 17. Մատթ. ժԸ, 15.
 — 18. Գաղ. Ե, 14,
 Ի, 10. Յովհ. Ը, 5.
 Ի, 12. Բ Կոր. Զ, 16.

Թուոց գրքից.

Ը, 16.	Ղուկ. Բ, 23.	ԻԱ, 5. 6.	Ա Կոր. Ժ. 9.
Թ, 17—19.	Ա Կոր. Ժ, 1.	— 9.	Յովհ. Գ, 14.
ԺԱ, 4.	— Ժ, 6.	ԻԲ, 21—28.	Բ Պետ. Բ, 15. 16.
ԺԲ, 7.	Եբբ. Գ, 2.		Յուդայ 11.
ԺԴ, 2.	Ա Կոր. Ժ, 10.	ԻԵ, 9.	Ա Կոր. Ժ, 8.
— 36.	Եբբ. Գ, 17.	ԻԶ, 65.	— — 5.
ԺԹ, 3.	— ԺԳ, 11.	ԻԸ, 9.	Մատթ. ԺԲ, 5.
Ի, 8.	Բ Կոր. Ժ, 4.	ԼԱ, 16.	Յայտ. Բ, 14.

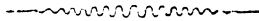
Երկրորդ օրէնքից.

Զ, 13.	Մատթ. Գ, 10.	ԺԸ, 1—3.	Ա Կոր. Թ, 13.
— 16.	— — 7.	— 18.	Յովհ. Ա, 45.
Ը, 3.	— — 4.		Գործք. Գ, 22.
Ժ, 17.	Գործք. Ժ, 34.		Է, 37.
	Հո. Բ, 11.	ԻԿ, 1.	Մատթ. Ե, 31.
	Կող. Գ, 25.		— ԺԹ, 7.
	Եփ. Զ, 9.		Մարկ. Ժ, 4.
	Յակ. Բ, 1—9.	ԻԵ, 4.	Ա Կոր. Թ, 9.
ԺԷ, 6.	Յովհ. Ը, 17.	ԻԷ, 26.	Գաղ. Գ, 10.
	Եբբ. Ժ, 28.	Լ, 11—14.	Հո. Ժ, 6—9.

Յեսուայ գրքից.

Ա, 5	Եբբ. ԺԳ, 5.	Զ, 20.	Եբբ. ԺԱ, 30.
Բ, 1.	— ԺԱ, 31.	— 23.	— — 31.
	Յակ. Բ, 25.	ԺԿ, 1. 2.	Գործք. ԺԳ, 19.
Գ, 14.	Գործք. Է, 44. 45.	ԻԿ, 32.	— Է, 16.

Դատ. գիրքը յիշուում է Գործք. ԺԳ, 20. Եբբ. ԺԱ, 32—40.
Հոսովթը Մատթ. Ա.

Յ Ա Ն Կ

Երես.

Նախարան	Է
Ուսումնի Ս. Գրոց	9

Ընդհանուր տեսութիւն.

Ա. Սուրբ գիրքը և նորա Աստուածաշնչութիւնը	12
Բ. Աստուծոյ յայտնութիւնը և նորա նպատակը	17
Գ. Սուրբ գրքի գրական արժանիքը	23
Դ. Ս. Գրքի հնութիւնը և պահպանութիւնը.	25
Ե. Սուրբ Գրքի հարադատութիւնն ու վաւերականութիւնը	28
Զ. Սուրբ Գրքի բացասական քննարանութիւնը	33
Է. Մի հայեացք հնաբանական գիւտերի վրայ.	43
Ը. Սուրբ Գրքի մեկնարանութիւնը	51
Թ. Սուրբ գրքի մեկնութեան եղանակը	55
Ժ. Ինչպէս պէտք է կարդալ Սուրբ Գիրքը.	68
ԺԱ. Հին ու նոր կտակարան	70
ԺԲ. Կանոնն ու իւր տեսակները.	73
ԺԳ. Հին Կտակարանի Երբայերէն լեզուն	78
ԺԴ. Հին Կտակարանի գրական աւանդումը	80
ԺԵ. Հին Կտակարանի բնագրի գրութիւնը և տպագրութիւնը	85
ԺԶ. Հին Կտակարանի Յունարէն լեզուն	87
ԺԷ. Հին Կտակարանի Թարգմանութիւնները	88
ԺԸ. Հրէական տոմարը	99
ԺԹ. Կշիռ, զրամ և չափ	102
Ի. Հին Կտակարանի նպատակն ու բովանդակութիւնը.	104

Հին Կտակարանի Նախապատրաստական ուխտա-
դրութիւնը եւ օրինադրութիւնը. Մովսէսի,
Յեսուի ու դատաւորաց զրքերը:

ԻԱ. Մովսէս մարգարէի Հնգամատեանը	108
ԻԲ. Հնգամատեանի նպատակն ու նշանակութիւնը	110
ԻԳ. Ընդհանուր հայեացք Հնգամատեանի բովանդա- կութեան վրայ	113
ԻԴ. Հնգամատեանի հարազատութիւնը	115
ԻԵ. Հերքումն գլխաւոր առարկութեանց	118
ԻԶ. Հնգամատեանի բարձր քննաբանութիւնը	124
ԻԷ. Ծնունդը	127
ԻԸ. Ելք	130
ԻԹ. Օրէնսդրութեան նպատակն ու հիմքերը	131
Լ. Ղևտական	135
ԼԱ. Աստուածպաշտութեան կարգերը	137
ԼԲ. Թիւք	159
ԼԳ. Աւետեաց երկիրը	162
ԼԴ. Երկրորդումն օրինաց	195
ԼԵ. Աստուծոյ օրէնքի բարոյական նշանակութիւնը	197
ԼԶ. Գիրք Յեսուայ	200
ԼԷ. Գատաւորք	204
ԼԸ. Հիմնական ժամանակագրութիւնը	211
ԼԹ. Հոռութ	212
Խ. Ընդհանուր հայեացք	215
ԽԱ. Նոր կտակարանում վկայութիւնք	228

